

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A

806,439

Garry D. Muth
Apr/99

grad. R.

PA

680

A3

P22

v.1

Clarendon Press Series

VIRGIL

PAPILLON AND HAIGH

HENRY FROWDE, M.A.

PUBLISHER TO THE UNIVERSITY OF OXFORD

LONDON, EDINBURGH, AND NEW YORK

Clarendon Press Series

P. VERGILI MARONIS OPERA

VIRGIL

WITH

AN INTRODUCTION AND NOTES

BY

T. L. PAPILLON, M.A.

FORMERLY FELLOW AND TUTOR OF NEW COLLEGE

AND

A. E. HAIGH, M.A.

LATE FELLOW OF HERTFORD; CLASSICAL LECTURER AT CORPUS CHRISTI AND
WADHAM COLLEGES, OXFORD

VOL. I.

INTRODUCTION AND TEXT

Oxford

AT THE CLARENDON PRESS

1892

Oxford
PRINTED AT THE CLARENDON PRESS
BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

H. D. Platt
7-14-22
J^m

PREFACE.

THE text of this edition (as of the former edition published by the Clarendon Press in 1882) is based upon that of Ribbeck, with certain modifications, particularly in matters of orthography. It has already been issued in five Parts, with an abridgement of Mr. Papillon's original Introduction prefixed to each Part; but for the present complete edition the Introduction in its fuller form has been retained, after due revision. The Commentary has been revised throughout by both Editors, with the view of making it more generally useful to students of the Universities and in the higher forms of Schools.

In the preparation of the original edition the books principally used were Professor Conington's standard commentary, completed by Professor Nettleship; the editions of Forbiger, Gossrau, and Kennedy; Professor Nettleship's 'Suggestions Introductory to a Study of the Aeneid'; and Professor Sellar's volume, 'On the Roman Poets of the Augustan Age.' In revising the notes, the Editors have had the advantage of consulting Mr. Sidgwick's school edition, from which they have derived many valuable suggestions. The original Editor desires also to repeat his special obligation to the Venerable Edwin Palmer, D.D., Archdeacon of Oxford and Canon of Christ Church, formerly Fellow and Tutor of Balliol College; to whose lectures on Virgil he looks back with grateful acknowledgment, and by the use of whose MS. notes he was much assisted in preparing the former edition.

T. L. P.

A. E. H.

CONTENTS.

	PAGE
INTRODUCTION	ix
I. Life and Poems of Virgil	ix
II. The Text of Virgil :—	
A. Manuscripts	xxiv
B. Ancient Commentators	xxix
C. Other Ancient Testimony	xxxiv
D. History of the Text	xxxvi
E. Printed Editions	xli
III. Orthography	xliv
IV. The Virgilian Hexameter	l
BUCOLICA	1
GEORGICA. Liber I.	25
" " II.	39
" " III.	54
" " IV.	69
AENEIS. Liber I.	85
" " II.	105
" " III.	126
" " IV.	145
" " V.	164
" " VI.	187
" " VII.	211
" " VIII.	233
" " IX.	252
" " X.	274
" " XI.	298
" " XII.	322

INTRODUCTION.

I. LIFE AND POEMS OF VIRGIL¹.

1. P. VERGILIUS MARO was born on Oct. 15, in the year 70 B. C., five years before Horace and seven years before the Emperor Augustus, at Andes, a 'pagus' or country district in the neighbourhood of Mantua. The green banks and slow windings of the Mincius, recalled with affectionate memory in the Eclogues and Georgics, were thus familiar to him from childhood; but the only passage which seems to describe the features of any one spot along that stream is Ecl. ix. 7-10:

'qua se subducere colles
Incipiunt, mollique iugum demittere clivo,
Usque ad aquam et veteres, iam fracta cacumina, fagos.'

'The only hills in the neighbourhood,' says Professor Sellar², 'to which these lines can apply are those which for a time accompany the flow of the river from the foot of the Lago di Guarda, and gradually sink into the plain a little beyond the picturesque hill and castle of Valleggio, about fifteen miles higher up the river than Mantua.' Pietola, three miles down the river from Mantua, was by a tradition as old as Dante's time identified with Andes; but lines 62-64 of the same Eclogue, implying that the two shepherds had further than this to walk into Mantua, give an indirect support to Professor Sellar's view. The 'sacri fontes' of Ecl. i. 53 (cp. G. ii. 200) are 'more naturally to be sought in the more picturesque environment of the upper reaches of the river than in the level plain in the midst of which Mantua stands³'; and the accurate

¹ In this edition the English spelling 'Virgil' is retained in preference to the less familiar 'Vergil,' used by some modern editors. The Latin form of the poet's name is 'Vergilius': but the Anglicised form 'Virgil' has (like 'Horace,' 'Livy,' 'Athens,' etc.) the sanction of long usage, and is as legitimate for us as 'Virgilio' for Italians, or 'Virgile' for Frenchmen.

² 'Virgil,' p. 105.

³ Ibid.

description of the Lago di Guarda, in G. ii. 160, might well reproduce familiar impressions of a scene not far from the poet's early home. Though Virgil claims a Tuscan origin for Mantua (Aen. x. 203), Etruscan had long been superseded by Gaulish (i.e. Celtic) settlements in the region north of the Po; and the population, however assimilated to the Italian races, must have retained a large admixture of Celtic blood. 'Andes' is probably a Celtic name, for Caesar (B. G. ii. 35) mentions a Gallic tribe and town of that name, now 'Angors' in the Anjou district; and so, according to one theory, is 'Vergilius'—though Corsen¹ more probably connects it with 'Vergiliae,' a name for the Pleiades as rising at the end of spring (vergo), comparing it with 'Quintilius,' 'Sextilius,' 'Marcius,' and other names originally denoting time of birth.

2. His parents were of obscure social position; but, like those of Horace, were able to appreciate their son's talent, and give him the best education obtainable. At twelve years old he was sent to Cremona, the birthplace of the poet Furius Bibaculus, thirty years his senior, and of Quintilius Varus (Hor. Od. i. 24, A. P. 438), the critic and friend of both Horace and Virgil. At sixteen he assumed the 'toga virilis' and went to Milan, removing thence to Rome in 53 B.C., when in his seventeenth year; and, after the fashion of the time, studied, first rhetoric under Epidius (also the teacher of the young Octavianus), and then philosophy under Siron, a celebrated exponent of Epicureanism. To the period spent at Rome are assigned some of the collection of short poems called 'Catalepton' (*ποιήματα κατὰ λεπτόν*, 'minor poems'), or 'Catalecta' (*καταλεκτά*, 'selections'), which bear his name, but which can hardly all have been by his hand. Three of them (iii, iv, and v) are abusive lampoons in the style of Catullus and Horace, which no one would willingly believe to be written by Virgil. The parody on Catullus' 'Phaselus ille' (No. viii) may well be his: so may No. vi, in which a sacrifice is promised to Venus in the event of finishing the Aeneid, and No. x, which seems to refer to his ejection from his farm in 41 B.C. (Ecl. i, ix, see below, § 4). More interesting is vii, written apparently when beginning philosophical studies, and expressing delight at exchanging rhetorical and grammatical studies for philosophy:

'Ite hinc, inanes, ite, rhetorum ampullae,
Inflata rore non Achaico verba,

¹ 'Aussprache,' etc., i. pp. 543, 544 (2nd ed.).

Et vos, Stiloque, Tarquitique, Varroque,
Scholasticorum natio madens pingui . . .

* * * *

Nos ad beatos vela mittimus portus,
Magni petentes docta dicta Sironis,
Vitamque ab omni vindicabimus cura.
Ite hinc, Camenae, vos quoque ite iam, sane
Dulces Camenae, nam, fatebimur verum,
Dulces fuistis; et tamen meas chartas
Revisitote, sed pudenter et raro.'

Like Lucretius, he hopes to find in philosophy an ideal serenity of life (cp. G. ii. 490-492); but the last four lines show that the desire of his heart and the bent of his genius are for poetry—the 'dulces ante omnia Musae' (ib. 475), to whom his life was to be devoted. Traces, however, of the early longing for philosophy, here first expressed by him, and never altogether forgotten, appear afterwards in such passages as the song of Silenus in Ecl. vi; the description of the ideal aim of poetry in G. ii. 475 sqq.; the song of Iopas, Aen. i. 742-746; and the exposition of the 'Anima Mundi' vi. 724 sqq.

Of the four other poems assigned to Virgil, the 'Moretum' (Salad) and 'Copa' (Hostess) might be, but are not proved to be, productions of his boyhood: while the 'Culex' (Gnat) and 'Cirīs' (? Woodpecker) are now generally recognised as not by him, despite the tradition as to the former vouched for by Suetonius.

3. How long Virgil remained at Rome is uncertain. We find him in 43 B.C. living at Mantua and engaged on the Eclogues: and it is probable that the outbreak of the Civil War in 49 B.C. would have interrupted his stay in the capital. During this period he must have learned to admire the writings of Lucretius, of the epic poet Varius, and of the tragedian and historian Asinius Pollio: but the statement of Suetonius that he began a poem on the history of Rome, after the example of Ennius and other early poets, is perhaps too strong an inference from the confession in Ecl. vi. 2-5 of his youthful ambition to write epic poetry. We gather also that Varus (Ecl. vi. 6-12) and Pollio (Ecl. viii. 6 sqq.) pressed him to give a poetical account of their own and Caesar's exploits; but that for the time he put all such work aside for the sake of pastoral poetry. It is, however, noticeable, as Professor Sellar points out¹, that afterwards in the 'Aeneid' he combined the revival of ancient traditions about the origin of Rome and the celebration of the

¹ P. 116.

great deeds of his own time. It is by the capacity 'of forecasting some great work, and dwelling on the idea till it clears itself of all alien matter, and assimilates to itself the impressions and interests of a life-time, that the vastest and most enduring monuments of genius are produced':—such, for example, as the 'Aeneid,' the 'Paradise Lost,' and the 'Divina Commedia.'

4. In the year 41 B. C. Virgil was ejected from his paternal farm by one of the soldiers to whom the Triumvirs Antonius, Octavianus, and Lepidus had assigned grants of land in Cisalpine Gaul. To this trouble Eclogues i and ix refer. Ecl. i speaks of a journey to Rome and restitution of the farm; Ecl. ix only alludes to ejection from it. If therefore Ecl. i is the earlier poem, it is necessary to suppose that he was a second time turned out, and that Ecl. ix refers to this second ejection. But probably Ecl. ix, containing a complaint of injury, was written earlier than Ecl. i, expressing gratitude for the redress of the injury. Ecl. iv and viii are complimentary to Pollio and Gallus, two friends, who, holding important offices in the district, had backed the poet's application to Octavianus for the restitution of his farm; and Ecl. vi was perhaps a mark of gratitude to Varus, who had also assisted him. Ecl. v, which alludes to the apotheosis of Julius Caesar, may have been written 43-41 B. C.; and it must be later than Ecl. ii and iii, which are alluded to in it (ll. 86-7). Tradition connects Ecl. ii with Pollio, and Ecl. iii speaks of him (l. 84) as encouraging the poet: and one or both of these poems may have been written in 43 B. C., the year of Pollio's term of office as 'legatus' in Cisalpine Gaul. Ecl. ix (according to the view just given) was written in 41 B. C.; Ecl. i, iv, and perhaps vi, in 40 B. C., after the restitution of Virgil's farm; and Ecl. viii in 39 B. C., the year of Pollio's return in triumph from Illyria; Ecl. x, written about 38-7 B. C. when Agrippa was commanding an expedition into Gaul and across the Rhine, being the last of the series. The composition of the Eclogues thus falls between the years 43 and 37 B. C.: their order being presumably ii, iii, v, ix, i, iv, vi, viii, x. Ecl. vii gives no indication of date; but Propertius seems to speak of it as being written by the river Galaesus near Tarentum:

'Tu canis umbrosi subter pineta Galaesi

Thyrsin et attritis Daphnin harundinibus' (iii. 26. 67).

Virgil himself in G. iv. 125 implies familiarity with that neighbourhood:

Namque sub Oebaliae memini me turribus altis,
Qua niger umectat flaventia culta Galaesus,
Corycium vidisse senem

Horace in the 'Journey to Brundisium' (Sat. i. 5. 40) 37 B.C. says, that Virgil joined the party at Sinuessa. And it has been remarked that some of the descriptions of scenery in the Eclogues, which are unsuitable to Mantua, and are generally regarded as Sicilian, would suit the country about Tarentum. A.I., however, that can be inferred is that Virgil *may* have spent some time there during this period.

5. In a quarrel with some soldier or soldiers, arising out of his ejection from his farm, Virgil had been assisted by C. Cⁱnⁱus Maecenas, the famous patron and friend of his after years, in compliment to whom, and under whose encouragement, he undertook the 'Georgics': his attention being now turned to the didactic poetry of Hesiod, Nicander, and Aratus, as it had hitherto been to the pastoral poetry of Theocritus. The Georgics, we know, were read by Virgil and Maecenas to Augustus on his return from the East in 29 B.C. Suetonius tells us that the poet was engaged upon them for seven years, which would give 36 B.C. for their commencement; a date intrinsically probable from the completion of the Eclogues in 37 B.C., and incidentally confirmed by the allusion in G. ii. 161 to the Julian harbour constructed in 37—the earliest reference in the Georgics to any contemporary event¹.

The composition of the Georgics thus falls between the years 37 and 29 B.C.: but they can hardly have been written continuously as we now read them. From Virgil's own statement at the end of G. iv. (559-561)²—

Haec super arborum cultu pecorumque canebam
Et super arboribus, Caesar dum magnus ad altum
Fulminat Euphraten bello . . . etc., etc., . . .

We gather that the bulk of G. i-iii was written at Naples during the settlement of Eastern affairs 31-29. Some passages, however, may have been written independently of the context in which they now stand—e. g. G. i. 466-488, on the death of Julius Caesar; G. ii. 458-492 (the praise of a country life and his own longings for philosophy); and perhaps the episode of Aristaeus in G. iv. 315 sqq. The

¹ The line at the end of G. i. (509), *Hinc movet Euphrates, illinc Germania bellum*, which has usually been referred to the events of 37 B.C., is referred by Professor Nettleship ('Ancient Lives of Vergil' pp. 54-55) to those of 33-32 (see note *ad loc.*).

² As these lines make no mention of the subject of G. iv, their more appropriate place would seem to be at the end of G. iii.

introductions to G. i and iii were probably not written before 29 B. C., the year in which Augustus celebrated his triple triumph; and were perhaps composed expressly for the recitation. These passages are full of exultation at assured success and restored order: but the end of G. i. (498 sqq.), in which 'Caesar' is spoken of, not as yet victorious, but as the only hope of a falling country, must have been written before the success at Actium—possibly at the beginning of the civil war¹ in 33–32 B. C.; its tone corresponding with that of Horace, Odes i. 2, Epodes vii, xvii. The end of G. ii seems to contain allusions to the same troublous time,—e.g. *coniurato descendens Dacus ab Histro* (497), which must allude to the support given by the Dacians to Antonius: while ii. 171–172 can only refer to the settlement of the East after Actium, 31 B. C. It is possible that before writing iii. 10 sqq. he had actually visited Greece. Such a visit would agree with Hor. Od. i. 3, alluding to the visit to Attica of one Vergilius, a dear friend; an ode which cannot well refer to Virgil's only recorded visit to Greece in 19 B. C., four years after the latest probable date² for the publication of Odes i–iii.

6. The remaining ten years of Virgil's life (29–19 B. C.) were devoted to the 'Aeneid,' the most enduring monument not only of his own fame, but of the fortunes of Rome: the epic, as it has been well called, of the Roman empire; the sacred book of the Roman religion, as summed up in the conception of 'Fortuna Urbis' with its visible embodiment in the Emperor³; the expression of all the varied beliefs of the time—national, religious, historical, mythological; the 'Gesta Populi Romani,' as some called it on its first appearance. The idea of such a poem was not altogether new to him (above § 3), but can hardly have assumed definite shape in his mind before the year 29 B. C., in which year probably he writes (G. iii. 46–48) that he intends to

¹ The lines *Vicinæ ruptis inter se legibus urbes Arma ferunt; saevit toto Mars impius orbe* must refer to troubles in Italy, and to civil war: while the expression *movet Euphrates bellum* is most naturally explained of the raid made by Phraates upon Media and Armenia, on the withdrawal of Antonius from the frontier.

² 23 B. C.; fixed by the allusion to Marcellus in Od. i. 12, 45–48, which cannot be a complimentary allusion to one already dead.

³ 'However variously expressed or shrouded, the religion of the Romans was Rome,' F. W. H. Myers in the 'Fortnightly Review' for February, 1879, p. 185. This brilliant and suggestive article, instinct with the feeling of a poet rather than of a critic, deserves to be enshrined in some less ephemeral form than the pages of a magazine.

celebrate Caesar's exploits¹. Once begun, the poem must have proceeded steadily, if not rapidly (Quintilian, I. O. x. 3. 8 says, on the authority of Varius, that Virgil wrote very few lines in a day); for in the year 26 B.C. we find Augustus, then absent on a campaign in Spain, writing to ask for a sight of the first draft of the *Aeneid* or any passage out of it. Virgil's reply² is characteristic of the modesty and lofty standard of perfection which marked his own appreciation of his work:

'De *Aenea* quidem meo, si mehercule iam dignum auribus haberem tuis, libenter mitterem; sed tanta inchoata res est ut paene vitio mentis tantum opus ingressus mihi videar, cum praesertim, ut scis, alia quoque studia ad id opus multoque potiora impertiar.'

Friends, however, of the poet began to spread reports that a great work was coming to light; one of them being Propertius, whose often quoted lines—

'Cedite Romani scriptores, cedite Graii;
Nescio quid maius nascitur Iliade.' (iii. 26. 65, 66)—

though dictated by friendly partiality, scarcely exaggerate the estimate which was actually formed of the *Aeneid* upon its appearance. Three or four years after Augustus' letter, Virgil consented to read three books (iv, vi, and another) to the Emperor; the date being approximately fixed by the death of young Marcellus B. C. 23, to whose memory the famous passage vi. 860–886 was inserted. According to Suetonius, Virgil first drafted the story in prose, and then wrote different parts in no certain order, as the fancy took him; the division into twelve books being part of his original plan. Internal evidence bears out this statement; thus, e.g. Book ix must have been finished before v, Nisus and Euryalus being there introduced as though for the first time, while in v they take a leading part in the games. Book iii, again, was probably written before ii, at the end of which (776 sqq.) Creusa appears to Aeneas after her death with a prophecy which is wholly unnoticed in Book iii. Books iv and vi, as we have seen, were in a finished

¹ Professor Nettleship thinks that this cannot refer to the *Aeneid*, but to some other projected work, of which the description of the battle of Actium (*Aen.* viii. 675 sqq.) may have been intended to form part. That description, however (see notes), is essentially in harmony with the scope of the *Aeneid*, which may well, from one point of view, be regarded as a poem in honour of Augustus.

² Preserved by Macrobius, *Sat.* i. 24. 11.

state in the year 23 B. C. If to all this we add the fact that Virgil never carried out his intended correction and revision of the epic as a whole, the wonder is, not that inconsistencies are found in it, but that the story is, on the whole, so harmoniously and consistently worked out.

7. In the year 19 B. C. Virgil, then in his 52nd year, set out to travel in Greece and Asia, intending to devote three years to the completion and correction of the *Aeneid*. At Athens he met Augustus returning from the East, and decided to go back to Rome with the Emperor: but being seized with illness on a visit to Megara under a burning sun, and continuing his voyage in spite of the attack, he died at Brundisium on Sept. 21, a few days after landing. His ashes were taken to Naples and buried in a tomb on the road to Puteoli. On the tomb was inscribed a couplet (said to have been written by himself), into which is condensed almost all that is known of the uneventful life ('studiis florentem ignobilis oti' G. iv. 564) of the scholar and poet:

'Mantua me genuit; Calabri rapuere; tenet nunc
Parthenope; cecini pascua, rura, duces.'

He is said to have acquired, from imperial and other benefactors, a considerable fortune (=£90,000), of which he left half to his half-brother, a quarter to Augustus, a twelfth to Maecenas, and the rest to his friends and literary executors, Varius and Tucca. Before leaving Italy he had directed Varius to burn the MS. of the *Aeneid* in the event of his death; and in his last hours he is said to have repeatedly asked for it, that he might burn it himself. Finally, he left all his writings to Varius and Tucca, on the understanding that they should publish nothing which he had not already published. Fortunately for literature, they saw that the truest friendship would be shown in disregarding such requests: and acting under the authority of Augustus, they edited the *Aeneid*, with only such corrections as were absolutely necessary, leaving unfinished lines and inconsistencies of detail exactly as they found them. In what they did, and in what they left undone, they were faithful to their friend's memory. Augustus, too, had sufficient insight to discern the real merits of the work, and its probable value as a testimony to his own renown: and there is nothing improbable in the tradition that Varius and Tucca acted, if not under the instructions, at least with the knowledge and sanction of the Emperor.

8. The poetical reputation accorded to Virgil was immediate

and lasting. 'An undisputed place (writes Dr. Kennedy¹) at the head of Roman literature was given to the avowed rival of Homer and Hesiod, the master of the grandest Latin versification, the glorifier of Rome and of Augustus . . . In all literary circles of Rome, Virgil was extolled and quoted ; in schools he was taught : his writings and the events of his life supplied material for lectures, essays, comments, to a long series of grammarians, and to collectors of literary gossip such as Aulus Gellius and Macrobius.' His work did not, indeed, escape criticism on points of detail. He was attacked for innovations in language, such as Horace stamps with approval in a passage (A. P. 45 sqq.) written while the Aeneid was in progress ; for defects in arrangement and handling of his materials ; for his close imitation of Homer ; and for ignorance of religious antiquities. But from poets—who are perhaps the best judges of poetry—he won immediate and unanimous appreciation. Propertius, as has been mentioned, saw in the Aeneid 'something greater than the Iliad,' and its immediate effect may be seen in the frequent allusions to the story of Aeneas in the 4th book of Horace's Odes, written within five or six years after Virgil's death. Ovid (Am. i. 15. 25) writes of him :

'Tityrus et fruges Aeneïaque arma legentur,
Roma triumphati dum caput orbis erit :'

and subsequent Roman poets, with the exception perhaps of Lucan (whose rivalry only brings out the greatness of Virgil), paid him the 'sincerest flattery' of undisguised imitation. Juvenal has many references to familiar passages in the Aeneid : Martial, among other tributes of admiration, says that Virgil might have surpassed Horace in lyric and Varius in dramatic poetry (viii. 18. 5-9) : and Pliny the Younger tells us (Ep. iii. 7) that among the busts, statues, etc. possessed by the poet Silius Italicus were those 'Virgilii ante omnes, cuius natalem religiosius quam suum celebravit, Neapoli maxime, ubi monumentum eius adire ut templum solebat.' Passing on through the Middle Ages to modern times we read of the fascination which Virgil's poems had for theologians such as Augustine and Bede, no less than for scholars like Scaliger, for critics like Voltaire, for politicians like Burke, for poets, essayists, orators, statesmen, without number. Two striking testimonies, above all, have been paid by great genius to his influence. One is the frequent imitation of his style in the language of Tacitus, the one great literary genius of Imperial Rome, and one of the greatest

¹ Introd. on 'Life and Writings of Virgil,' § 37.

masters of expression in all literature. The other is the homage, as of a disciple to his master, which Dante pays to the genius of his countryman :

‘O degli altri poeti onore e lume,
Vagliami ’l lungo studio e ’l grande amore,
Che m’ han fatto cercar lo tuo volume.
Tu se’ lo mio maestro, e ’l mio autore :
Tu se’ solo colui, da cu’ io tolsi
Lo bello stile, che m’ ha fatto honore¹’ (Inferno i. 82-87).

9. Two strange chapters in Virgil’s posthumous renown are the association of his name with Christian teaching and with magic powers. The first arose from the supposed relation of *Ecl. iv* (the ‘Messianic Eclogue’) to prophecies of Christ, and obtained a strong hold on the imagination of Christendom. ‘In every age of Christianity (says Mr. Myers), from Augustine to Abelard, from the Christmas sermon of Pope Innocent III to the “*Praelectiones Academicæ*” of the late Mr. Keble, divines and fathers of the Church have asserted the inspiration of this marvellous poem. It was on the strength of this poem that Virgil’s likeness was set among the carven seers in the Cathedral of Zamora. It was on the strength of this poem that in the Cathedrals of Limoges and Rheims the Christmas appeal was made, “O Maro, prophet of the Gentiles, bear thou thy witness unto Christ” . . . The poet Statius, the martyr Secundianus, were said to have been made Christians by its perusal. And the Emperor Constantine in his oration, inscribed to the Assembly of Saints, and dedicated to the Church of God, commented on this poem in a Greek version as forming a link between the old and the new faiths².’ In a mass sung in the church of St. Paul at Mantua at the end of the 15th century was the following stanza, lamenting Virgil’s fate in not having lived to be converted by St. Paul :

¹ ‘Glory and light of all the tuneful train !
May it avail me, that I long with zeal
Have sought thy volume, and with love immense
Have conn’d it o’er. My master thou, and guide !
Thou he, from whom alone I have derived
That style, which for its beauty into fame
Exalts me’ (Cary’s Translation).

² Quoted by Prof. Sellar (p. 65) from Comparetti’s ‘*Virgilio nel medio Evo*,’ on which is based an interesting article in the ‘*Quarterly Review*’ for July, 1875.

'Ad Maronis mausoleum
 Ductus fudit super eum
 Piae rorem lacrimae;
 "Quem te," inquit, "reddidissem
 Si te vivum invenissem
 Poetarum maxime!"

This semi-Christian aspect of the poet in popular belief may also have contributed to Dante's choice of him as guide through the 'Inferno' and 'Purgatorio.'

Popular traditions likewise represented Virgil as an enchanter or magician²: a notion which may have been originally suggested partly by the account of the Sibyl and the world below in *Aen.* vi, partly by *Ecl.* viii (Pharmaceutria), partly perhaps by his mother's name Magia. Hence, perhaps, the peculiar mode of divination known as the 'Sortes Virgilianae'—i.e. opening the poems at random to find some omen for the future—a striking instance of which is noted on *Aen.* iv. 615. This strange invocation 'has been addressed to Homer, Virgil, and the Bible alone': and it is a singular illustration of the spell exercised by Virgil's name that when Christianity substituted for the pagan mode of divination an equally superstitious divination through the Bible or the Psalms, the Roman poet should have kept his place side by side with the Bible as an oracle of life.

10. The unbroken ascendancy of eighteen centuries is a fact which, in spite of the disparaging criticism³ (mainly German) of the present century, establishes Virgil's claim to be reckoned among the great poets of the world. It is 'as great a fortune as that which has ever fallen to the lot of any writer'⁴—not excepting Homer himself. For though to Homer it was given to influence the whole intellectual development of Greece, and through Greece the civilised world, while his poems retain the undying freshness of an originality which springs but once into being; yet the sphere

¹ 'Quarterly Review,' *l.c.*

² In the British Museum, among other works on this subject, is a black-letter volume of the 16th century [C 21 c] with the title 'This booke treateth of the lyfe of Virgil, and of his death, and many other marvayles that he did in his lyfe-time by witchecrafte and nygromancy, through the develles of hell.'

³ e.g. by Niebuhr, Hegel, Mommsen, Teuffel, Richter, and others. See Sellar, 'Virgil,' p. 73, and Bernhardt, 'Grundriss der Römischen Literatur,' §§ 80, 81.

⁴ Sellar, p. 68.

of Virgil has in some respects been wider still, inasmuch as the period of his ascendancy in literature, in education, and in politics has been marked by more important developments, and fruitful of greater issues than even the golden age of Greece. He is the exponent of that spirit of Roman ascendancy and that far-reaching grasp of Roman civilisation, which has left its mark all over modern Europe; so that it has been truly observed that neither in law, nor in politics, nor in literature, nor in society, can we ever escape from the shadow of the Seven Hills. The majestic sweep of Virgil's rhythm, the 'stately metrical roll which reflects the pomp and pride of the imperial city,' the magical charm of a music which can be felt rather than described, the power of language which touches the noblest and deepest feelings of the heart, and stamps in clear-cut phrases the associations and the thoughts of every mood of man—all this has given Virgil a hold upon men's minds which is simple matter of history. 'No poet (says Mr. Myers) has lain so close to so many hearts; no words so often as his have sprung to men's lips in moments of excitement.' And Professor Sellar expresses another side of the same truth when he points out ('Virgil,' p. 412) that 'the words of no other poet, ancient or modern, have been so often heard in the great debates of the English Parliament¹, which more than any other deliberations among men have reproduced the dignified and masculine eloquence familiar to the Roman Senate': or when he suggests (p. 68) that the importance long attached to Virgil in English public schools, and the turning over in early life, as models for Latin verse, of 'lines which stamp some grave or magnanimous lesson in imperishable characters upon the mind,' may have helped to form the high spirit of English statesmen, and to shape the history of England².

¹ One of the most striking instances is the application by Pitt, at the close of a great speech for the abolition of slavery, of the lines:

'Nosque ubi primus equis Oriens afflavit anhelis

Illic sera rubens accendit lumina Vesper' (G. iv. 250-1).

The morning sun was just shining through the windows of the House; the orator by a happy change of tense (*accendet* for *accendit*) made Virgil's stately lines an 'impassioned prophecy' of the light of freedom for which he pleaded.

² e. g. 'Tu ne cede malis, sed contra audentior ito' (Aen. vi. 95); 'Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem, Fortunam ex aliis'; 'Aude, hospes, contemnere opes, et te quoque dignum Finge deo, rebusque veni non asper egenis' (viii. 364). However this may be, we may regret that the words of the 'chastest poet (as Bacon calls him) and royalest, Virgilius

11. For questions affecting the literary criticism of the poems, so far as they are not discussed in the Notes, students are referred to Professor Sellar's volume, to Professor Conington's Introductions, and to Professor Nettleship's 'Suggestions.' A few remarks however, may be made upon one of the frequent criticisms passed upon Virgil—that of want of originality. This is the easiest criticism of all, for the borrowed element lies upon the surface. The Eclogues reflect—nay, they reproduce Theocritus; the Georgics are, as Virgil himself calls them, *Ascraeum carmen*, a reminiscence of Hesiod; the Aeneid from end to end is full of imitation, often crude and external enough, of Homer. And so we have such epigrammatic criticisms as 'Virgil is Homer-and-water,' or 'Homer wrote Virgil'; the latter of which drew from Voltaire the retort 'Homère a fait Virgile, dit-on; si cela est, c'est sans doute son plus bel ouvrage.' Such criticism is easy, but it is also superficial: for, as Professor Nettleship remarks ('Suggestions,' Preface, p. iii), 'it is clear that a poet who won the ear of his nation so soon as Virgil, and became at once one of the most popular poets and the most classical poet of Rome, could not have gained this position without great original power.' A poet whose genius could absorb the admiration of Dante, and whose influence probably helped more than any other to inform the poetical spirit and verse of Milton, must have had some wider and more solid qualities than mere technical skill in versification—something more than the dignity of expression, exquisite rhythm, and delicate tenderness of handling, which all allow. 'Mere rhetorical skill has never made and can never make a work immortal.' It is in the present century, more than at any time since the Aeneid appeared, that Virgil's claim to a foremost place among great poets has been questioned; a change of feeling towards him, which is rightly referred by Professor Sellar¹ to the great advance made by Greek scholarship in modern times. Just as in Virgil's own time increased familiarity with Greek masterpieces made the Romans depreciate their own earlier efforts (as may be seen e.g. in Hor. Epp. ii. 1), so in our own day increased familiarity with the older literature has produced a reaction against what at first sight is

Maro, that to the memory of man is known' are so little heard or appreciated in the modern House of Commons; and that modern educational requirements have rendered difficult, if not impossible, the old-fashioned thorough knowledge of such a teacher.

¹ 'Virgil,' pp. 69 sqq. The instances cited are all or nearly all given by Mr. Sellar.

only a reproduction of Greek originals. As the debt which Virgil owes to his Greek masters became more apparent, the individuality of his own genius was for a time obscured. Comparison with Homer, which was perhaps the secret of Virgil's own dissatisfaction with the *Aeneid*, has produced the disparaging criticisms of modern scholars. Niebuhr thought the whole of the *Aeneid* 'a misconceived idea': Coleridge asked what was left to Virgil, if diction and metre were removed: Carlyle considered that the matter of his writings 'must have appeared frigid and shallow to a mind so susceptible' as Schiller's: Keble asks admiration for him only as a poet of outward nature: and even the late Professor Conington, to whom English students of Virgil owe a deep debt of gratitude, while holding Virgil 'heavily chargeable' for the corruption of pastoral poetry, is inclined (against Keble) to suspect the reality of his sympathy with external nature in the *Georgics*, and takes it for granted that 'in undertaking the *Aeneid* at the command of a superior, Virgil was venturing beyond the province of his genius'.¹ Still more formidable is the battery of German criticism (see above, p. xix note).

12. Now if we look at the literary standpoint of Virgil's own time, it seems that the imitation which is so obvious a feature in his work was not so much the result of any want of original power as an inevitable accident of his time and literary surroundings. No poet or artist of any kind can ever leave out of count the works of his predecessors. However great his own creative power, he cannot keep clear of the antecedents of his own art: and no one, for example, would blame Milton for absorbing into his poetry much of the form and spirit of classical and of Italian writings. It is not the imitation of other poets that offends us in Virgil, but the fact that his imitations seem often to modern taste so crude and obvious. Professor Nettleship truly points out that 'the kind of crude and external imitation which we find in Virgil is characteristic of all the serious Roman poetry: Ennius imitates Homer; Lucretius, Ennius; few pages of Ovid (to say nothing of later poets) are free from imitations of Virgil. Even the Greek poets, free and spontaneous as they are, draw largely upon Homeric ideas, and even upon Homeric phrases: a Roman poet, who owed to Greece the whole awakening of his spiritual life, would have considered it little short of madness to desert the Greek models. The only great presentment of heroic times open to Virgil was that of the Homeric poems; it would have seemed impossible for him to cast his epic in any mould but in that

of the Iliad and Odyssey. To reproduce their form in Roman outline, use their details, absorb their spirit, surpass if possible their effect, would be his first and most natural ambition.' This is fully borne out by the history of Roman literature, and by the language of the Roman poets themselves : e. g. by Lucretius' praise of Ennius (i. 117) :

'Ennius ut noster cecinit, qui primus amoeno
Detulit ex Helicone perenni fronde coronam :'

by Virgil's own expression of his poetical ambition (G. iii. 10) :

'Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit,
Aonio rediens deducam vertice Musas' :

by Horace's estimate of his title to lyric fame :

'Dicar . . . ex humili potens
Princeps Aeolium carmen ad Italos
Deduxisse modos' (Od. iii. 30. 10).
 'Parios ego primus iambos
Ostendi Latio, numeros animosque secutus
Archilochi' (Epp. i. 19. 23) :

or by his canon of the conditions for success in poetry (A. P. 268) :

'Vos exemplaria Graeca
Nocturna versate manu, versate diurna.'

13. Virgil has also, in common with Horace, incurred the reproach of undue servility and courtly flattery, shown especially in the language which each uses in speaking of Augustus. That 'tasteless falsehood,' the worship of the Emperor, which meets us as an established *cultus* in the pages of Tacitus¹, must no doubt have received an impulse from the panegyric of the great Augustan poets : and from a modern point of view, it is difficult to acquit them of at least want of taste, if not of actual hypocrisy. Here again, however, we must go back to the literary conditions and ideas of the time ; an examination of which (such as Professor Sellars gives²) shows that the reverence for Augustus which finds expression in Virgil and Horace was a genuine popular sentiment, the outcome of a variety of feelings—a mixture of the old Greek hero-worship, of Eastern monarchical sentiment, and of the revived national enthusiasm for the 'Imperium Romanum,' and the destiny of the Eternal City, 'the conception which, throughout the long roll of human history, has come nearest to the unchangeable and the divine³.' These feelings centred in Augustus as the

¹ Ann. iv. 38, xiv. 31.

² 'Virgil,' pp. 8. 21.

³ Myers, 'Fortnightly Review,' Feb. 1879, p. 185.

restorer of peace and order after civil war and bloodshed¹, as the upholder of the old Roman customs and religion² against the threatened inroad with Antony and his 'Ægyptia coniunx' of Eastern barbarism, and as the visible impersonation of 'Fortuna Urbis,' the deity who watched over the fortunes of Rome. From this point of view the opening lines of G. i and iii and similar passages, however repugnant to modern taste, are neither unnatural nor derogatory to Virgil's poetic fame. Right or wrong, they express the thoughts not of a courtier, but of a nation; and the poet by whom those thoughts are 'married to immortal verse,' deserves, if ever poet did, the name of 'national.'

II. THE TEXT OF VIRGIL.

A. Manuscripts.

The wide-spread popularity of Virgil's poems during the times of the Roman Empire, and afterwards in the Middle Ages, led to a more rapid multiplication and more careful preservation of MS. copies than in the case of any other ancient writings with the exception of the New Testament: and the evidence for his text is conspicuous not only for quantity, but for quality. It may be assumed as a general principle that the earlier the date of MSS., the better their authority; not that older MSS. necessarily represent a better text, but because the risk of corruption and variation increases with each successive generation of copyists. With the exception of the Egyptian 'papyri' (some of which date from the 1st century of our era³), the 'uncial' or 'capital' MSS. of the 4th and 5th centuries are the oldest extant specimens of writing. Comparatively few Latin authors are represented by even one MS. of so early a date, while for some of the most important (e. g. Horace, Lucretius, Caesar) we have no MS. evidence earlier than the 8th or 9th century; but of Virgil there are no less than four more or less complete MSS., and three sets of fragments, which can be assigned to the 4th and 5th century A. D. A description of these MSS., with a critical estimate of their relative

¹ *Aen.* vi. 795; *Hor. Od.* iv. 15. 4-11, etc.

² *Aen.* viii. 678 sqq.; *Hor. Od.* iv. 15; cp. iii. 6.

³ A fragment from Herculaneum must be older than 79 A.D. The accounts on the *recto* of the papyrus, upon the reverse of which is written the newly discovered 'Athenian Constitution' of Aristotle, are dated in the 11th year of Vespasian, 78-79 A.D.

peculiarities and value, is given in Ribbeck's *Prolegomena*, Chs. xi-xiii, pp. 218-320; facsimiles of the handwriting employed being appended to the Index. Photographic facsimiles of single leaves may be found in the collection published by the Palaeographical Society, and that of Zangemeister and Wattenbach, published at Heidelberg.

The four great MSS., are—

1. 'Vatican' (*Schedae Vaticanae*, usually cited as F.), in the Vatican Library at Rome: containing portions of G. iii, iv, and Aen. i-viii. It was written probably in the 4th century, though some have considered the miniatures which adorn it to be even older. It belonged successively to Pontanus, Cardinal Bembo, and Fulvius Ursinus (Orsini); the latter of whom gave it to the Vatican Library before his death in 1600.

2. 'Medicean' (*Codex Mediceus*—M.), in the Laurentian Library at Florence: contains Ecl. from vi. 48, Georg., and Aen. A note at the end of Ecl. states that it was read and corrected by one Asterius, 'consul ordinarius': and as Asterius was consul 494 A.D., it must be prior to that date—probably of the 5th century. It once belonged to the Vatican Library, but was purchased by Cosmo de Medici from the heirs of Cardinal Rodolpho Pio, who died in 1564. First collated by Nic. Heinsius in 1676; printed at Florence in 1741.

3. 'Palatine' (*Codex Palatinus*—P.), in the Vatican Library, brought thither from the Palatine Library at Heidelberg on its capture by the Bavarians in 1622. Contains Ecl., Georg., and Aen.: 33 leaves (out of 280) are wanting—viz. E. iii. 71—iv. 52; G. i. 323—ii. 139, iv. 461—Aen. i. 277; Aen. iv. 116-162, vii. 277-645, x. 463-509, xi. 646-692, 737-783, xii. 47-93. Probably of the 4th century. It was the basis of editions (Commelin) published at Heidelberg in 1589, 1599-1603: but the first accurate collation is that made by Ribbeck.

4. 'Roman' (*Codex Romanus*—R.), in the Vatican Library, contains Ecl., Georg., and Aen., with 76 leaves out of 309 wanting: viz. Ecl. vii. 1—x. 9; G. ii. 2-215, iv. 37-180; Aen. ii. 73—iii. 684, iv. 217—v. 36, xi. 757-792, xii. 759-830, 939-952. The character (large capitals) resembles that found on the walls of Pompeii, and inscriptions of the 1st and 2nd centuries: but the barbarous errors of the text¹ and crudeness of the miniatures preclude its being of such antiquity, and it is referred to the 4th or even the 5th century. This MS., which in the 13th century belonged to the monastery of St.

¹ See below, p. xxviii.

Denys in France, was transferred to Rome, and there used by Angelo Poliziano (see below, p. xliii), who notes its authority for the orthography 'Vergilius.'

The following are only fragmentary :

5. 'St. Gall Palimpsest' (*Schedae rescriptae Sangallenses*—G.), in the Benedictine library of St. Gall in Switzerland: 10 leaves containing portions of G. iv, and Aen. i, iii, iv. Early in the 4th century.

6. 'Verona Palimpsest' (*Schedae rescriptae Veronenses*—V.), in the Chapter Library at Verona, formerly at Bobbio: 51 leaves from an old MS. akin to Med. and Pal., containing about 1320 lines: probably of the 4th or 5th century.

7. 'Berlin Palimpsest' (*Schedae Berolinenses* or *Puteanae*—A.), sometimes known as the 'Augustean' fragment: 7 leaves, partly at Rome, partly at Berlin, containing G. i. 41–280, iii. 181–220: of the 4th century, probably near the end, though Ribbeck considers it older than any extant MS. The inscription CLAUDIVS. PVTEANVS. FVLVIO. VRSINO. D.D. shows that the MS. came from Gaul into Italy before 1595 when Puteanus died, and passed after Ursinus' death in 1600 with his other books to the Vatican library.

Of later (cursive) MSS. the following are quoted as of corroborative value for the text :

8. *Codex Gudianus* (γ) at Berne, 9th century.

9. *Codices Bernenses* (a, b, and c), of the 9th and 10th centuries.

10. *Codex Minoraugiensis* (m), perhaps of 12th century.

11. *Codex Bodleianus* (o), 11th century.

It is seldom, however, that any cursive MS. gives a reading which is not suggested either by an uncial MS. or by the early commentators, and they are therefore of but slight independent value¹;

¹ Some idea of the quantity and quality of existing cursive MSS. of Virgil may be formed from the fact that the Bodleian Library alone possesses forty-five such MSS., of which Mr. Madan, one of the Sub-Librarians (who has examined them all), estimates three to rank with *Codd. Bernenses* (a, b, c), nine as respectable, and the remainder worthless.

The complaint of Petrarch against professional copyists (*stationarii*) shows the depth to which their art had sunk in the 14th century—'Quisquis igitur pingere aliquid in membranis, manumque calamum versare didicerit, scriptor habebitur, doctrinae omnis ignarus, expert ingenii, artis egens . . . nunc confusis exemplaribus et exemplis, unum scribere polliciti, sic aliud scribunt ut quod ipse dictaveris non agnoscas . . . etc.' . . . 'De Remediis utriusque Fortunae,' i. 43, p. 42 (quoted in Symonds' 'Renaissance in Italy,' vol. i. p. 130).

the chief interest of the most important of them (Gud. and Bern. *a*) lying in their close relationship to Pal. and Rom. respectively.

The comparative value of the leading MSS. (1-7) in cases of doubtful reading is thus estimated by Ribbeck (Proleg. p. 320): First he places Pal. (P.), with Vat. (F.) and Verona fragm. (V.) of nearly equal authority; Med. (M.), though akin to P., is inferior to it; while Rom. (R.) is least trustworthy of all. The St. Gall and Berlin palimpsests (G. and A.) are too scanty to have much value. The highest possible authority (p. 309) is the united testimony of F. M. P. V. (Nos. 1, 2, 3, 6). As the result of his investigations he assumes an 'archetype,' or original copy, from which all extant MSS. are derived, 'currenti stilo parum nitide scriptum, opuletumque nube conjecturarum, glossematum atque interpolationum.' This conclusion that our existing uncial MSS. represent a single 'recension' of the text derives some support from the fact that the early commentators occasionally supply readings (some of them intrinsically probable) found in none of the MSS.: the inference from which would be that they or their authorities had access to another recension than that represented by our MSS. A few examples of such readings are—G. i. 508 *formantur* for *conflantur* (Nonius and Serv. on Aen. xii. 304); G. iii. 177 *mulgaria* for *mulctraria* (Nonius and Philarg., citing Valgius Rufus, an Augustan poet); ib. 415 *gravi nidore* (Non., Serv.); Aen. ii. 62 *dolo* (Non. and Serv.); vii. 773 *Phoebigenam* for MSS. *Poenigenam* (due to Probus alone); xii. 605 *floros* for *flavos* (Serv.).

In spite, however, of such abundant MS. evidence—partly, perhaps, from its very abundance—the text of Virgil, though not in a bad state, is far from certain. The possibility that all our MSS. represent but one recension detracts considerably from the apparent advantages of number and variety: while the fact that Virgil's writings became a school-book within fifty years of his death, and consequently were copied and recopied over and over again, adds much to the possibility of corruption through the carelessness or ignorance of copyists. And the positive errors—grammatical, metrical, or orthographical—which are found even in the best extant MSS., indicating as these do a decline of scholarship at the period to which the said MSS. belong, give some idea of the liability to corruption to which the text must have been exposed. As an instructive specimen of such errors we may take G. iii. 181-214, a passage represented in the four great uncial

MSS. (F. M. P. R.) and the 'Augustean' fragment (A.). In about thirty lines we find the following—182 'et qui' for 'ēqui' (A.): 183 'bella tantum' for 'bellantum' (F. 1); 184 'audere' for 'audire' (M. 1); 188 'audiat' for 'audeat' (Rom., Med. 2); 192 'quae' for 'que' (Rom.), 'currum' for 'crurum' (Med. 1); 193 'quae' for 'que' (Rom.), 'auris' (Pal.); 201 'fugas' for 'fuga' (Rom.); 202 'Aelei' for 'Elei' (Rom.); 209 'vela' for 'ulla' (A.); 212 'insula' for 'in sōla' (Pal.); 'religant' for 'relēgant' (Rom.); 213 'nata' for 'lata' (Med.). The proportion and character of the mistakes here attributed to Rom. (R.) quite bear out, it may be observed in passing, the estimate formed by Ribbeck of its comparative value.

This being the case with regard to the evidence of MSS., the student of Virgilian criticism must enquire further what help is to be got from ancient commentaries. The rapid and continuous popularity of Virgil's poems, especially for educational purposes, made them the favourite text-book of teachers and grammarians throughout the Imperial times, and the basis of an innumerable number of treatises, grammatical, exegetical, and linguistic. Many of these survive only in scattered references in the works of the later and better preserved among them (e.g. Servius): but it is probable that more of the common material of the scholarship of the 1st century A. D. has been preserved by later grammarians than at first sight appears. Much of the accumulated store of Virgilian learning available for Servius or the writers of the Verona Scholia belonged probably to the time of Trajan or earlier: and so far as this earlier learning is imbedded in the notes of later commentators, their testimony may be of greater value than if it only belonged to the actual time at which they wrote. If Servius, for example, embodies for us the opinion of scholars of the 1st century on points of interpretation—of men, that is, who had that living sense of the meaning of words which the student of a dead language cannot have—he cannot safely be set aside as valueless: and a respectful hearing is at least due to testimony which *may* rest ultimately upon other and better materials than those of our MSS. or existing knowledge. To take a single example, where in the difficult passage Aen. ix. 486, Servius tells us that 'funera' is fem. of a lost adject. 'funerus,' analogous to 'celera' from 'celerus,' and supports it by the authority of Ennius, we cannot but feel that this is at least probable. Or when on G. i. 461, he explains 'serenas' = 'siccās,' (an interpr. also found in Nonius), and we recall Lucretius' use of 'seresco' (i. 306), 'grow dry,'

there is certainly a presumption in his favour. And though testimony of this kind is mainly valuable for interpretation of the text, it cannot be altogether valueless for the determination of the text itself.

With these few words of preface to justify the space given to a subject which is not much noticed in existing commentaries, we proceed to enumerate some of the leading names in early Virgilian criticism. The information here given is derived mainly from Ribbeck's 'Prolegomena,' ch. ix, Teuffel's 'History of Roman Literature,' and lectures delivered at Oxford by the Corpus Professor of Latin (Mr. Nettleship).

B. Ancient Commentators.

1. Q. CAECILIUS EPIROTA, a freedman of Cicero's friend Atticus, and tutor to his daughter Pomponia, who married Agrippa, became a friend of Cornelius Gallus (see Ecl. x); after whose condemnation and death in B. C. 28, he opened a school, in which he read and lectured upon Virgil—the earliest record of such use of the poet's works. He does not appear to have attempted any regular commentary.

2. ASINIUS POLLIO the friend of Virgil and Horace, is cited by Servius as a commentator upon Virgil: but the character of the criticisms ascribed to him (Ribb. Prol. ix. § 2, p. 116) is hardly worthy of his reputation in the field of tragic poetry¹. Thus in Aen. ii. 7 'Quis talia fando Myrmidonum Dolopumve aut duri miles Ulixi Temperet a lacrimis,' Pollio, according to Servius, thought that *miles Ulixi* was Achaemenides, the Greek rescued by Aeneas from the Cyclops' country (Aen. iii. 590 sqq.), and that *Myrmidones* and *Dolopes* were the men supplied by Helenus (iii. 470). On vi. 561 'quis tantus plangor ad aures,' Pollio, reading *auras*, explains it of air brought with them from the upper world. In iv. 585 'Tithoni *linquens* Aurora cubile,' he sees an allusion to Aeneas *leaving* Dido; in xi. 183 'Aurora . . . *extulerat* lucem,' to the funerals there being described ('efferre' = carry out to burial).

3. C. IULIUS HYGINUS, a freedman of Augustus, friend of Ovid, and head of the Palatine Library (Suet. de Ill. Gramm. 20). Gellius i. 21, xvi. 6, 15, mentions his commentaries on Virgil; but it is doubtful whether these were continuous, or (more probably) scattered remarks on (1) text, (2) interpretation of language, (3) history, (4) religious or political antiquities. He advocated the

¹ See Ecl. iii. 86 sqq., viii. 10; Hor. Od. ii. 1. 14; Sat. i. 10. 42.

readings 'limo' in Aen. xii. 120, 'amaror' G. ii. 247, citing in each case the authority of a MS. 'ex domo atque ex familia Vergilii': and noticed the confusion of two historical personages in Aen. vi. 837, the anachronism of Velia vi. 359, and the inconsistency between the mentions of Theseus in vi. 122 and 617. Servius quotes him also on Aen. i. 277, 530; ii. 15; vii. 47: and his works 'De Urbibus Italicis' and 'De Familiis Trojanis' (Roman families claiming descent from Troy) were used by later commentators.

4. IULIUS MODESTUS, a freedman of Hyginus, commended as a grammarian by Charisius, wrote a commentary on Horace, and scattered remarks upon Virgil. Martial x. 21 implies his eminence as a scholar: 'Scribere te, quae vix intelligat ipse Modestus.'

5. L. ANNAEUS CORNUTUS, a philosopher and grammarian, and the teacher of Persius and Lucan, wrote a commentary on Virgil which he dedicated to the poet Silius Italicus, an imitator and devoted admirer of Virgil (Martial xi. 48, Plin. Epp. iii. 7, 8). From specimens of his notes quoted in the Verona Scholia, and by Servius, he seems to have been hypercritical on small points; objecting, e. g. to the expressions 'vexasse' Ecl. vi. 76, 'illaudati' G. iii. 5, 'auro squalentem' Aen. x. 314 (Gell. ii. 6), etc. He read 'inflexit' Aen. i. 45, 'multa nocte' ix. 348: and in ix. 675 interpreted 'commissa' as = 'clausa.' Macrobius, v. 19. 2, tells us that he objected to the conclusion of Aen. iv as inartistic.

6. AEMILIUS ASPER, grammarian and commentator on Terence, Sallust, and Virgil; later than Cornutus, against whom he wrote (Ver. Schol. on Aen. iii. 691), and probably than Probus (see below); though some infer, from a statement in Ver. Schol. on Aen. ix. 373 that Probus replied to Asper's interpr. of 'sublustris,' that Asper was the earlier. He was 'tenax traditae lectionis'—e. g. 'armis' Aen. x. 539, 'quosne' 673, 'viris' 737, 'auras' (gen.) xi. 801: and his comments are scholarlike, even where not convincing. On Aen. ix. 498 he points out that 'per' = 'inter'; ix. 386 'imprudens' = 'ignorans se evasisse'; G. ii. 324 'terrae' nom. plur. Less convincing are his interpretations of 'crimen vestrum' Aen. x. 188 as 'causa vestrae mutationis'; 'picti' iv. 146 'tattooed'; 'armati ferro' ix. 678 as = 'ferrea corda habentes.' The notes assigned, to Asper by the Verona Scholia or Philargyrius (below, No. 17) are on 'sinum' Ecl. vii. 33, 'infelicit Ulixi' Aen. iii. 691, 'Camarina' ib. 701, 'exin' vii. 341, ix. 360-3, 'sublustris' ib. 373, 'imprudens' ib. 386, 'quianam' x. 6, 'non nullius numinis' G. iv. 453. Some of these are found abridged in Servius,

who quotes much from Terence and Sallust, on which authors Asper especially wrote; and it is probable that much of Asper's criticism is embodied without acknowledgment in that of Servius.

7. M. VALERIUS PROBUS, of Berytus (Beyrout), temp. Domitian, was alive in 88 A.D. (as appears from Martial iii. 2. 12), and was recognised as a learned scholar 30 years before. His remarks on the text of Virgil are of value, as based on good MSS.—e.g. one of G. i corrected by the poet's own hand (Gell. xiii. 21. 4). Thus he defended 'floros' Aen. xii. 605, and 'Phoebigenam' vii. 773: and Nonius cites him for 'tempore' i. 44, 'umbræ' i. 441, (citing Sallust Hist. ii. 91), 'infusum' viii. 406, 'aeger' (for 'acer') ix. 814, 'Horcus' G. i. 277.

He wrote 'Aiiax,' 'Troia' etc., according to a grammarian's rule, which never obtained general currency. He is frequently cited on questions of interpretation and grammar; and appears to have introduced the use of the Alexandrian 'notae' (obelus, asterisk, etc.)—see Ribb. Prol. pp. 149–163.

The name of Probus, as a celebrated grammarian, is rather loosely used by later writers, and it is by no means certain that everything ascribed to him is really his. Thus the commentary on Ecl. and Georg. which bears his name deals chiefly with points of history, geography, and mythology: whereas Probus confined himself to textual and grammatical criticism.

8. FLAVIUS CAPER, temp. Trajan, wrote grammatical treatises, in which he drew examples from Virgil, making use of Probus. Servius ascribes to him the explanation of 'explebo numerum' (Aen. vi. 545) as = 'minuam,' and 'clipeum' (ix. 709) as a neut. nom.: and tells us that in xii. 120 he defended the reading 'velati limo.'

9. VELIUS LONGUS, temp. Trajan, wrote a commentary on the Aeneid, mentioned by Charisius (pp. 88, 175 ed. Keil). Much of it is preserved in Macrobius and the Verona Scholia (see below 15), and probably in Servius, who abridges notes quoted by Ver. Schol. as from Longus—e.g. on Aen. iii. 693 'Plemyrion' der. from *πλημυρία*, 705 'palmosa' = 'mother of victors,' iv. 149 'segnis' = 'sine igne,' x. 557 'istic' illustrated from Plaut., Rud. i. 2. 43.

10. URBANUS, acc. to Ribbeck (Prol. p. 167), was prior to Longus: but this seems doubtful. He is not mentioned in the Verona Scholia, which even in their fragmentary state preserve the names of most grammarians; and the remarks attributed to him point to a later and degenerate age of scholarship.

11. TERENTIUS SCAURUS, 'Hadriani temporibus grammaticus vel nobilissimus' (Gell. xi. 15. 3), wrote treatises on the art of

poetry and on grammar, and is cited as a commentator on Virgil by Ver. Schol. In Aen. iii. 484 he read 'honore.'

12. CAESELLIUS VINDEK, author of 'Lectiones Antiquae,' cited by Gellius ii. 16, and probably laid under contribution, ib. ix. 14. He testified to 'dies' (gen. sing.) in G. i. 208, 'dii' Aen. i. 636; and explained 'postuma proles' Aen. vi. 763 as 'postremo loco natus.'

13. SULPICIUS APOLLINARIS, of Carthage, wrote 'Quaestiones Epistolicae,' and metrical 'arguments' to the plays of Plautus and Terence and the books of the Aeneid. Gell. ii. 16. 8, etc. speaks of him as a learned and elegant scholar.

14. IULIUS HATERIANUS (3rd cent. ad fin.), mentioned in Macrob. iii. 8. 2 and Ver. Schol. (on Aen. vii. 337, etc.) as a commentator on Virgil. In x. 242 he read 'igni' for 'ipse.'

15. The VERONA SCHOLIA, written on the margin of the Verona Palimpsest (V.), quote many scholars by name; their original composition being probably older than Servius and Philargyrius, who as a rule say little of their authorities; but not earlier than the latter part of the 3rd century, as they mention Haterianus. They are valuable even in a fragmentary state; and would probably throw much light on Virgilian criticism, did we possess them entire.

16. AELIUS DONATUS, (4th cent., middle), the teacher of St. Jerome, spoken of as 'orator urbis Romae.' His commentary on Terence is justly celebrated; and his 'Ars Grammatica' ('Donati regulae') was throughout the Middle Ages the regular handbook of grammatical teaching¹. It seems to have been of a very trivial character, and the specimens of Virgilian criticism that are cited as his are but little better; e.g. Aen. ii. 798 'exilio' = 'ex Ilio,' ib. 537 'litus' conn. with 'litare,' xii. 585 'trahunt in moenia' = 'dila-cerant in moenibus.' His view of Ecl. iii. 102 shows better acquaintance with Terentian than with Virgilian idiom. The life of Virgil prefixed to his commentary, and commonly attributed to him, is probably by Suetonius²; as that of Terence, prefixed to his Terentian commentary, admittedly is.

The same life is prefixed to a commentary on the Aeneid by Tib. Claudius Donatus (end of 4th cent.), written for his son's education, and consisting mainly of paraphrases, etc. to show the connection of ideas.

¹ 'Donet,' i.e. a grammar, is found in Chaucer: so Piers Plowman, 'Then drave I me among drapers, my donet to lerne.'

² Professor Nettleship has discussed this point in his 'Essay on the Poetry of Virgil,' pp. 28-31.

17. JUNIUS PHILARGYRIUS (cited in Berne Scholia as 'Junilius Flagrius'), author of a commentary on *Ecl.* and *Georg.*, which is of some value and drawn from good sources—Celsus, Verrius Flaccus, etc. His date is uncertain, but may be contemporary with Servius: neither mentions the other.

18. SERVIUS (as he is called in all MSS. prior to 15th cent.—later MSS. add 'Honoratus Maurus'), author of a commentary on Virgil which probably embodies many results of earlier Virgilian learning, and is of considerable value. Acron, the Scholiast on Horace, calls him 'magister urbis' (? head of the teachers). In the 'Saturnalia' of Macrobius, written about 400 A.D. but professing to give dialogues that took place before 385, Servius is an interlocutor, who answers hostile criticisms (Macr. i. 2. 15, vi. 6. 1, etc.): but his remarks stand in no real relation to the Commentary, being put into his mouth from many sources. The Commentary as we have it indicates a wide range of reading, especially in mythology, history, and religious antiquities; its author being apparently a Pagan, and marking the reaction against Christianity which prevailed among literary men of the time. It is no doubt constructed out of very ancient materials, and preserves for us, it may be at second hand, learning drawn from Varro, Hyginus, Verrius Flaccus, etc.: and it ranks with the Verona Scholia and Philargyrius in this respect. Additions seem to have been made to the original homogeneous work (or 'Vulgate') of Servius in the 9th or 10th centuries, consisting perhaps of remarks from other old commentators copied into the body of Servius' own work. The MSS. containing these additions were published by Peter Daniel in 1600, and the commentary thus enlarged is known as 'Daniel's Servius.'

19. TITIANUS and CALVUS, mentioned by Servius on *Aen.* x. 18, are samples of the rhetorical point of view of Virgilian criticism, which prevailed when Virgil became the staple of education: the speeches and sayings of Virgilian characters being analysed according to the rules of artificial rhetoric. See Macrobius iii. 19. 6.

20. The BERNE SCHOLIA (on *Ecl.* and *Georg.*) profess to be excerpts from commentaries by T. Gallus Gaudentius and Junilius Flagrius, compiled by a Scot (Adananus) in the 8th century. Junilius Flagrius has been identified above (No. 17): Gaudentius and Gallus seem to have compiled their criticisms from Servius, using respectively the shorter and longer form; and have therefore no independent value.

C. Other Ancient Testimony to the Text.

(1) Imitations by later poets—Statius, Silius Italicus, Valerius Flaccus, Claudian, etc., sometimes offer corroborative evidence to Virgil's meaning, and even to his text; but such testimony is after all but scanty and uncertain.

(2) Quotations by later writers—e.g. Pliny, Quintilian, Columella, Seneca—are not often trustworthy in cases of disputed reading: for they frequently cite from memory, and seldom with any desire to preserve the exact text by reference to a good MS. Ribbeck's caution with respect to one such writer may be extended to all. 'Quintilianum cave credas, ubicumque verba Vergilii inseruit, manum poetae religiose reddere.' Pliny indeed (N. H. xiii. 12, 26) and Quintilian (I. O. i. 7. 20) speak of having seen Virgil's own MS.; and Gellius tells us (N. A. ii. 3. 5) that a certain Fidus Optatus, a grammarian of high repute at Rome, showed him 'librum Aeneidos secundum mirandae vetustatis, emptum in Sigillariis xx aureis, quem ipsius Vergilii fuisse credebatur'; in which over the word 'aëna' (Aen. ii. 470) was written (whether by the same or by a later hand he does not tell us, and probably did not notice) the letter 'h,' making the word 'ahena.' Such testimony, however interesting, is obviously of little scientific value.

The number of extant 'verbatim' citations from Virgil in writers of the first few centuries A. D. is very large, and Ribbeck (Prol. p. 203) estimates that if all continuous copies of Virgil had perished, the greater part might be pieced together from such citations: just as in the case of the Greek Testament it has been said that if every copy had perished, and only the Patristic quotations remained, together with a copy of some one 'version' as an index of arrangement, we might reconstruct the whole. But if the citations of the Fathers in their vast abundance (Origen alone cites nearly every verse of the N. T.) are of slight independent value for determining the text of the New Testament, equally is this true of the 'grammatici' who quote Virgil: and it is probable that the constant handling of his poems by teachers and rhetoricians of every degree has if anything been injurious to the text, which has suffered not only from the mischances of incorrect copying, but from what Ribbeck calls the 'ignorantia et stupor magistrorum' and 'librarium incredibilis oscitantia.'

The authorities which deserve special mention under this head are—

1. VERRIUS FLACCUS¹, a learned freedman of the time of Augustus and tutor to the Emperor's nephews, wrote a lexicographical work 'De Verborum Significatu' alphabetically arranged, in which he quoted extensively from Virgil. This we possess in an abridgement made by Festus in the 2nd century A.D., which seems to have superseded the original work, and to have been in its turn superseded by the epitome of its contents made in the time of Charlemagne by one Paulus, a priest. The work of Festus exists in only one MS. of the 11th century; that of Paulus in several of the 10th and 11th, and one said to be of the 9th. Later lexicographers, such as Nonius Marcellus (see below), and commentators, such as Servius (p. xxx), probably drew largely from the work of Verrius, which was so rich a storehouse of information that repeated diluting and abridging could not efface all its original wealth.

2. AULUS GELLIUS (A.D. 125-175), author of 'Noctes Atticae,' a discursive work on numberless points of interest in literature and language and religious or antiquarian lore, with many literary and historical anecdotes, and great wealth of quotation, sometimes from lost authors: but Virgil and Cicero seem to have won his chief admiration. On the whole he is trustworthy, and has a sound judgment; and he is freely used (generally without acknowledgement) by later writers, especially Macrobius. A few of his chapters on Virgilian learning are i. 23; ii. 3, 4; v. 8; vi. 6; vii. 12, 20; ix. 9; x. 16; xiii. 1, 20.

3. NONIUS MARCELLUS (end of 3rd cent. A.D.), a native of Africa, wrote a lexicographical work, or commonplace book, 'Compendiosa Doctrina per literas,' on various subjects linguistic and antiquarian, which, though ill-arranged and uncritical, is valuable for its extensive quotation from Latin poets and prose writers from Plautus downwards. The fact that few quotations are from writers later than the Augustan period seems to show that his sources were, in the main, the grammatical and lexicographical writers of the 1st century of the Empire—e.g. Verrius Flaccus, and dictionaries and grammars based upon him—not, as is sometimes asserted, Aulus Gellius or later writers.

Among readings or emendations due to or supported by him in Virgil are 'populos' for 'Rutulos' Aen. x. 111 (accepted by

¹ A critical discussion of Verrius' work and the traces of it in subsequent abridgements will be found in two lectures by Professor Nettleship, printed in his 'Lectures and Essays' (Oxford, 1885), pp. 201 foll.

Ribb.), 'subnixus' Aen. iv. 217, 'dolo' (wrongly) for 'dolos' Aen. ii. 62¹.

4. MACROBIUS (end of 4th cent.), author of a commentary on Cicero's 'Somnium Scipionis,' wrote seven books of 'Saturnalia' in the form of dialogues on various subjects of literature and Roman religious antiquities. The chief part of the work is a discussion on Virgil, who is attacked by one Evangelus, and defended as a philosopher by Eustathius, as an expert on 'ius augurale' and 'ius pontificum' by Flavianus and Praetextatus, as an antiquary by Albinus, and on other grounds by Servius (see above B, 18) and Avienus. The chief heads of criticism may be thus summed up: 1. Virgil's use of language; 2. his management of his story; 3. his relation to Homer and earlier Greek poets, and 4. to less known Greek poets; 5. his knowledge of antiquities. As above stated, Macrobius has plagiarised freely, and without acknowledgement, from Gellius and others, and probably also from Servius.

D. History of the Text.

It is difficult to mark special periods or stages in the history of a text upon which copyists and commentators were so continually at work as on that of Virgil. But in the history of Latin textual criticism generally there are three clearly marked epochs of correction and recension by which the text of all the chief Latin authors was more or less affected: viz. (1) the 5th century A.D.; (2) the Carolingian revival of the 8th and 9th centuries; (3) the period of the Renaissance.

(1) In the 5th century a reaction against Christianity among the upper classes of Roman society revived the study of the pagan classics: and many 'subscriptiones,' or footnotes, to existing MSS. attest their recension by scholars and students, often men of good birth and position. The MS. which contains such a 'scriptio' is, of course, seldom of the same date as the 'scriptor'; but the latter can not unfrequently be otherwise identified. One

¹ In the second of the two papers on Verrius Flaccus, referred to above, Professor Nettleship shows that the numerous coincidences between A. Gellius and Nonius, from which it has usually been inferred that Nonius copied Gellius, are due to their having independently used the same authorities, particularly Verrius.

'subscriptio' has already been referred to as helping to fix the date of Cod. Med. It runs thus :

TVRCIVS RVFVS APRONIANVS ASTERIVS VC. ET INL. EXCOM-
TE DOMEST. PROTECT. EXCOM. PRIV. LARGIT. EX PRAEF. VRBI
PATRICIVS ET CONSVL ORDIN. LEGI ET DISTINCXI CODICEM
FRATRIS MACHARII VC. NON MEI FIDUCIA SET EIVS CUI SI [? CIVIS]
ET AD OMNIA SVM DEVOTVS ARBITRIO XI KAL. MAI ROMAE¹.

Then follow eight elegiac couplets, to the effect that Asterius undertook this task at the time when he gave a great show to the people, and earned great credit thereby. From the character of the letters, which differs slightly from those of Cod. Med. itself, Ribbeck (Prol. p. 223) concludes that the 'subscriptio' was copied on to it in the 6th or 7th century from some other copy, perhaps from that of Macharius: one thing at least being certain, that Asterius punctuated and corrected ('distincxi emendans' in the first of his elegiac couplets) a MS. of Virgil in 494 A.D., when he was 'consul ordinarius.'

A few other 'subscriptiones' may be mentioned in illustration :

(a) To Horace :—'Vettius Agorius Basilius Mavortius vc. et inl. Excom. Dom. excons. ord. legi et ut potui emendavi, conferente mihi magistro Felice oratore urbis Romae.' This Mavortius was consul in 527 A.D.

(b) To Persius :—'Flavius Julius Trifonius Sabinus tentavi emendare sine antigrapho meum et adnotavi Barcelona, coss. Arcadio et Honorio'—i.e. 402 A.D.

(c) To Livy (1st decade) :—'Victorinus emendabam dominis Symmachis'; 'Nicomachus Dexter emendavi ad exemplum parentis mei.' The Symmachi for three generations were prominent adherents of Paganism in the 4th and 5th centuries (see Teuffel, § 418). Nicomachus Dexter, 431 A.D.

(d) To Solinus (grammarian of the 3rd century), copied and corrected 'studio et diligentia Domni Theodosii invictissimi principis': i.e. Theodosius II, 402-450 A.D.

(e) To Vegetius ('De re militari,' etc. end of 4th century) :—

¹ Asterius, patrician and 'consul ordinarius' (i.e. elected regularly, as opposed to 'suffectus') had previously been ('ex comite' = late 'comes') officer of the Imperial body-guard ('comes domesticus protectorius'), Court Almoner ('comes privatae largitionis') and 'praefectus urbi.' 'Comes' implies in late Latin the holder of any state office; whence Fr. 'comte,' our 'count': 'vc. et inl.' = 'vir clarus et illustris,' a formal title of rank, like our 'right honourable,' etc.

'Flavius Eutropius emendavi sine exemplario, Constantino III, Valentiniano Augusto VII. coss.'—i. e. in 450 A. D.

To this period belong, as has been shown, the MSS. of leading authority for the text of Virgil.

From the 6th to the 8th centuries public libraries tended to disappear, and books were collected in monasteries, the founders of which were anxious to get books,—in the first instance Christian literature, but others as well, especially historians and mythologists or their epitomators; grammarians; works on geography or natural history; and some poets, e.g. Virgil and Horace for educational purposes, Juvenal, Persius, and Seneca as moralists. The most famous among many great monastic libraries were, in Italy, at Verona (the Chapter Library); at Bobbio or Bobio, founded by Columbanus in 612, a great library, many of whose MSS. are now at Rome, Turin, Naples, etc.; and the Benedictine library at Monte Cassino, founded 529 A. D., the cradle of monastic transcription of ancient books. In Switzerland were the Benedictine library at St. Gall, founded 613 A. D., and that at Lorsch, whence came the Cod. 'Laurishamiensis' (now 'Vindobonensis') of the 5th century, our sole authority for the last five existing books of Livy. In Germany were that of Fulda, founded by Boniface; and Salzburg, a 14th century catalogue of which mentions copies of the chief Latin classics. France possessed the Benedictine library at Corbey, founded 660 A. D., and St. Germain des Prés: Spain those of Seville and Toledo: while even in England the libraries of York and Whitby contained a considerable variety of learning.

(2) In the Carolingian period we hear of a fresh start in correcting and editing, first Bibles and Prayerbooks, then other literature; marked, among other signs, by 'subscriptions' to MSS.—e. g. to one of St. Augustine at Corbey 'relegi,' and to the Cod. Vindobonensis of Livy 'recognovi.' The demand for multiplication of copies of the classics was met by a class of 'antiquarii,' or writers of classical texts, many of them inmates of the great monasteries: and large numbers of MSS. in 'cursive' handwriting remain to attest the copying industry of the 9th and following centuries. Those of Virgil, which have already been spoken of (II. A, p. xxiii), are but of minor importance in the history of his text: but in the case of many Latin authors, these later MSS. are our earliest evidence. Thus e. g. of Lucretius there are two leading MSS.—'Leidensis' I. (A) of the 9th century, and 'Leidensis' II. (B) not later than the 10th century; all the Italian MSS. being of the 15th century. Of Catullus there is evidence of a single archetype, but no actually

existing MS. is older than the 14th century (Teuffel, 211, 9). Of some 250 MSS. of Horace, the oldest are of the 9th century : of Tibullus, none earlier than the 13th ; of Ovid, Caesar, Seneca, Juvenal, Persius, and Q. Curtius, none earlier than the 9th. The fact that of so many Latin authors (of whom those here mentioned are but a sample) good, and in most cases the oldest, MSS. date from this period would of itself suggest the inference which history confirms, that it was a period of marked revival in learning and consequently in the production or reproduction of means thereto.

(3) To the industry of the Renaissance scholars¹ in collecting and copying MSS. we are indebted, in the case of Virgil, for our best materials for the text (see above sect. A, on Codd. Vat., Med., Pal., Rom. and fragm. Aug.), and in the case of many writers for its very existence. Thus Poggio Bracciolini, while attending the Council of Constance in 1414 as Apostolic Secretary, explored the libraries of Swiss and Swabian convents, discovering many lost works, and full texts of others hitherto only known in mutilated copies. At St. Gall he found an entire MS. of Quintilian, of whose writings only half had been known before in a corrupt text. This he copied with his own hand, and also MSS. of Lucretius and Columella : and to him was owing the discovery of Silius Italicus, Vitruvius, Manilius, Frontinus, and others. This work of collecting had been begun by Petrarch and Boccaccio ; and it was carried on throughout the 15th century, especially under the patronage of the Medici at Florence. The fruit of their enlightened liberality was the famous 'Laurentian' library, founded by Cosmo de Medici about 1440, enlarged by his son Piero, and further enlarged by (and named after) the great Lorenzo, who swept the monasteries of Greece for Greek MSS. The chief work of learned men at Florence during the age of Lorenzo was the elucidation and correction of ancient texts, written by ignorant and careless copyists, or obscured by dirt and damp in neglected lumber-rooms of monasteries. Until the invention of printing (1450) fixed the text of whole editions, the critical amendments of such scholars could only be made useful through their oral lectures ; notes taken at which are probably the basis of many of the diffuse commentaries found in the older editions. The accepted notion that every great poem must have a hidden meaning encouraged the allegorising

¹ For accounts of the Italian 'humanists,' and the revival of classical learning, see Symonds, 'Renaissance in Italy' (Smith, Elder & Co. 1877); Hallam, 'Literature of Europe,' Part i.

tendency which marks Renaissance commentaries on Virgil; and later ages have had to sift the wheat of grammatical and antiquarian lore from much chaff of allegory and mysticism. Orthography (see below sect. III.) was purified of much accumulated barbarism: and the efforts of the Renaissance scholars in this direction deserve all praise, though more recent knowledge has detected flaws in the 'conventional' system which they introduced and which has held its own almost to the present day.

Among the scholars of the age of Lorenzo the leading names are those of Pico della Mirandola (1463-1494), the gifted exponent (and victim) of the fancies of the Hebrew Cabbala; Marsilio Ficino, the student of Platonic philosophy; Cristoforo Landino (1424-1504), Professor of Latin literature (Rhetoric and Poetry), a copious annotator of Virgil and Horace, though now better known as an editor of Dante; and Angelo Poliziano, whose name is as representative of letters in the last half of the 15th century, as that of Poggio in its earlier part, or Cardinal Bembo in the first half of the 16th century. Poliziano (i.e. of Montepulciano, Latinised to 'Politianus' and re-Italianised), born in 1454, became Professor of Greek and Latin at Florence about 1480. His fame as lecturer, scholar, and writer of Latin poetry eclipsed all his contemporaries, and gave him a virtual dictatorship of the world of letters. His connection with Virgilian learning has been alluded to above (sect. A. p. xxiii). Equally eminent as scholar, critic, and writer of Latin poetry was Pietro Bembo (b. 1470, d. 1547), a noble Venetian, secretary to Pope Leo X, after whose death in 1521 he retired to a literary and learned life at Padua, where he accumulated a rich library: but in 1539 returned to Rome on being made a Cardinal by Pope Paul III. The Cod. Vaticanus of Virgil was once his property (p. xxii); but the celebrated 'Cod. Bembinus' of Terence (4th or 5th century) in the Vatican Library takes its name from one Bernardo Bembo, probably a relative.

Collection of materials for future criticism was thus the chief work of the Renaissance scholars: their own restoration of Latin texts being liable to much uncertainty. Thus, their aim being to restore a readable text rather than the 'ipsissima verba' of the writer, they often fill up lacunae in MSS, especially in the case of poets, where their own practice in Latin versification tempted them to supply what was lacking. The text of Virgil was independent of their aid; but more corrupt texts were frequently interpolated by them: see e.g. Munro on Lucretius (Notes I.) iii. 89, iv. 532 and *Introd.* p. 9; and cp. Tibullus i. 2. 25 ('En ego

cum tenebris tota vagor anxius urbe'), the missing pentameter of which was supplied in four different ways, (1) by Aurispa (1400) 'Securum in tenebris me facit esse Venus,' (2) by Thomas Seneca (1420) 'Praesidium noctis sentio adesse Deum,' (3) on Cod. Vat. (end of 14th century) 'Ille Deus certae dat mihi signa viae,' (4) 'Usque meum custos ad latus haeret amor'—all respectable substitutes.

E. Printed Editions¹.

Some idea of the rapid multiplication of Virgilian texts by the agency of printing may be formed from the fact that, from the appearance of the 'Editio Princeps' at Rome in 1469 until the year 1600, there are only seven years in which no fresh edition of Virgil is recorded, while many years are credited with two, three, or more; mainly from the presses of Venice, Milan, Florence, and Rome, though in the 16th century we find mention of Paris, Leipzig, Antwerp, Amsterdam, and London². The first English edition whose date can be determined appeared in 1512 from the press of Wynkin de Worde, and was followed by those of 1514, 1516, and 1533: but mention is made of a 'vetus Londinensis editio,' published by Pynson, a printer in London between 1493 and 1528, which may have been older.

The 'Editio Princeps' was published at Rome in 1469 'sub auspiciis Paulli II. in domo Petri de Maximo per Conradum et Arnoldum Teutonicos,' and was repeated in 1471; 550 copies in all (275 of each issue) being printed, of which (according to Heyne and Wagner) only six were known to exist in 1832, the best being in the library of St. Geneviève at Paris. The editions of the 15th century, though in some cases professing to follow good MSS, are but of slight critical value. Several editions appeared from the Aldine press at Venice in 1501 and subsequent years. Among

¹ The information here given is mainly derived from vol. iv. of Heyne's Virgil (ed. Wagner, 1832), pp. 635-749 'De Virgilii Editionibus.'

² The British Museum Catalogue of printed books (1882) under the heading 'Virgilius Maro' (editions and commentaries, translations, and general literature of the poems) occupies 74 folio columns. It specifies 220 editions: viz. 15th century, 18 (mostly Italian); 16th, 65, including the 'first Aldine' of 1501; 17th, 33; 18th, 48; 19th, 56. Of translations of the whole works it has English 21, French 18, Italian 9; also German, Polish, Spanish, and Dutch, and many translations of portions of the poems: with such curiosities of Virgilian literature as travesties, parodies, centos, etc.

later editions of importance were those of De la Cerda (Madrid 1608-1617), a commentary in 3 vols.; Nicholas Heinsius (Amsterdam 1676); Burmann, with comments of Servius, Philargyrius, Nicholas Heinsius, etc. in 4 vols. (Amsterdam 1746); Heyne, in 4 vols. (Leipzig) 1st ed. 1767-1775: 2nd 1788: 3rd 1798-1800 (in 5 vols): 4th, edited by Wagner, 1830-1832, including Philip Wagner's 'Quaestiones Virgilianae' (vol. iv. pp. 383-587), the foundation of much recent Virgilian criticism. The title of this Heyne-Wagner edition is 'P. Virgili Maronis carmina ad pristinam orthographiam revocata'; and its text represents the first systematic attempt to rescue the text of Virgil from the errors of the 'conventional' system of orthography introduced by the Italian scholars of the Renaissance, the principles on which it proceeds being expounded in Wagner's 'Orthographia Virgiliana' published in 1841. Of this work Mr. Munro says, 'With admirable industry he (Wagner) amassed all the evidence afforded by the Medicean and, so far as it was accessible to him, of the other ancient MSS. of Virgil. As these, like other old MSS, are as a rule very tenacious of the true spelling in those cases where there is only one right method, he performed this part of his work with eminent success, and still remains one of the best authorities on the subject. In those other cases, however, . . . in which variety is the rule of the ancients, and which include a great multitude of particular instances, he has chosen to abandon the safe ground of evidence and experience and has made Virgil write what he decided on *a priori* principles he must have written. This seems to me the reason why his system was not more generally followed.' Wagner's orthography has not, perhaps, been followed in Germany: but in England the preeminence in recent years of Conington's edition (in which it is reproduced with but little change) has made it the standard orthography for Virgil; Ribbeck's elaborate collation of MSS. being familiar only to a comparatively small circle of scholars in this country. In Part III. of this Introduction some reasons have been given for departing in some respects not only from Wagner's system as represented by Conington's text, but from some of the more scientific results of Ribbeck's accumulation of MS. evidence.

The following enumeration of the points treated of (some of them at great length and with much minute illustration) in Wagner's 'Quaestiones Virgilianae' will show how wide and various was his study of Virgilian usage:

- i, ii. On the forms 'ab,' 'ex' before consonants.

- iii. Accusative of proper names, '-an,' '-en' (Greek), '-im,' not '-in,' etc.
- iv. Greek forms '-os,' '-on' ('Arctos,' 'Spercheios,' 'Aegyptos,' etc.)
- v. Termination of 3 plur. perf. act., '-ere' preferred to '-erunt,' where the metre was unaffected, e.g. at the end of a line.
- vi. Confusion of Moods and Tenses.
- vii-x. Interchange in MSS. of present and perfect; of sing. and plur. in verbs; of case and number in nouns; of 'ad' and 'in.'
- xi, xii. Hiatus; and lengthening of short syllables in arsi; each exhaustively illustrated.
- xiii. Caesura or pause after first foot; e.g. G. iii. 317, Ecl. i. 24, Aen. vi. 590, etc.
- xiv, xv. Omission or insertion in MSS. of 'in,' 'a,' 'e' or 'est.'
- xvi. Readings derived from old commentators, especially Servius.
- xvii-xxii. Use of pronouns 'is,' 'ipse,' 'iste,' 'hic,' 'ille,' 'quis' or 'qui' interrogative.
- xxiii-xxviii. Use of 'hic' (adv.); 'iam'; 'tam,' 'tunc'; 'adeo'; 'ultro'; 'primus,' 'primo,' 'primum.'
- xxix-xxxi. Use of participles; absolute (historic), infinitive; interrogations.
- xxxii. 'Nec,' 'neque,' when respectively used for rhythmical reasons.
- xxxiii. Apposition and epexegetis.
- xxxiv, xxxv. Use of the copulas 'et,' 'ac'; 'que,' 'atque.'
- xxxvi, xxxvii. Use of particles 've,' 'at.'
- xxxviii. 'Natus,' 'gnatus' (the more solemn form).
- xxxix. Anachronisms; e.g. Aen. i. 427, ii. 503, v. 113, vi. 69, 366, 430, x. 449, xii. 269.
- xl. 'Virgilius dormitans aliquando,' (1) in 'epitheta ornantia' (e.g. Ecl. v. 27, G. iii. 343, Aen. xi. 510); (2) inconsistencies (e.g. Aen. ii. 567 sqq. and vi. 523 sqq.; x fin. and xi init.); (3) mistakes (e.g. 'Medus Hydaspes' G. iv. 211).
- xli. 'Epulae repostae' G. iii. 527.

It is unnecessary to do more than refer briefly to more recent editions. That of Forbiger (1836-1839, 2nd edition 1845, 3rd 1852) follows Wagner's text; the notes being a useful compilation in which previous editors have been laid under contribution, and which has in its turn been laid under contribution by Professor Conington (1st ed. 1858-1871, 4th 1881); whose commentary, completed by Professor Nettleship, is now the standard authority on Virgil in England, and is not likely to be easily superseded. More important than any of these (perhaps than any other previous edition whatever) for the textual criticism of Virgil is that of Ribbeck, containing as it does a more complete 'apparatus criticus' than had hitherto been accessible, with probably the first accurate collation of one most important MS, the Codex Palatinus. Vol. i (Bucolica and Georgica) appeared in 1859; vol. ii (Aen. I-VI) in 1860; vol. iii

(Aen. VII-XII) in 1862; and vol. iv (Prolegomena) in 1866. The faults of this great edition (well criticised by Professor Conington in an essay now appended to his 3rd volume) arise mainly from undue suspicion of the received text, and undue confidence in critical sagacity to correct, transpose, and emend: but its solid merits far outweigh defects, and make it an important epoch in the history of the text, the basis (so far as can be foreseen) of subsequent criticism.

III. ORTHOGRAPHY¹.

The increased knowledge of MSS. and inscriptions which the present century (one might almost say, the present generation) has brought forth makes it impossible for any editor of a Latin classic to profess either ignorance or disregard of disputed questions in Latin orthography, or to acquiesce in the established spelling which satisfied our grandfathers. Barbarisms such as 'coelum,' 'coena,' 'lacryma,' 'sylva,' 'moereo,' introduced by the Italian scholars of the Renaissance 'to derive those words preposterously from the Greek,' are by this time almost unanimously discredited: but there are many other words, on the spelling of which the evidence of MSS. and inscriptions is practically conclusive, which continue to greet us in their wrong dress. The following is a representative, though not complete, list of such words:—

I. Words as to which MSS. and Inscriptions are unanimous, or nearly so—

(a) 'Querella,' 'loquella,' 'sollemnis,' 'Iuppiter,' 'littera,' 'quatuor,' 'braccium,' 'damma,' 'amentum'; 'baca,' 'belua,' 'conecto,' 'coniti,' 'conubium,' 'litus,' 'milia,' 'paulum,' 'religio,' 'reliquiae.'

(b) 'Condicio,' 'dicio,' 'solacium,' 'ocius'; 'nuntius,' 'setius,' 'autumnus.'

(c) 'Umerus,' 'umor,' 'umidus'; 'erus,' 'erilis'; 'harena,' 'harundo,' 'haruspex,' 'hedera' (also 'edera?'), 'Hiberus,' 'Hister,' 'aënus' ('ahenus'), 'incohare.'

(d) 'Adicere,' 'conicere,' 'deicere,' and so all compounds of 'iacio,' except 'disiicere' (? 'dissicere'), [some good MSS. however

¹ For fuller information on this subject see Munro's 'Lucretius,' Notes I, Introduction; Ramsay's 'Mostellaria' of Plautus, Prolegomena II, pp. xvi-xlix; Kennedy's 'Virgil,' Appendix D, pp. 628-630 (second edition); Public Schools' Latin Grammar, Appendix A.

give 'proicit,' 'dēicit' or 'deiecit' (see on Ecl. iii. 96), and it is not clear that 'deicit,' etc. were universal in Virgil's time].

(e) 'n' before 'd' in 'quendam,' 'eundem,' etc.; but 'circumdo,' 'iamdudum'; 'm' before 'q' in 'quemquam,' 'tamquam,' 'umquam': 'nequiquam.'

(f) 'Caelum,' 'caenum,' 'caespes,' 'faenum,' 'foedus,' 'frena,' 'glæba,' 'scaena' ('scena'), 'proelium,' 'saepes': 'cena,' 'ceteri,' 'femina,' 'fenus,' 'lēvis,' 'obscenus,' 'silva,' 'Vergilius.'

(g) 'Hiemps' (phonetic insertion of 'p' sound, as in 'sum-p-si,' 'tempo.'

Thus far our course is, or should be, clear. There are, however, many words and forms in the spelling of which, as Mr. Munro says, 'variety was the rule of the ancients'; whose orthography, that is, gradually changed during the period from Ennius to the first century of the Empire, so that inscriptions of that time, and MSS. of authors that fall within it, present us with varying forms of the same word. Such fluctuations, it is probable, were still going on when Virgil wrote, though Cicero had done much to establish a uniform literary standard of spelling: and it is not strange that Virgilian MSS. should present us with varying forms. Whether Virgil himself, on a final revision of his own work, would have allowed so great a variety as meets us in modern editions of his text, is another question, the answer to which can only be matter of opinion, never of demonstration.

The following list shows the principal heads of varying orthography:—

II. Cases in which ancient usage seems to have varied, especially in the Augustan age, when changes in literary spelling were in progress:

(a) Assimilation of prepositions—e. g. 'inperium' or 'imperium,' the former representing etymology, the latter pronunciation. Words in commoner use adopted the latter; thus MSS. of Virgil always have 'imperium,' but 'impius' and 'inpius,' 'immortalis' and 'inmortalis,' 'compleo' and 'conpleo' are found; 'exto' and 'exto,' etc.; and so in compounds of 'ab,' 'ob,' 'sub,' 'ad.'

(b) Accus. plur. in '-es' or '-is'; the former being more common in words of very general use, e. g. 'ignes,' 'vires,' 'aures.' [Inscriptions also give '-eis.']

(c) 'o' or 'u' after 'v' (i. e. consonantal 'u'). The older Latins found difficulty in pronouncing 'uu' ('vu'), except where both sounds were vowel, as in 'tuus,' 'suus': and the older 'o' long kept its place after 'qu,' or 'u' ('v'), the former being some-

times changed to 'c.' Thus 'quom' or 'cum,' not 'quum'; 'secuntur' or 'sequuntur'; 'equos' or 'ecus'; 'volvont,' 'novos,' 'alvos,' etc.; are correct in Plautus and Lucretius. But in Virgil's time the feeling against 'quu,' 'vu' was subsiding, and they were coming into general use.

(d) 'u' or 'i' where the sound was intermediate between the two, and the spelling therefore uncertain; e.g. 'maxumus' or 'maximus,' 'lacruma' or 'lacrima,' 'lubet' or 'libet,' 'inclutus' or 'inclitus' (such forms as 'lacryma,' 'inclytus' are wrong); 'o' or 'e' in 'vorto,' 'verto,' 'vortex,' 'vertex,' etc.: 'i' or 'e' in 'proptinus' or 'protenus,' etc.

Ribbeck also writes 'haut,' 'set,' 'aput' as well as the ordinary forms in '-d': 'ps' as well as 'bs' in forms like 'obstupui,' 'obsto,' etc.; and always 'supter': 'quoi' as well as 'cui': and, where 'est' follows a vowel or 'm,' 'necesset,' 'ventumst,' etc. as usual in Plautus. But though all these forms had existed (see Ramsay's *Introd.* to Plautus, *Mostellaria*), it is not clear that they were employed in Virgil's time.

In dealing with such cases more than one course is open to us.

(1) We may ignore scientific orthography and the evidence of inscriptions, and adopt the 'conventional' spelling of the Renaissance scholars, as it appears in ordinary grammars and text-books, leaving all questions connected with the history of changes in orthography for separate and more advanced study. This method, however, would commit us to so many positive and ascertainable errors (as indicated above), that it would in the present state of scholarship be simply retrograde.

(2) We may profess, from the evidence of MSS. and inscriptions, to reproduce the orthography of Virgil's own time, and present the poems as nearly as possible in the shape in which they came from his hand. But can we do this? Inscriptions, no doubt, supply contemporary evidence: but in an age of transition in orthography, considerable deduction must be made for the ignorance or carelessness of the persons employed to cut them. The oldest existing MSS. were written 350 years after Virgil's time, and it is obvious that their testimony to the actual character of his own MS. can be little more than inference, more or less weakened by the chance of variety and error in successive generations of copyists. And the authority of grammarians, though it may date back to a time much nearer Virgil's own, is but of little value. They had all the dogmatism and love of theory of the most dogmatic modern scholar, with less than his opportunities of critical and philological know-

ledge: their statements upon matters of orthography are often very unscientific: and the text of their writings, moreover, is usually more corrupt than that of the great classics. Turn which way we will, it seems useless to pretend to reproduce the text exactly as Virgil wrote it.

(3) A sounder method is that inaugurated by Lachmann on Lucretius, and since followed by Ritschl on Plautus, Ribbeck on Virgil, and a host of German scholars—viz. to sift as carefully as possible the existing MS. evidence, and from it make the best approximation to what the author *might* have written, taking as a rule the oldest form for which evidence, direct or indirect, is forthcoming. For a purely critical edition, such as Ribbeck's, whose aim is not commentary but textual criticism, this is the only reliable method: and the system adopted by Wagner in cases of varying orthography—viz. to decide on *a priori* principles what Virgil must have written—is justly condemned by Mr. Munro, in his Introduction to Part I. of his notes to Lucretius, as involving him in 'a sea of conjectural uncertainty.'

(4) It seems, therefore, that the most obvious and the safest course for editors who do not profess a first-hand study of MSS. is, to adopt the latest results of critical investigation, and to reprint e.g. Ribbeck's text of Virgil, as Conington (in matters of orthography) does that of Wagner, or as an editor of Lucretius (were there now any room for him) would reproduce that of Lachmann or Munro. But Ribbeck's work, invaluable for its careful and patient collection of materials for textual criticism, is disfigured by much arbitrary transposition of lines, much unwarrantable suspicion of genuineness, and undue licence in the tempting but slippery field of conjectural emendation, accompanied sometimes by a curious insensibility to poetical feeling or even to common sense¹. His text must be the basis for any fresh edition; but to reproduce it as it stands seems impossible.

A further question then occurs: Is it necessary, in dealing with the writings of a Latin classic for educational purposes, to maintain all the variety of spelling which MSS. undoubtedly exhibit—a

¹ Illustrations of this may be found in Professor Conington's remarks on Ribbeck's *Prolegomena* appended to vol. i.i. of his edition of Virgil. A typical example is *Aen.* xii. 55, where, in the description of Amata, self-doomed to death, and clasping Turnus for the last time, '*ardentem generum moritura tenebat*,' Ribbeck, in defiance of MS. authority, reads *monitura*, 'with intent to advise,' a singularly inappropriate word for the impassioned appeal which follows.

variety so great that in an English classic we could not, and should not, tolerate it? Granted that in Virgil's time pronunciation had not completely triumphed over etymology in the assimilation of prepositions; that the varying forms '-is' and '-es' for nom., acc. plur. of 'i' and consonant stems were still in use; that the feeling against the combination 'uu' ('vu') was not yet extinct; and that 'maxumus' and 'vorto' still held their ground beside 'maximus' and 'verto'—is it therefore necessary or desirable to maintain in Virgil's text, on the evidence of MSS. written long after his time, such variations as 'impius' 'inpius,' 'navis' 'naves,' 'volnus' 'vulnus,' 'lacruma' 'lacrima' 'vortex' 'vertex'? Can we feel that the poet himself would have tolerated such irregularity¹: or at least that there is any improbability in retaining in his text only one of two varying forms?

It seems best to answer these questions in the negative with regard to most of the cases of varying orthography that fall under the heads above given in List II (p. xlv); and to write throughout 'impius,' 'compleo,' 'immortalis,' 'irrigo,' 'colligo,' etc.; '-es' in nom., acc. plur. of adjectives and substantives of 'i' and cons. stems, and participles; 'equus,' 'linquunt,' 'vulnus,' 'vulgo,' etc.; 'maximus,' 'verto,' etc. The two heads which embrace the greatest number of departures from the orthography now familiar in Conington's text are those of 'vu' ('uu') instead of 'vo-' and '-es' instead of '-is,' in nom., acc. plur.: and in both these cases an examination of the MS. testimony collected by Ribbeck goes further than might have been expected to justify the course taken.

Vu as well as *vo* is found in the best uncial MSS.; e.g. *divum, vultu, vulgo, vulneribus*. And with regard to *-is* or *-es* in nom., acc. plur., though the preponderance of MS. testimony is generally considered to be in favour of '-is,' the form *-es* is found in many words, and in some of the more common words (as 'cives,' 'puppes,' 'vires,' 'fruges') in a majority of cases where they occur. This form has thus a firm 'locus standi' in the text: and we may ask whether, considering the gain of distinguishing between gen. sing. and nom., acc. plur., and the fact that in the period immediately succeeding Virgil's time such distinction became established, we are not justified in giving his text the benefit of it, and removing the (at first sight) unintelligible variety which that text exhibits in the

¹ The form 'olle,' deliberately introduced as an archaism side by side with the later 'ille,' does not affect the point.

editions of Conington and Ribbeck. It is hard to believe that Virgil himself would have been satisfied with a presentment of his work, in which the same word is spelt differently in two closely neighbouring passages.

It should be added that the evidence from inscriptions of Republican times does not bear out the view that '-is' was a more ancient or more universal form of this termination. The following results are arrived at by the late Professor Ramsay (Introduct. to Plaut. 'Mostellaria'): '-eis,' '-is,' and '-es' are all found on old inscriptions: but of these '-es' occurs earliest—e.g. OPSIDES on the epitaph of Scipio Barbatus B.C. 250; VIRTUTES, Epit. of L. Corn. Scipio, cons. B.C. 176; HOMINES, MVLIERES, 'S. C. De Bacchanalibus,' B.C. 186; RECVPERATORES, 'Tabula Bantina,' B.C. 130-120:—'-is' does not appear on inscriptions previous to the Tabula Bantina; while on nine inscriptions of various length from the 'Lex Repetundarum' of 123 B.C. to the 'Lex Julia Municipalis' of 45 B.C. (p. 213), '-is' is only found eight times, and '-es' much more frequently. On one short inscription of 132 B.C. found at Polla in Lucania, '-eis,' '-is,' and '-es' are all found, viz. PONTEIS, OMNEIS, AEDIS POPLICAS, and HOMINES.

In support of the views above advocated, we may cite the remarks of Professor Joseph B. Mayor prefixed to vol. i of his edition of Cicero, 'De Natura Deorum' (Cambridge, 1880). Looking particularly at the educational use of Latin classics, he holds that 'for practical purposes the best spelling is that which obtrudes itself least, and least diverts attention of the reader from the thought of the writer. In books therefore which are printed for ordinary reading, we should not seek to reproduce the spelling of a particular age or of a particular author, except where, as in Chaucer, it may be needed to show the scansion of a line, but we should endeavour to give the normal spelling of the language after it had assumed a fixed and stationary form'—i.e. in the case of Latin, the period between Nero and Hadrian, the latter half of the first century A.D. Acting on this principle, Professor Mayor always gives (1) superl. in '-imus,' never '-umus'; (2) 'u,' not 'o' after 'v'; (3) '-es,' not '-is,' in plur. of 'i'-declension; (4) assimilated forms, where possible; (5) the Latin form '-em,' rather than Greek '-en' for acc. of Greek nouns in '-es'; (6) 'di,' 'dis' not 'dei,' 'deis,' etc.: and retains 'j' for consonantal 'i,' and the old-fashioned spelling of the compounds of 'iacio'—viz. 'conjicio,' 'rejicio,' 'disjicio,' etc. (quoting Gell. iv. 17, objecting to the omission of consonantal 'i' in such words as confusing versification). He would, however,

allow 'reice' Virg. Ecl. iii. 96, 'adicit' Mart. x. 82. 1, and similar cases, where 'the consonantal "i" ceases to exercise any influence on the quantity of the preceding syllable.' (See on this question Ecl. iii. 96, note.)

IV. THE VIRGILIAN HEXAMETER¹.

1. The Latin Hexameter, first adapted from the Greek by Ennius, and gradually improved by a series of more or less known poets, reached its highest and final perfection with Virgil; all subsequent poets being content to follow as nearly as might be the Virgilian model. The characteristic features of that model are best seen in contrast with the previous efforts of the chief poets that employed this metre—viz. Ennius, Lucretius, and Catullus.

2. The Hexameter is in technical language a 'Dactylic Hexameter Catalectic,' the last foot losing its final syllable: and consists therefore of five dactyls and a trochee (— ∪). Each dactyl (— ∪ ∪) is equivalent to a spondee (— —), for ∪ ∪ = —; and in the first four feet, dactyls and spondees are used indifferently, the former being more numerous in Greek, the latter in Latin. The fifth foot is almost always a dactyl, perhaps to mark clearly the dactylic character of the verse. The last foot may be trochee or spondee, the quantity of the final syllable being indifferent (except where, as in Greek anapaests, the scansion runs on from verse to verse by 'synaphea'): but it is probable that Latin poets, from Ennius downwards, regarded it as a real spondee. The rhythm and harmony of a hexameter verse depend mainly upon 'Caesura'², i.e. the coincidence somewhere in the second, third, fourth

¹ For fuller information on points noticed in this section, the following authorities may be consulted. On the Hexameter of Ennius, Crutwell, 'Hist. of Roman Literature,' Book I. ch. vi. pp. 71-73; Wordsworth, 'Fragments and Specimens of Early Latin,' Notes, § 5 to ch. iv. pp. 585, 586; on that of Catullus, Ellis, in 'Prolegomena,' pp. xix. sqq.; on that of Lucretius, Munro, *Introd. to Notes II.* pp. 102-107 (first ed.); on that of Virgil, Wagner, 'Quaest. Virg.' xi, xii, xiii; Gossrau, 'Excursus de Hexametro Virgilii,' pp. 624-646; Nettleship, 'Excursus' to Aen. xii. in Conington's edition 'On the Lengthening of Short Final Syllables in Virgil'; Kennedy, Appendix C on 'Virgilian Prosody': and on the Latin Hexameter in general, Public Schools' Latin Grammar, §§ 225, 226.

² Caesura is technically called (*α*) 'Trihemimeral' (after three *ἡμιμέρεις*

or fifth feet of the end of a word with the middle of a foot : and the metrical effect of a series of hexameter verses depends on the judicious variation (1) of caesura, (2) of the proportion of dactyls and spondees, (3) of the place in the verse at which the pauses in sense occur, (4) on the cadence of the verse in the last two feet. It is in the care bestowed on these points that Virgil's rhythm is chiefly distinguished from that of Ennius and Lucretius. In the fifth and sixth feet he employs, *as a rule*, only two varieties of rhythm, (1) the fifth foot (dactyl) contained in one word and ending with it—'vōlvērē | Pārcās'; (2) caesura between the short syllables of the dactyl—'saeuiquē | dōlōrēs.' All other closing rhythms are with him exceptional, sometimes in imitation of Greek rhythm (e.g. hēmēnāōs, cypārissīs, Lāōdāmīā), sometimes for special effect (e.g. 'quādrūpēdāntūm' Aen. xi. 914, 'pudeāt sōlā neve' G. i. 80, 'procūmbīt hūmī bōs'; or spondaic endings, as 'ābscōndāntūr' G. i. 226, 'purpureō nārcissō' Ecl. v. 38).

3. A purely dactylic line, common enough in Greek (e.g. Iliad i. 13, 25, 31, 32, 34, 54, and so on in like proportion), is comparatively rare in Virgil's epic poetry : such a line as 'Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum' (Aen. viii. 596, cp. G. iii. 201) being a conscious imitation of the sound of galloping, and its jerky movement being foreign to the stately march of epic rhythm. The greater length of many Greek words, with a greater abundance of long compounds, prevented the Homeric hexameter from moving too rapidly or jerkily—e.g. Iliad i. 87 Εὐχόμενος Δαραιῶσι θεοπροπίᾳ ἀναφαίεις : but in Virgil the rapid movement is almost always checked and the rhythm, as it were, collected and steadied by a spondaic fourth foot—e.g. Aen. i. 45 'Turbine corripuit scopulōque infixit acuto.' The spondaic fourth foot is indeed specially characteristic of Virgil's epic rhythm, as the dactylic fourth foot ending a word ('Bucolic caesura') is of his Eclogues in imitation of Theocritus : and wherever, for the sake of variety, the fourth foot is dactylic, one or more of the preceding feet is spondaic to restore the balance. The student can verify this for himself on any page of the Aeneid.

It thus seems that Virgil, in adapting the Homeric hexameter

or half-feet) after $1\frac{1}{2}$ feet; (b) 'Penthemimeral' after $2\frac{1}{2}$ feet; (c) 'Hepthemimeral' after $3\frac{1}{2}$ feet; (d) 'Ennehemimeral' after $4\frac{1}{2}$ feet : e.g.

(a) (b) (c) (d)
'Hinc populum | late | regem | belloque | superbum.'

The most important caesura is (b), which is sufficient to make a verse harmonious—e.g. 'Illius immensae | ruperunt horrea messes.'

to the Latin language, realised that its dactylic rhythm must be modified by a large admixture of 'spondei stabiles,' as Horace calls them (A. P. 256). A considerable majority of his verses have at least three spondees (including the last foot); and the proportion of fifteen such lines in Aen. i. 1-20 to nine in Iliad i. 1-20 may be taken as a rough measure of the extent to which he carried out this modification of Homeric rhythm. A spondee in the first foot, contained in a single word and followed by a pause in sense, is almost the only circumstance under which he seems to shrink from spondaic rhythm in the first four feet: and the somewhat slow and ponderous movement thus given to the verse at starting is reserved, as a rule, for the special expression of solemnity or emotion (see note to Ecl. v. 21).

4. The hexameters of Ennius are a first experiment to reproduce, in a rough unpolished material, the rhythm of Homer. The conditions under which the metre could be adapted to Roman usage had yet to be discovered: caesura, cadence, proportion—all the niceties of rhythm which combine to form the charm of Virgil's verse—were to him unknown. The rude and tentative imitation of a great model by a vigorous and powerful hand struck out indeed here and there a line which Virgil did not disdain to borrow (e.g. 'Tuque pater Tiberine tuo cum flumine sancto'), or a passage of grave solemnity, as the lament for Romulus:

'o Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem di genuerunt!
O pater o genitor o sanguen dis oriundum,
Tu produxisti nos intra luminis oras' (Enn. Ann. 115-118):

but it also produced much that was harsh and abhorrent to the culture of after years (see Hor. A. P. 258 sqq.), and much that could scarcely be distinguished from prose. But in settling the quantity of Latin words and moulding them into forms suitable for hexameter verse he paved the way for others, and was deservedly revered as the pioneer

'qui primus amoeno
Detulit ex Helicone perenni fronde coronam' (Lucr. i. 117).

5. Lucretius marks a great advance upon Ennius, though in some respects his rhythm is (perhaps intentionally) more archaic than that of his contemporary Catullus; whose hexameters, however, with their monotonous cadence ('prognatae vertice pinus, Neptuni nasse per undas, Argivae robora pubis' lxiv. 1, 2, 4), are far less effective. The following points of contrast between the

Lucretian and Virgilian hexameter are noted by Munro; (1) the first two feet separated from the rest—'Religionibus atque minis, Ergo vivida vis,' etc.; such rhythms being rare in Virgil ('Armentarius Afer' G. iii. 344, 'Sed tu desine velle' G. iv. 448); (2) in the last two feet, such endings as 'principiorum,' 'material,' 'quandoquidem exstat'; (3) elision after the fourth foot—'Perdelirum esse videtur, nisi concilio ante coacto'; (4) fourth foot wholly contained in a word, and ending with it—'quae terras frugiferentes,' 'tibi suaves daedala tellus' (not 'terras quae . . . suaves tibi'), etc.; (5) copious use of alliteration and assonance, occasionally adopted by Virgil under Lucretian influence.

6. The most common 'licences' or metrical irregularities in Virgil are:

(i) **Lengthening of short final syllables.** This occurs only in arsi (i. e. in the emphatic syllable of a foot, upon which the metrical ictus falls), and seldom where there is not a pause or slight break in the sentence: and it is used by him as a purely antiquarian ornament. With Ennius, on the contrary, whom Virgil seems to follow in this licence, the apparent violation of quantity as fixed in Augustan prosody is no 'licence,' because the syllables in question were originally long, and were subsequently shortened by a familiar tendency of the Latin language, due mainly to the fact that final syllables were never accented.

(a) Nouns, etc. in '-or'; 'Amōr et' Ecl. x. 69, 'labōr: aequē' G. iii. 118, 'meliōr insignis' G. iv. 92. The corresponding Greek $\omega\rho$, and the prosody of oblique cases ('amōris,' etc.), point to the original length of this syllable, which is always so in Ennius, even in thesi, i. e. the unemphatic syllable of a foot, e. g.

'Clamōr ad caelum volvendus per aethera vagit' (Ann. 520).

The same applies to 'patēr' (πατήρ) Aen. v. 521: but 'puēr' (Ecl. ix. 66), 'supēr' (Aen. vi. 254), 'ebūr' (Aen. xii. 68), show that Virgil uses the licence as mere matter of form, with no thought of etymology.

(b) Verb terminations in 'r': '-or' of first pres. pass. is naturally long, and is so used by Ennius and Plautus. Virgil does not follow them in this; but has in 3 sing. 'ingreditūr' (G. iii. 76), 'datūr' (Aen. v. 284), and in 1 plur. 'obruimūr' (Aen. ii. 211), neither of which has any precedent in Ennius.

(c) Noun terminations in '-s'; 'sanguis' always in Lucretius, once only in Virgil (Aen. x. 487): '-ūs' from 'o'-stems (G. iii. 189, Aen. v. 337, etc.) is found also in Ennius, perhaps from imitation of Homeric use in e. g. Iliad i. 244 $\chi\omega\delta\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$, $\delta\tau'$ $\delta\rho\iota\sigma\tau\omicron\nu$ $\Lambda\chi\alpha\iota\omega\nu$

οὐδὲν ἔρισας: ‘-būs’ dat. plur. (Aen. iv. 64) has no example in Ennius and few in Plautus.

(d) Verb terminations in ‘-s’: only ‘fatigamus’ (Aen. ix. 610), which finds no analogy in Ennius or in the corresponding Greek -μεν, -μεν.

(e) Verb-endings in ‘-t’ (3 sing.); ‘āt’ of pres. ind. 1st conj. generally in Ennius and often in Plautus, never in Virgil; ‘-āt’ of imperf. in Plautus and Ennius even in thesi (‘Noenum rumores ponebāt ante salutem’ 314); in Virgil only in arsi (Ecl. i. 39, Aen. v. 853, xii. 722, etc.): ‘-ēt’ pres. indic. Aen. i. 308; imp. subj. ib. 651: ‘-īt’ pres. indic. 3rd conj. Ecl. vii. 23, Aen. x. 433; ‘erīt’ (fut.) Ecl. iii. 97, Aen. xii. 883: ‘-īt’ perf. indic. (as originally) G. ii. 211, Aen. viii. 363.

(f) Miscellaneous: ‘procūl’ Aen. viii. 98, ‘capūt’ x. 394.

(g) Vowel-endings: only ‘graviā’ Aen. iii. 464, ‘Getā’ (nom. sing.) ib. 702, ‘animā’ (nom. sing.) xii. 648: and thirteen instances of ‘quē’ (see on Aen. iii. 464), in imitation of Homeric usage making τε long before double consonants, liquids, and sibilants.

[Full lists of examples, from Wagner, ‘Quaest. Virg.’ xii, are given in Professor Nettleship’s ‘Excursus’ to Aen. xii (ed. Conington), and Dr. Kennedy’s Appendix, C, II. (pp. 622-4, 2nd ed.)]

7. (ii) **Hiatus**, i.e. non-elision of a vowel or diphthong before another vowel or aspirate. This licence appears from a statement of Cicero (Orator 45. 152¹) to have been common with the older Latin poets, and occurs frequently in the dialogue of Plautus and Terence²: but it is used sparingly by later poets. The most common conditions for its admission are (1) after long monosyllables, retaining their quantity in arsi, or shortened in thesi, (e.g. the interjections ‘heu!’ ‘o!’ ‘spē Inimica’ Aen. iv. 235, ‘te Corydon ὃ Alexi’ Ecl. ii. 85, ‘ān quī āmant’ viii. 108, ‘tē amice’ Aen. vi. 507): (2) at the regular caesuras; (3) wherever there is a

¹ Cicero is speaking of the tendency of Roman speech to run together vowels, contrary to Greek practice, which allows hiatus: ‘Sed Graeci viderint; nobis ne si cupiamus quidem distrahere voces conceditur. Indicant . . . omnes poëtae praeter eos qui ut verum facerent saepe hiabant, ut Naevius “Vos qui accolitis Histrum flumen, atque algidam . . .” citing also from Ennius and his own poems.

² Ritschl and others, who, by alteration of text, restoration of obsolete final consonants, etc. try to minimise hiatus in the comic writers, allow it in about one out of twenty-two lines in Plautus and one out of sixty-six in Terence. Wagner (Q. V. xi.) cites fifty-three examples from Virgil.

distinct pause in the sense (e.g. in dialogue, at the change of speaker).

Of the fifty-three examples cited by Wagner (Q. V. xi.) from Virgil, forty show the unelided syllable in arsi, and therefore metrically emphatic. Of thirteen examples in thesi, eleven are cases of a long vowel shortened (Ecl. ii. 65, iii. 79, vi. 44, viii. 108; G. i. 281, 332, 437, iv. 461; Aen. iii. 211, v. 261, vi. 507), which thus seems the necessary condition for hiatus in thesi; the remaining two (Ecl. iii. 53, Aen. i. 405) being justified by a distinct pause in the sense. Of the forty examples in arsi, twenty-seven occur at one or other of the two important caesurae, the penthemimeral and hephthemimeral (see above, footnote to § 2): ten of the remainder being at the ennehemimeral caesura (e.g. 'Amphion Dircaeus in Actaeo | Aracyntho' Ecl. ii. 24), in obvious imitation of the frequent Homeric cadence Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος (Il. i. 1). Five of these latter, unlike the bulk of Homeric examples, are spondaic endings (Ecl. viii. 53 'castaneae hirsutae,' Aen. iii. 74, vii. 631, ix. 647, xi. 31), due especially to the less dactylic character of the Latin language (see above, § 3); similar endings in Homer being generally quadrasyllabic words (Ἀρπείδαο, Πηλεΐωνα, etc.) and never with trisyllable words embracing hiatus.

8. (iii) **Hypermetric lines**—i.e. with an additional syllable after the final trochee or spondee; this syllable being always one that may be elided, while the next line must begin with a vowel or aspirate. This licence (resting apparently on a false assumption that the scansion of hexameter verses is continuous, as in Greek anapaests, and that the sixth foot is complete, i.e. a real spondee) was unknown to Homer; οὐκ οἶδ' at the close of a line of Callimachus being the only known instance in Greek hexameters. Lucretius employs it once (v. 849), Catullus rarely, in lyric metre—e.g. lxi. 147 (Glyconic), and perhaps xi. 19 (Sapphic)—but there 'omnium' may be disyllable by synizesis, as 'precantia' Aen. vii. 237 (cp. 'omnia' vi. 33). It is found in an iambic line of Pacuvius preserved by Cicero, Tusc. iii. 12. 26; and occasionally in Terence—e.g. Phorm. ii. 1. 63; Ad. ii. 2. 9, iii. 3. 21 (iambic); And. iv. 1. 9 (cretic); Eun. iv. 1. 11 (trochaic). Wagner on G. ii. 69 hardly proves its use by Ennius: nor do Greek dramatists use it, as he says, 'in finitis locis.' By whomever introduced into Latin hexameters it is a purely artificial licence, and as such is used by Virgil. In eighteen out of twenty-two instances in his poems, the hypermetric syllable is 'que'; in G. i. 295 he has 'decoquit

umor|em,' and in Aen. vii. 160 'tecta Latino|rum.' In all these twenty examples the preceding syllable is long, making the last foot a spondee: but in G. ii. 69, iii. 449, we have, if MSS. are to be trusted, hypermetric syllables preceded by trochees (see note to G. ii. 69).

9. Like all great masters of poetic rhythm, Virgil shows his power in the accommodation of sound to sense. Familiar examples of single lines are Aen. v. 481 (the sudden collapse of a stricken ox), viii. 452 (the steady swing of the Cyclops' hammers), viii. 596 (the sound of galloping horses): but the poet's art is also shown in passages of varied length, from the two lines expressive of the 'moping owl's' complaint (Aen. iv. 462, 493), to the fine description of a storm in G. i. 316-334 (see especially 328-334). Among innumerable examples the following are noticeable: of single lines, G. ii. 441 (gusts of wind assailing a tree), iii. 201 (the swift rush of the wind as of a horse let loose); of longer passages, G. i. 108-110 (sudden irrigation), Aen. x. 101-104 (the hush of all Nature at Jupiter's word), ib. 821-824 (the revulsion of feeling over a fallen foe), xii. 951, 952 (the creeping chill of death, followed by the quick flight to Hades of the indignant soul). Every reader who can appreciate poetic rhythm will find others for himself. The greatness of Virgil's rhythm, its undefinable charm and pathos, its power to touch the hidden chords of human feeling, are beyond dispute: and though familiar association with particular lines and passages may invest them with the expression of more than the poet's thought, such capacity of adaptation to new feelings is one more testimony to their inherent poetry. Professor Sellar¹, in the appreciative criticism which closes his volume on Virgil, cites appropriately the remarks of 'one of the greatest masters of expression among living English writers' (Cardinal Newman) upon the power of Virgil's 'single words and phrases, his pathetic half-lines giving utterance, as the voice of Nature herself, to that pain and weariness yet hope of better things which is the experience of her children in every time.' And Mr. Myers, to the poetic insight of whose criticism on Virgil reference has already been made, thus happily generalises the impressions produced by Virgil's style:

'What is meant by the vague praise so often bestowed on Virgil's unequalled style is practically this, that he has been, per-

¹ 'Virgil,' p. 412. The quotation is from Dr. Newman's 'Grammar of Assent.'

IV. *THE VIRGILIAN HEXAMETER.* lvii

haps, more successful than any other poet in fusing together the expressed and the suggested emotion ; that he has discovered the hidden music which can give to every shade of feeling its distinction, its permanence, and its charm ; that his thoughts seem to come to us on the wings of melodies prepared for them from the foundation of the world.'

EDITIONS OF LATIN AUTHORS
FROM WHICH REFERENCES ARE CITED IN THE
NOTES.

- Plautus* WEISE (in Tauchnitz series).
- Terence* WAGNER.
- Horace*—
Odes and Epodes WICKHAM (Clarendon Press Series).
Satires, Epistles, } ORELLI.
and Ars Poetica. }
- Lucretius* MUNRO (Deighton, Bell & Co.).
- Catullus* Selections from ELLIS'S edition (Clarendon Press Series).
- Cicero* NOBBE.
- Livy* DRAKENBORCH.
- Propertius* PALEY.
- Juvenal* MAYOR, 2nd Edition (Macmillan, 1872).
- Persius* CONINGTON.
- Quintilian* BONNELL (Teubner).
- Sallust.* KRITZ.
- Tacitus* ORELLI.
- Other Latin Poets* . WEBER'S Corpus Poetarum Latinorum.
- Other Latin Prose* }
Writers . . . } The Editions of the TEUBNER SERIES.

BUCOLICA.

ECLOGA I.

MELIBOEUS. TITYRUS.

M. TITYRE, tu patulae recubans sub tegmine fagi
silvestrem tenui musam meditaris avena;
nos patriae fines et dulcia linquimus arva.
Nos patriam fugimus; tu, Tityre, lentus in umbra
formosam resonare doces Amaryllida silvas. 5

T. O Meliboee, deus nobis haec otia fecit.
Namque erit ille mihi semper deus, illius aram
saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.
Ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum
ludere quae vellem calamo permisit agresti. 10

M. Non equidem invideo, miror magis: undique totis
usque adeo turbatur agris. En ipse capellas
protenus aeger ago: hanc etiam vix, Tityre, duco.
Hic inter densas corylos modo namque gemellos
spem gregis, ah, silice in nuda conixa reliquit. 15
Saepe malum hoc nobis, si mens non laeva fuisset,
de caelo tactas memini praedicere quercus.
[Saepe sinistra cava praedixit ab ilice cornix.]
Sed tamen iste deus qui sit da, Tityre, nobis.

T. Urbem quam dicunt Romam, Meliboee, putavi 20
stultus ego huic nostrae similem, quo saepe solemus
pastores ovium teneros depellere fetus.
Sic canibus catulos similes, sic matribus haedos
noram, sic parvis componere magna solebam.
Verum haec tantum alias inter caput extulit urbes, 25

quantum lenta solent inter viburna cupressi.

M. Et quae tanta fuit Romam tibi causa videndi?

T. Libertas, quae sera tamen respexit inertem,
candidior postquam tondenti barba cadebat,
respexit tamen et longo post tempore venit, 30
postquam nos Amaryllis habet, Galatea reliquit.
Namque, fatebor enim, dum me Galatea tenebat,
nec spes libertatis erat nec cura peculi.

Quamvis multa meis exiret victima septis,
pinguis et ingratae premeretur caseus urbi, 35
non umquam gravis aere domum mihi dextra redibat.

M. Mirabar quid maesta deos, Amarylli, vocares;
cui pendere sua pateris in arbore poma:
Tityrus hinc aberat. Ipsae te, Tityre, pinus,
ipsi te fontes, ipsa haec arbusta vocabant. 40

T. Quid facerem? neque servitio me exire licebat
nec tam praesentes alibi cognoscere divos.
Hic illum vidi iuvenem, Meliboeae, quotannis
bis senos cui nostra dies altaria fumant.
Hic mihi responsum primus dedit ille petenti: 45
'Pascite ut ante boves, pueri: summittite tauros.'

M. Fortunate senex, ergo tua rura manebunt,
et tibi magna satis, quamvis lapis omnia nudus
limosoque palus obducatur pascua iunco:
non insueta graves temptabunt pabula fetas, 50
nec mala vicini pecoris contagia laedent.

Fortunate senex, hic inter flumina nota
et fontes sacros frigus captabis opacum.
Hinc tibi, quae semper, vicino ab limite sepes
Hyblaeis apibus florem depasta salicti 55
saepe levi somnum suadebit inire susurro:
hinc alta sub rupe canet frondator ad auras;
nec tamen interea raucae tua cura palumbes
nec gemere aëria cessabit turtur ab ulmo.

T. Ante leves ergo pascentur in aethere cervi, 60
et freta destituent nudos in litore pisces;
ante pererratis amborum finibus exsul
aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim,
quam nostro illius labatur pectore vultus.

M. At nos hinc alii sitientes ibimus Afros,
 pars Scythiam et rapidum Cretae veniemus Oaxen
 et penitus toto divisos orbe Britannos.
 En umquam patrios longo post tempore fines,
 pauperis et tuguri congestum caespite culmen
 post aliquot mea regna videns mirabor aristas?
 Impius haec tam culta novalia miles habebit,
 barbarus has segetes: en quo discordia cives
 produxit miseros! his nos consequimur agros!
 Insere nunc, Meliboeae, puros: pone ordine vites.
 Ite meae felix quondam pecus ite capellae.
 Non ego vos posthac viridi proiectus in antro
 dumosa pendere procul de rupe videbo;
 carmina nulla canam; non me pascente, capellae,
 florentem cytisum et salices carpetis amaras.
T. Hic tamen hanc mecum poteras requiescere noctem
 fronde super viridi: sunt nobis mitia poma,
 castaneae molles et pressi copia lactis.
 Et iam summa procul villarum culmina fumant,
 maioresque cadunt altis de montibus umbrae.

ECLOGA II.

FORMOSUM pastor Corydon ardebat Alexim,
 delicias domini; nec quid speraret habebat.
 Tantum inter densas umbrosa cacumina fagos
 assidue veniebat. Ibi haec incondita solus
 montibus et silvis studio iactabat inani:
 'O crudelis Alexi, nihil mea carmina curas?
 nil nostri miserere? Mori me denique coges.
 Nunc etiam pecudes umbras et frigora captant;
 nunc virides etiam occultant spineta lacertos,
 Thestylis et rapido fessis messoribus aestu
 alia serpyllumque herbas contundit olentes.
 At mecum raucis, tua dum vestigia lustror,
 sole sub ardenti resonant arbusta cicadis.
 Nonne fuit satius, tristes Amaryllidis iras
 atque superba pati fastidia? nonne Menalcan,

quamvis ille niger, quamvis tu candidus esses?
 O formose puer, nimium ne crede colori;
 alba ligustra cadunt, vaccinia nigra leguntur.
 Despectus tibi sum, nec qui sim quaeris, Alexi,
 quam dives pecoris, nivei quam lactis abundans: 20
 mille meae Siculis errant in montibus agnae;
 lac mihi non aestate novum, non frigore deficit.
 Canto, quae solitus, si quando armenta vocabat,
 Amphion Dircaeus in Actaeo Aracintho.
 Nec sum adeo informis: nuper me in litore vidi, 25
 Cum placidum ventis staret mare; non ego Daphnim
 iudice te metuam, si numquam fallit imago.
 O tantum libeat mecum tibi sordida rura
 atque humiles habitare casas, et figere cervos,
 haedorumque gregem viridi compellere hibisco! 30
 Mecum una in silvis imitabere Pana canendo.
 Pan primum calamos cera coniungere plures
 instituit, Pan curat oves oviumque magistros.
 Nec te paeniteat calamo trivisse labellum:
 haec eadem ut sciret, quid non faciebat Amyntas? 35
 Est mihi disparibus septem compacta cicutis
 fistula, Damoetas dono mihi quam dedit olim
 et dixit moriens: "Te nunc habet ista secundum:"
 Dixit Damoetas, invidit stultus Amyntas.
 Praeterea duo nec tuta mihi valle reperti 40
 capreoli, sparsis etiam nunc pellibus albo;
 bina die siccant ovis ubera: quos tibi servo.
 Iam pridem a me illos abducere Thestylis orat;
 et faciet, quoniam sordent tibi munera nostra.
 Huc ades, o formose puer: tibi lilia plenis 45
 ecce ferunt Nymphae calathis; tibi candida Nais,
 pallentes violas et summa papavera carpens,
 narcissum et florem iungit bene olentis anethi;
 tum casia atque aliis intexens suavis herbis
 mollia luteola pingit vaccinia calta. 50
 Ipse ego cana legam tenera lanugine mala
 castaneasque nuces, mea quas Amaryllis amabat;
 addam cerea pruna: honos erit huic quoque pomo;
 et vos, o lauri, carpam et te, proxima myrte,

sic positae quoniam suaves miscetis odores. 55
 Rusticus es, Corydon: nec munera curat Alexis,
 nec, si muneribus certes, concedat Iollas.
 Heu heu! Quid volui misero mihi! Floribus austrum
 perditus et liquidis immisi fontibus apros.
 Quem fugis, ah, demens? habitarunt di quoque silvas 60
 Dardaniusque Paris. Pallas quas condidit arces
 ipsa colat: nobis placeant ante omnia silvae.
 Torva leaena lupum sequitur, lupus ipse capellam,
 florentem cytisum sequitur lasciva capella,
 te Corydon, o Alexi: trahit sua quemque voluptas. 65
 Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuveni,
 et sol crescentes decedens duplicat umbras:
 me tamen urit amor: quis enim modus adsit amori?
 Ah Corydon Corydon, quae te dementia cepit?
 Semiputata tibi frondosa vitis in ulmo est. 70
 Quin tu aliquid saltem potius, quorum indiget usus,
 viminibus mollique paras detexere iunco?
 invenies alium, si te hic fastidit, Alexim.'

ECLOGA III.

MENALCAS. DAMOETAS. PALAEMON.

M. Dic mihi, Damoeta, cuium pecus? an Meliboei?
D. Non, verum Aegonis; nuper mihi tradidit Aegon.
M. Infelix o semper oves pecus! ipse Neaeram
 dum foveat ac ne me sibi praeferat illa veretur,
 hic alienus oves custos bis mulget in hora, 5
 et sucus pecori et lac subducitur agnis.
D. Parcius ista viris tamen obiicienda memento.
 Novimus et qui te transversa tuentibus hircis,
 et quo—sed faciles Nymphae risere—sacello.
M. Tum, credo, cum me arbustum videre Miconis 10
 atque mala vites incidere falce novellas.
D. Aut hic ad veteres fagos cum Daphnidis arcum
 fregisti et calamos: quae tu, perverse Menalca,
 et cum vidisti puero donata, dolebas,

et si non aliqua nocuisses, mortuus esses. 15

M. Quid domini faciant, audent cum talia fures?

Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum
excipere insidiis, multum latrante Lycisca?
et cum clamarem 'Quo nunc se proripit ille?
Tityre, coge pecus!' tu post carecta latebas. 20

D. An mihi cantando victus non redderet ille
quem mea carminibus meruisset fistula caprum?
Si nescis, meus ille caper fuit; et mihi Damon
ipse fatebatur; sed reddere posse negabat.

M. Cantando tu illum? aut umquam tibi fistula cera 25
iuncta fuit? non tu in triviis, indocte, solebas
stridenti miserum stipula disperdere carmen?

D. Vis ergo inter nos quid possit uterque vicissim
experiamur? ego hanc vitulam (ne forte recuses,
bis venit ad mulctram, binos alit ubere fetus) 30
depono: tu dic, mecum quo pignore certes.

M. De grege non ausim quicquam deponere tecum:
est mihi namque domi pater, est iniusta noverca;
bisque die numerant ambo pecus, alter et haedos.
Verum, id quod multo tute ipse fatebere maius, 35
insanire libet quoniam tibi, pocula ponam
fagina, caelatum divini opus Alcimedontis:
lenta quibus torno facili super addita vitis
diffusos hedera vestit pallente corymbos.
In medio duo signa, Conon et—quis fuit alter, 40
descripsit radio totum qui gentibus orbem,
tempora quae messor, quae curvus arator haberet?
necdum illis labra admovi, sed condita servo.

D. Et nobis idem Alcimedon duo pocula fecit,
et molli circum est ansas amplexus acantho, 45
Orpheaue in medio posuit silvasque sequentes;
necdum illis labra admovi, sed condita servo.

Si ad vitulam spectas, nihil est quod pocula laudes.

M. Numquam hodie effugies; veniam quocumque vocaris;
audiat haec tantum—vel qui venit ecce Palaemon. 50
Efficiam, posthac ne quemquam voce lacessas.

D. Quin age, si quid habes: in me mora non erit ulla,
nec quemquam fugi: tantum, vicine Palaemon,

sensibus haec imis, res est non parva, reponas.

P. Dicite, quandoquidem in molli consedimus herba, 55
et nunc omnis ager, nunc omnis parturit arbos,
nunc frondent silvae, nunc formosissimus annus.
Incipe, Damoeta; tu deinde sequere, Menalca.
Alternis dicetis; amant alterna Camenae.

D. Ab Iove principium Musae: Iovis omnia plena; 60
ille colit terras; illi mea carmina curae.

M. Et me Phoebus amat; Phoebus sua semper apud me
munera sunt, lauri et suave rubens hyacinthus.

D. Malo me Galatea petit, lasciva puella,
et fugit ad salices, et se cupit ante videri. 65

M. At mihi sese offert ultro meus ignis Amyntas,
notior ut iam sit canibus non Delia nostris.

D. Parta meae Veneri sunt munera: namque notavi
ipse locum, aëriae quo congessere palumbes.

M. Quod potui, puero silvestri ex arbore lecta 70
aurea mala decem misi; cras altera mittam.

D. O quotiens et quae nobis Galatea locuta est!
partem aliquam, venti, divum referatis ad aures.

M. Quid prodest quod me ipse animo non spernis, Amynta,
si, dum tu sectaris apros, ego retia servo? 75

D. Phyllida mitte mihi: meus est natalis, Iolla;
cum faciam vitula pro frugibus, ipse venito.

M. Phyllida amo ante alias: nam me discedere flevit,
et longum 'Formose, vale vale,' inquit, 'Iolla.'

D. Triste lupus stabulis, maturis frugibus imbres, 80
arboribus venti, nobis Amaryllidis irae.

M. Dulce satis umor, depulsis arbutus haedis,
lenta salix feto pecori, mihi solus Amyntas.

D. Pollio amat nostram, quamvis est rustica, Musam:
Pierides, vitulam lectori pascite vestro. 85

M. Pollio et ipse facit nova carmina: pascite taurum,
iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam.

D. Qui te, Pollio, amat, veniat quo te quoque gaudet;
mella fluant illi, ferat et rubus asper amomum.

M. Qui Bavium non odit, amet tua carmina, Maevi, 90
atque idem iungat vulpes et mulgeat hircos.

D. Qui legitis flores et humi nascentia fraga,

frigidus, o pueri, fugite hinc, latet anguis in herba.

M. Parcite, oves, nimium procedere : non bene ripae
creditur ; ipse aries etiam nunc vellera siccatur. 95

D. Tityre, pascentes a flumine reice capellas :
ipse, ubi tempus erit, omnes in fonte lavabo.

M. Cogite oves, pueri ; si lac praeceperit aestus,
ut nuper, frustra pressabimus ubera palmis.

D. Heu heu, quam pingui macer est mihi taurus in ervo !
Idem amor exitium pecori pecorisque magistro. 101

M. His certe neque amor causa est : vix ossibus haerent.
Nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos.

D. Dic, quibus in terris—et eris mihi magnus Apollo—
tres pateat caeli spatium non amplius ulnas. 105

M. Dic, quibus in terris inscripti nomina regum
nascantur flores ; et Phyllida solus habeto.

P. Non nostrum inter vos tantas componere lites.
Et vitula tu dignus et hic, et quisquis amores
aut metuet dulces, aut experietur amaros. 110
Claudite iam rivos, pueri : sat prata biberunt.

ECLOGA IV.

SICELIDES Musae, paulo maiora canamus !
Non omnes arbusta iuvant humilesque myricae ;
si canimus silvas, silvae sint consule dignae.

Ultima Cymaei venit iam carminis aetas ;
magnus ab integro saeculorum nascitur ordo. 5
Iam redit et virgo, redeunt Saturnia regna ;
iam nova progenies caelo demittitur alto.

Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
desinet ac toto surget gens aurea mundo,
casta fave Lucina : tuus iam regnat Apollo. 10

Teque adeo decus hoc aevi, te consule inibit,
Pollio, et incipient magni procedere menses ;
te duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
irrita perpetua solvent formidine terras.
Ille deum vitam accipiet divisque videbit 15
permixtos heroas, et ipse videbitur illis,

pacatumque reget patriis virtutibus orbem.
 At tibi prima, puer, nullo munuscula cultu
 errantes hederas passim cum baccare tellus
 mixtaque ridenti colocasia fundet acantho. 20
 Ipsae lacte domum referent distenta capellae
 ubera, nec magnos metuent armenta leones.
 Ipsa tibi blandos fundent cunabula flores.
 Occidet et serpens, et fallax herba veneni
 occidet; Assyrium vulgo nascetur amomum. 25
 At simul heroum laudes et facta parentis
 iam legere et quae sit poteris cognoscere virtus,
 molli paulatim flavescent campus arista,
 incultisque rubens pendebit sentibus uva,
 et durae quercus sudabunt roscida mella. 30
 Pauca tamen suberunt priscae vestigia fraudis,
 quae temptare Thetim ratibus, quae cingere muris
 oppida, quae iubeant telluri infindere sulcos.
 Alter erit tum Tiphys, et altera quae vehat Argo
 delectos heroas; erunt etiam altera bella, 35
 atque iterum ad Troiam magnus mittetur Achilles.
 Hinc, ubi iam firmata virum te fecerit aetas,
 cedit et ipse mari vector, nec nautica pinus
 mutabit merces: omnis feret omnia tellus.
 Non rastros patietur humus, non vinea falcem; 40
 robustus quoque iam tauris iuga solvet arator;
 nec varios discet mentiri lana colores,
 ipse sed in pratis aries iam suave rubenti
 murice, iam croceo mutabit vellera luto;
 sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos. 45
 'Talia saecula' suis dixerunt 'currite' fuis
 concordēs stabili fatorum numine Parcae.
 Aggredere o magnos, aderit iam tempus, honores,
 cara deum suboles, magnum Iovis incrementum.
 Aspice convexo nutantem pondere mundum, 50
 terrasque tractusque maris caelumque profundum:
 aspice, venturo laetantur ut omnia saeclo.
 O mihi tam longae maneas pars ultima vitae,
 spiritus et, quantum sat erit tua dicere facta,
 non me carminibus vincat nec Thracius Orpheus, 55

nec Linus, huic mater quamvis atque huic pater adsit,
 Orphei Calliopea, Lino formosus Apollo.
 Pan etiam, Arcadia mecum si iudice certet,
 Pan etiam Arcadia dicat se iudice victum.
 Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem; 60
 matri longa decem tulerunt fastidia menses.
 Incipe, parve puer: cui non risere parentes,
 nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.

ECLOGA V.

MENALCAS. MOPSUS.

Me. CUR non, Mopse, boni quoniam convenimus ambo,
 tu calamos inflare leves, ego dicere versus,
 hic corylis mixtas inter consedimus ulmos?
Mo. Tu maior; tibi me est aequum parere, Menalca,
 sive sub incertas Zephyris motantibus umbras, 5
 sive antro potius succedimus. Aspice, ut antrum
 silvestris raris sparsit labrusca racemis.
Me. Montibus in nostris solus tibi certat Amyntas.
Mo. Quid, si idem certet Phoebum superare canendo?
Me. Incipe, Mopse, prior, si quos aut Phyllidis ignes 10
 aut Alconis habes laudes aut iurgia Codri.
 Incipe; pascentes servabit Tityrus haedos.
Mo. Immo haec, in viridi nuper quae cortice fagi
 carmina descripsi et modulans alterna notavi,
 experiar. Tu deinde iubeto certet Amyntas. 15
Me. Lenta salix quantum pallenti cedit olivæ,
 puniceis humilis quantum saliuca rosetis,
 iudicio nostro tantum tibi cedit Amyntas.
 Sed tu desine plura, puer; successimus antro.
Mo. Extinctum Nymphae crudeli funere Daphnim 20
 flebant; vos coryli testes et flumina Nymphis;
 cum complexa sui corpus miserabile nati
 atque deos atque astra vocat crudelia mater.
 Non ulli pastos illis egere diebus
 frigida, Daphni, boves ad flumina; nulla neque amnem 25

libavit quadrupes, nec graminis attigit herbam.
 Daphni, tuum Poenos etiam ingemuisse leones
 interitum montesque feri silvaeque loquuntur.
 Daphnis et Armenias curru subiungere tigres
 instituit, Daphnis thiasos inducere Bacchi 30
 et foliis lentas intexere mollibus hastas.
 Vitis ut arboribus decori est, ut vitibus uvae,
 ut gregibus tauri, segetes ut pinguibus arvis,
 tu decus omne tuis. Postquam te fata tulerunt,
 ipsa Pales agros atque ipse reliquit Apollo. 35
 Grandia saepe quibus mandavimus hordea sulcis,
 infelix lolium et steriles nascuntur avenae;
 pro molli viola, pro purpureo narcisso
 carduus et spinis surgit paliurus acutis.
 Spargite humum foliis, inducite fontibus umbras, 40
 pastores, mandat fieri sibi talia Daphnis,
 et tumulum facite, et tumulo super addite carmen :
 'Daphnis ego in silvis, hinc usque ad sidera notus,
 formosi pecoris custos, formosior ipse.'
Me. Tale tuum carmen nobis, divine poeta, 45
 quale sopor fessis in gramine, quale per aestum
 dulcis aquae saliente sitim restinguere rivo.
 Nec calamis solum aequiperas, sed voce magistrum.
 Fortunate puer, tu nunc eris alter ab illo.
 Nos tamen haec quocumque modo tibi nostra vicissim 50
 dicemus, Daphnimque tuum tollemus ad astra;
 Daphnin ad astra feremus: amavit nos quoque Daphnis.
Mo. An quicquam nobis tali sit munere maius?
 et puer ipse fuit cantari dignus, et ista
 iam pridem Stimichon laudavit carmina nobis. 55
Me. Candidus insuetum miratur limen Olympi
 sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis.
 Ergo alacris silvas et cetera rura voluptas
 Panaque pastoresque tenet Dryadasque puellas.
 Nec lupus insidias pecori, nec retia cervis 60
 ulla dolum meditantur; amat bonus otia Daphnis.
 Ipsi laetitia voces ad sidera iactant
 intonsi montes; ipsae iam carmina rupes,
 ipsa sonant arbusta: 'Deus, deus ille, Menalca!'

Sis bonus o felixque tuis! en quattuor aras: 65
 ecce duas tibi, Daphni, duas altaria Phoebo.
 Pocula bina novo spumantia lacte quotannis
 craterasque duo statuam tibi pinguis olivi;
 et multo in primis hilarans convivia Baccho, 70
 ante focum, si frigus erit, si messis, in umbra
 vina novum fundam calathis Ariusia nectar.
 Cantabunt mihi Damoetas et Lyctius Aegon;
 saltantes Satyros imitabitur Alpheisiboeus.
 Haec tibi semper erunt, et cum sollemnia vota 75
 reddemus Nymphis, et cum lustrabimus agros.
 Dum iuga montis aper, fluvios dum piscis amabit,
 dumque thymo pascentur apes, dum rore cicadae,
 semper honos nomenque tuum laudesque manebunt.
 Ut Baccho Cererique, tibi sic vota quotannis 80
 agricolae facient; damnabis tu quoque votis.
Mo. Quae tibi, quae tali reddam pro carmine dona?
 Nam neque me tantum venientis sibilus Austri
 nec percussa iuvant fluctu tam litora, nec quae
 saxosas inter decurrunt flumina valles.
Me. Hac te nos fragili donabimus ante cicuta. 85
 Haec nos 'Formosum Corydon ardebat Alexim,'
 haec eadem docuit 'cuium pecus? an Meliboei?'
Mo. At tu sume pedum, quod, me cum saepe roget,
 non tulit Antigenes (et erat tunc dignus amari),
 formosum paribus nodis atque aere, Menalca. 90

ECLOGA VI.

PRIMA Syracosio dignata est ludere versu
 nostra neque erubuit silvas habitare Thalia.
 Cum canerem reges et proelia, Cynthus aurem
 vellit et admonuit: 'Pastorem, Tityre, pingues
 pascere oportet oves, deductum dicere carmen.' 5
 Nunc ego (namque super tibi erunt qui dicere laudes,
 Vare, tuas cupiant et tristia condere bella)
 agrestem tenui meditabor harundine musam.
 Non iniussa cano. Si quis tamen haec quoque, si quis

captus amore leget, te nostrae, Vare, myricae,
te nemus omne canet; nec Phoebo gratior ulla est,
quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen.

Pergite, Pierides. Chromis et Mnasyllus in antro
Silenum pueri somno videre iacentem,
inflatum hesterno venas, ut semper, Iaccho:
serta procul tantum capiti delapsa iacebant,
et gravis attrita pendebat cantharus ansa.

Aggressi (nam saepe senex spe carminis ambo
luserat) iniiciunt ipsis ex vincula sertis.

Addit se sociam timidisque supervenit Aegle,
Aegle, Naiadum pulcherrima, iamque videnti
sanguineis frontem moris et tempora pingit.
Ille dolum ridens 'Quo vincula nectitis?' inquit.

'Solvite me, pueri: satis est potuisse videri.
Carmina quae vultis cognoscite; carmina vobis,
huic aliud mercedis erit.' Simul incipit ipse.

Tum vero in numerum Faunosque ferasque videres
ludere, tum rigidas motare cacumina quercus:
nec tantum Phoebo gaudet Parnasia rupes,
nec tantum Rhodope miratur et Ismarus Orphea.

Namque canebat, uti magnum per inane coacta
semina terrarumque animaeque marisque fuissent
et liquidi simul ignis; ut his exordia primis
omnia et ipse tener mundi concreverit orbis;
tum durare solum et discludere Nerea ponto

coeperit et rerum paulatim sumere formas;
iamque novum terrae stupeant lucescere solem,
altius atque cadant summotis nubibus imbres;
incipiant silvae cum primum surgere, cumque
rara per ignaros errant animalia montes.

Hinc lapides Pyrrhae iactos, Saturnia regna,
Caucasiasque refert volucres furtumque Promethei.
His adiungit, Hylan nautae quo fonte relictum
clamassent, ut litus 'Hyla Hyla' omne sonaret;
et fortunatam, si numquam armenta fuissent,

Pasiphaen nivei solatur amore iuveni.

Ah virgo infelix, quae te dementia cepit!

Proetides implerunt falsis mugitibus agros,

at non tam turpes pecudum tamen ulla secuta est
 concubitus, quamvis collo timuisset aratrum, 50
 et saepe in levi quaesisset cornua fronte.
 Ah virgo infelix, tu nunc in montibus erras:
 ille latus niveum molli fultus hyacintho
 ilice sub nigra pallentes ruminat herbas,
 aut aliquam in magno sequitur grege. 'Claudite, Nymphae, 55
 Dictaeae Nymphae, nemorum iam claudite saltus,
 si qua forte ferant oculis sese obvia nostris
 errabunda bovis vestigia; forsitan illum
 aut herba captum viridi aut armenta secutum
 perducant aliquae stabula ad Gortynia vaccae.' 60
 Tum canit Hesperidum miratam mala puellam;
 tum Phaethontidas musco circumdat amarae
 corticis, atque solo proceras erigit alnos.
 Tum canit, errantem Permessi ad flumina Gallum
 Aonas in montes ut duxerit una sororum, 65
 utque viro Phoebi chorus assurrexerit omnis;
 ut Linus haec illi divino carmine pastor
 floribus atque apio crines ornatus amaro
 dixerit: 'Hos tibi dant calamos, en accipe, Musae,
 Asraeo quos ante seni, quibus ille solebat 70
 cantando rigidas deducere montibus ornos.
 His tibi Grynei nemoris dicatur origo,
 ne quis sit lucus, quo se plus iactet Apollo.'
 Quid loquar, aut Scyllam Nisi, quam fama secuta est
 candida succinctam latrantibus inguina monstribus 75
 Dulichias vexasse rates et gurgite in alto
 ah! timidos nautas canibus lacerasse marinis:
 aut ut mutatos Terei narraverit artus,
 quas illi Philomela dapes, quae dona pararit,
 quo cursu deserta petiverit, et quibus ante 80
 infelix sua tecta super volitaverit alis?
 Omnia, quae Phoebus quondam meditante beatus
 audiit Eurotas iussitque ediscere lauros,
 ille canit; pulsae referunt ad sidera valles;
 cogere donec oves stabulis numerumque referre 85
 iussit et invito processit Vesper Olympo.

ECLOGA VII.

MELIBŌEUS. CORYDON. THYRSIS.

M. FORTE sub arguta consederat ilice Daphnis,
 compulerantque greges Corydon et Thyrsis in unum,
 Thyrsis oves, Corydon distentas lacte capellas,
 ambo florentes aetatibus, Arcades ambo,
 et cantare pares et respondere parati. 5

Huc mihi, dum teneras defendo a frigore myrtos,
 vir gregis ipse caper deerraverat; atque ego Daphnim
 aspicio. Ille ubi me contra videt, 'Ocius,' inquit,
 'huc ades, o Meliboe; caper tibi salvus et haedi;
 et, si quid cessare potes, requiesce sub umbra. 10

Huc ipsi potum venient per prata iuvenci;
 hic virides tenera praetexit harundine ripas
 Mincius, eque sacra resonant examina quercu.'
 Quid facerem? neque ego Alcippen nec Phyllida habebam,
 depulsos a lacte domi quae clauderet agnos, 15
 et certamen erat Corydon cum Thyrside magnum.

Posthabui tamen illorum mea seria ludo.
 Alternis igitur contendere versibus ambo
 coepere; alternos Musae meminisse volebant.
 Hos Corydon, illos referebat in ordine Thyrsis. 20

C. Nymphae, noster amor, Libethrides, aut mihi carmen
 quale meo Codro concedite (proxima Phoebi
 versibus ille facit) aut, si non possumus omnes,
 hic arguta sacra pendebit fistula pinu.

T. Pastores, hedera crescentem ornate poetam, 25
 Arcades, invidia rumpantur ut ilia Codro;
 aut, si ultra placitum laudarit, baccare frontem
 cingite, ne vati noceat mala lingua futuro.

C. Saetosi caput hoc apri tibi, Delia, parvus
 et ramosa Micon vivacis cornua cervi. 30
 Si proprium hoc fuerit, levi de marmore tota
 puniceo stabis suras evincta cothurno.

T. Sinum lactis et haec te liba, Priape, quotannis
 expectare sat est: custos es pauperis horti.

nunc te marmoreum pro tempore fecimus; at tu
si fetura gregem suppleverit, aureus esto. 35

C. Nerine Galatea, thymo mihi dulcior Hyblae,
candidior cycnis, hederā formosior alba,
cum primum pastī repetent praesaepia tauri,
si qua tui Corydonis habet te cura, venito. 40

T. Immo ego Sardoniis videar tibi amarior herbis,
horridior rusco, proiecta vilior alga,
si mihi non haec lux toto iam longior anno est.
Ite domum pastī, si quis pudor, ite iuveni.

C. Muscosi fontes et somno mollior herba, 45
et quae vos rara viridis tegit arbutus umbra,
solstitium pecori defendite; iam venit aestas
torrida, iam lento turgent in palmitē gemmae.

T. Hic focus et taedae pingues, hic plurimus ignis
semper et assidua postes fuligine nigri; 50
hic tantum Boreae curamus frigora, quantum
aut numerum lupus aut torrentia flumina ripas.

C. Stant et iuniperi et castaneae hirsutae;
strata iacent passim sua quaeque sub arbore poma;
omnia nunc rident; at si formosus Alexis
montibus his abeat, videas et flumina sicca. 55

T. Aret ager; vitio moriens sitit aëris herba;
Liber pampineas invidit collibus umbras:
Phyllidis adventu nostrae nemus omne virebit,
Iuppiter et laeto descendet plurimus imbri. 60

C. Populus Alcidae gratissima, vitis Iaccho,
formosae myrtus Veneri, sua laurea Phoebō;
Phyllis amat corylos; illas dum Phyllis amabit,
nec myrtus vincet corylos nec laurea Phoebi.

T. Fraxinus in silvis pulcherrima, pinus in hortis, 65
populus in fluviis, abies in montibus altis:
saepius at si me, Lycida formose, revisas,
fraxinus in silvis cedat tibi, pinus in hortis.

M. Haec memini, et victum frustra contendere Thyrsim.
Ex illo Corydon Corydon est tempore nobis. 70

ECLOGA VIII.

PASTORUM musam Damonis et Alpheisiboei,
immemor herbarum quos est mirata iuvenca
certantes, quorum stupefactae carmine lynces,
et mutata suos requierunt flumina cursus,
Damonis musam dicemus et Alpheisiboei.

5

Tu mihi seu magni superas iam saxa Timavi,
sive oram Illyrici legis aequoris,—en erit umquam
ille dies, mihi cum liceat tua dicere facta?
En erit ut liceat totum mihi ferre per orbem
sola Sophocleo tua carmina digna cothurno?
A te principium, tibi desinet. Accipe iussis
carmina coepta tuis, atque hanc sine tempora circum
inter vittrices hederam tibi serpere laurus.

10

Frigida vix caelo noctis decesserat umbra,
cum ros in tenera pecori gratissimus herba:
incumbens tereti Damon sic coepit olivae.

15

D. 'Nascere, praeque diem veniens age, Lucifer, alnum,
coniugis indigno Nysae deceptus amore
dum queror, et divos, quamquam nil testibus illis
profeci, extrema moriens tamen adloquor hora.

20

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Maenalus argutumque nemus pinosque loquentes
semper habet; semper pastorum ille audit amores
Panaque, qui primus calamos non passus inertes.

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
Mopso Nysa datur: quid non speremus amantes?
Iungentur iam grypes equis, aevoque sequenti
cum canibus timidi venient ad pocula dammae.
Mopse, novas incide faces: tibi ducitur uxor;
sparge, marite, nuces: tibi deserit Hesperus Oetam.

25

30

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
O digno coniuncta viro, dum despicias omnes,
dumque tibi est odio mea fistula dumque capellae
hirsutumque supercilium promissaque barba,
nec curare deum credis mortalia quemquam.

35

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
 Saepibus in nostris parvam te roscida mala
 (dux ego vester eram) vidi cum matre legentem.
 Alter ab undecimo tum me iam acceperat annus;
 iam fragiles poteram ab terra contingere ramos. 40
 Ut vidi, ut perii, ut me malus abstulit error!

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
 Nunc scio quid sit Amor. Duris in cotibus illum
 aut Tmaros aut Rhodope aut extremi Garamantes
 nec generis nostri puerum nec sanguinis edunt. 45

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
 Saevus Amor docuit natorum sanguine matrem
 commaculare manus; crudelis tu quoque, mater:
 crudelis mater magis, an puer improbus ille?
 improbus ille puer; crudelis tu quoque, mater. 50

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
 Nunc et oves ultro fugiat lupo, aurea durae
 mala ferant quercus, narcisso floreat alnus,
 pinguis corticibus sudent electra myricae,
 certent et cygnis ululae, sit Tityrus Orpheus, 55
 Orpheus in silvis, inter delphinas Arion.

Incipe Maenalios mecum, mea tibia, versus.
 Omnia vel medium fiat mare. Vivite, silvae:
 praeceps aërii specula de montis in undas
 deferar; extremum hoc munus morientis habeto. 60

Desine Maenalios, iam desine, tibia, versus.'

Haec Damon: vos, quae responderit Alpheisiboeus,
 dicite, Pierides; non omnia possumus omnes.

A. 'Effer aquam, et molli cinge haec altaria vitta,
 verbenasque adole pingues et mascula tura, 65
 coniugis ut magicis sanos avertere sacris
 experiar sensus; nihil hic nisi carmina desunt.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
 Carmina vel caelo possunt deducere Lunam;
 carminibus Circe socios mutavit Ulixi; 70
 frigidus in pratis cantando rumpitur anguis.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
 Terna tibi haec primum triplici diversa colore
 lilia circumdo, terque haec altaria circum

effigiem duco; numero deus impare gaudet. 75

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.

Necte tribus nodis ternos, Amarylli, colores;
necte, Amarylli, modo et "Veneris" dic "vincula necto."

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.

Limus ut hic durescit, et haec ut cera liquescit 80

uno eodemque igni, sic nostro Daphnis amore.

Sparge molam, et fragiles incende bitumine laurus.

Daphnis me malus urit, ego hanc in Daphnide laurum.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.

Talis amor Daphnim, qualis cum fessa iuvenum 85

per nemora atque altos quaerendo bucula lucos

propter aquae rivum viridi procumbit in ulva,

perdita, nec serae meminit decedere nocti,

talis amor teneat, nec sit mihi cura mederi.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim. 90

Has olim exuvias mihi perfidus ille reliquit,

pignora cara sui: quae nunc limine in ipso,

terra, tibi mando; debent haec pignora Daphnim.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.

Has herbas atque haec Ponto mihi lecta venena 95

ipse dedit Moeris; nascuntur plurima Ponto;

his ego saepe lupum fieri et se condere silvis

Moerim, saepe animas imis excire sepulcris

atque satas alio vidi traducere messes.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim. 100

Fer cineres, Amarylli, foras rivoque fluenti

transque caput iace, nec respexeris. His ego Daphnim

aggrediar; nihil ille deos, nil carmina curat.

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.

Aspice: corripuit tremulis altaria flammis 105

sponte sua, dum ferre moror, cinis ipse. Bonum sit!

Nescio quid certe est, et Hylax in limine latrat.

Credimus? an, qui amant, ipsi sibi somnia fingunt?

Parcite, ab urbe venit, iam parcite, carmina, Daphnis.'

ECLOGA IX.

LYCIDAS. MOERIS.

L. Quo te, Moeri, pedes? an, quo via ducit, in urbem?

M. O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri,
quod numquam veriti sumus, ut possessor agelli
diceret 'haec mea sunt; veteres migrate coloni.'
Nunc victi tristes, quoniam Fors omnia versat, 5
hos illi (quod nec vertat bene) mittimus haedos.

L. Certe equidem audieram, qua se subducere colles
incipiunt mollique iugum demittere clivo,
usque ad aquam et veteres iam fracta cacumina fagos
omnia carminibus vestrum servasse Menalcan. 10

M. Audieras: et fama fuit; sed carmina tantum
nostra valent, Lycida, tela inter Martia, quantum
Chaonias dicunt aquila veniente columbas.
Quod nisi me quacumque novas incidere lites
ante sinistra cava monuisset ab ilice cornix, 15
nec tuus hic Moeris nec viveret ipse Menalcas.

L. Heu, cadit in quemquam tantum scelus? heu, tua nobis
paene simul tecum solatia rapta, Menalca?
Quis caneret Nymphas? Quis humum florentibus herbis
spargeret, aut viridi fontes induceret umbra? 20
Vel quae sublegi tacitus tibi carmina nuper,
cum te ad delicias ferres Amaryllida nostras:
'Tityre, dum redeo (brevis est via) pasce capellas,
et potum pastas age, Tityre, et inter agendum
occursare capro, cornu ferit ille, caveto.' 25

M. Immo haec, quae Varo necdum perfecta canebat:
'Vare, tuum nomen, superet modo Mantua nobis,
Mantua vae miserae nimium vicina Cremonae,
cantantes sublime ferent ad sidera cycni.'

L. Sic tua Cyrneas fugiant examina taxos, 30
sic cytiso pastae distendant ubera vaccae:
incipi, si quid habes. Et me fecere poetam
Pierides, sunt et mihi carmina, me quoque dicunt

vatem pastores; sed non ego credulus illis.
 Nam neque adhuc Vario videor nec dicere Cinna 35
 digna, sed argutos inter strepere anser olores.

M. Id quidem ago et tacitus, Lycida, mecum ipse voluto,
 si valeam meminisse; neque est ignobile carmen.
 'Huc ades, o Galatea; quis est nam ludus in undis?
 Hic ver purpureum, varios hic flumina circum 40
 fundit humus flores, hic candida populus antro
 imminet, et lentae texunt umbracula vites:
 huc ades; insani feriant sine litora fluctus.'

L. Quid, quae te pura solum sub nocte canentem
 audieram? numeros memini, si verba tenerem. 45
 'Daphni, quid antiquos signorum suspicis ortus?
 Ecce Dionaei processit Caesaris astrum,
 astrum, quo segetes gauderent frugibus et quo
 duceret apricis in collibus uva colorem.
 Insere, Daphni, piros; carpent tua poma nepotes.' 50

M. Omnia fert aetas, animum quoque; saepe ego longos
 cantando puerum memini me condere soles:
 nunc oblita mihi tot carmina; vox quoque Moerim
 iam fugit ipsa; lupi Moerim videre priores.
 Sed tamen ista satis referet tibi saepe Menalcas. 55

L. Causando nostros in longum ducis amores.
 Et nunc omne tibi stratum silet aequor, et omnes,
 aspice, ventosi ceciderunt murmuris aerae.
 Hinc adeo media est nobis via; namque sepulcrum
 incipit apparere Bianoris: hic, ubi densas 60
 agricolae stringunt frondes, hic, Moeri, canamus:
 hic haedos depone, tamen veniemus in urbem.
 Aut si, nox pluviâ ne colligat ante, veremur,
 cantantes licet usque (minus via laedit) eamus;
 cantantes ut eamus, ego hoc te fasce levabo. 65

M. Desine plura, puer, et quod nunc instat agamus:
 carmina tum melius, cum venerit ipse, canemus.

ECLOGA X.

GALLUS.

EXTREMUM hunc, Arethusa, mihi concede laborum.
 Pauca meo Gallo, sed quae legat ipsa Lycoris,
 carmina sunt dicenda: neget quis carmina Gallo?
 Sic tibi, cum fluctus subterlabere Sicanos,
 Doris amara suam non intermisceat undam: 5
 incipe; sollicitos Galli dicamus amores,
 dum tenera attendent simae virgulta capellae.
 Non canimus surdis; respondent omnia silvae.
 Quae nemora aut qui vos saltus habuere, puellae
 Naïdes, indigno cum Gallus amore peribat? 10
 Nam neque Parnasi vobis iuga, nam neque Pindi
 ulla moram fecere, neque Aonie Aganippe.
 Illum etiam lauri, etiam flevare myricae,
 pinifer illum etiam sola sub rupe iacentem
 Maenalus et gelidi fleverunt saxa Lycae. 15
 Stant et oves circum, nostri nec paenitet illas:
 nec te paeniteat pecoris, divine poeta;
 et formosus oves ad flumina pavit Adonis.
 Venit et upilio, tardi venere subulci,
 uvidus hiberna venit de glande Menalcas, 20
 Omnes 'unde amor iste' rogant 'tibi'? Venit Apollo:
 'Galle, quid insanis?' inquit, 'tua cura Lycoris
 perque nives alium perque horrida castra secuta est.'
 Venit et agresti capitis Silvanus honore
 florentes ferulas et grandia lilia quassans. 25
 Pan deus Arcadiae venit, quem vidimus ipsi
 sanguineis ebuli baxis minioque rubentem.
 'Ecquis erit modus?' inquit. 'Amor non talia curat:
 nec lacrimis crudelis Amor nec gramina rivis
 nec cytiso saturantur apes nec fronde capellae.' 30
 Tristis at ille 'Tamen cantabitis, Arcades,' inquit,
 'montibus haec vestris, soli cantare periti

Arcades. O mihi tum quam molliter ossa quiescant,
 vestra meos olim si fistula dicat amores!
 Atque utinam ex vobis unus vestrique fuisset 35
 aut custos gregis aut maturae vinitor uvae!
 Certe sive mihi Phyllis sive esset Amyntas
 seu quicumque furor (quid tum, si fuscus Amyntas?
 Et nigrae violae sunt et vaccinia nigra),
 mecum inter salices lenta sub vite iaceret: 40
 serta mihi Phyllis legeret, cantaret Amyntas.
 Hic gelidi fontes, hic mollia prata, Lycori,
 hic nemus: hic ipso tecum consumerer aevo.
 Nunc insanus amor duri me Martis in armis
 tela inter media atque adversos detinet hostes: 45
 tu procul a patria (nec sit mihi credere tantum)
 Alpinas ah dura nives et frigora Rheni
 me sine sola vides. Ah te ne frigora laedant!
 Ah tibi ne teneras glacies secet aspera plantas!
 Ibo et Chalcidico quae sunt mihi condita versu 50
 carmina pastoris Siculi modulabor avena.
 Certum est in silvis inter spelaea ferarum
 malle pati tenerisque meos incidere amores
 arboribus: crescent illae, crescetis amores.
 Interea mixtis lustrabo Maenala Nymphis, 55
 aut acres venabor apros. Non me ulla vetabunt
 frigora Parthenios canibus circumdare saltus.
 Iam mihi per rupes videor lucosque sonantes
 ire, libet Partho torquere Cydonia cornu
 spicula. Tamquam haec sit nostri medicina furoris, 60
 aut deus ille malis hominum mitescere discat!
 Iam neque Hamadryades rursus neque carmina nobis
 ipsa placent; ipsae rursus concedite silvae.
 Non illum nostri possunt mutare labores:
 nec si frigoribus mediis Hebrumque bibamus, 65
 Sithoniasque nives hiemis subeamus aquosae,
 nec si, cum moriens alta liber aret in ulmo,
 Aethiopum versemus oves sub sidere Cancri.
 Omnia vincit Amor: et nos cedamus Amori.
 Haec sat erit, divae, vestrum cecinisse poetam, 70
 dum sedet et gracili fiscellam texit hibisco,

Pierides: vos haec facietis maxima Gallo,
Gallo, cuius amor tantum mihi crescit in horas,
quantum vere novo viridis se subiicit alnus.

Surgamus: solet esse gravis cantantibus umbra,
iuniperi gravis umbra, nocent et frugibus umbrae.
Ite domum saturae, venit Hesperus, ite capellae.

GEORGICA.

LIBER PRIMUS.

Quid faciat laetas segetes, quo sidere terram
vertere, Maecenas, ulmisque adiungere vites
conveniat, quae cura boum, qui cultus habendo
sit pecori, apibus quanta experientia parcis,
hinc canere incipiam. Vos, o clarissima mundi 5
lumina, labentem caelo quae ducitis annum,
Liber et alma Ceres, vestro si munere tellus
Chaoniam pingui glandem mutavit arista,
poculaque inventis Acheloia miscuit uvis;
et vos, agrestum praesentia numina, Fauni, 10
ferte simul Faunique pedem Dryadesque puellae:
munera vestra cano. Tuque o, cui prima frementem
fudit equum magno tellus percussa tridenti,
Neptune; et cultor nemorum, cui pingua Ceae
ter centum nivei tondent dumeta iuveni; 15
ipse nemus linquens patrium saltusque Lycae
Pan, ovium custos, tua si tibi Maenala curae,
adsis, o Tegeae, favens, oleaeque Minerva
inventrix, uncique puer monstrator aratri,
et teneram ab radice ferens, Silvane, cupressum; 20
dique deaeque omnes, studium quibus arva tueri,
quique novas alitis non ullo semine fruges,
quique satis largum caelo demittitis imbrem;
tuque adeo, quem mox quae sint habitura deorum
concilia incertum est, urbesne invisere, Caesar, 25
terrarumque velis curam, et te maximus orbis
auctorem frugum tempestatumque potentem
accipiat cingens materna tempora myrto,
an deus immensi venias maris ac tua nautae

numina sola colant, tibi serviat ultima Thule, 30
 teque sibi generum Tethys emat omnibus undis,
 anne novum tardis sidus te mensibus addas,
 qua locus Erigonem inter Chelasque sequentes
 panditur; ipse tibi iam brachia contrahit ardens
 Scorpius et caeli iusta plus parte relinquit; 35
 quidquid eris (nam te nec sperant Tartara regem,
 nec tibi regnandi veniat tam dira cupido,
 quamvis Elysios miretur Graecia campos
 nec repetita sequi curet Proserpina matrem),
 da facilem cursum atque audacibus annue coeptis, 40
 ignarosque viae mecum miseratus agrestes
 ingredere, et votis iam nunc assuesce vocari.

Vere novo gelidus canis cum montibus umor
 liquitur et Zephyro putris se glaeba resolvit,
 depresso incipiat iam tum mihi taurus aratro 45
 ingemere, et sulco attritus splendescere vomer.
 Illa seges demum votis respondet avari
 agricolae, bis quae solem, bis frigora sensit;
 illius immensae ruperunt horrea messes.
 At prius ignotum ferro quam scindimus aequor, 50
 ventos et varium caeli praediscere morem
 cura sit ac patrios cultusque habitusque locorum,
 et quid quaeque ferat regio et quid quaeque recuset.
 Hic segetes, illic veniunt felicius uvae,
 arborei fetus alibi, atque iniussa virescunt 55
 gramina. Nonne vides croceos ut Tmolus odores,
 India mittit ebur, molles sua tura Sabaei,
 at Chalybes nudi ferrum, viroaque Pontus
 castorea, Eliadum palmas Epiros equarum?
 Continuo has leges aeternaque foedera certis 60
 imposuit natura locis, quo tempore primum
 Deucalion vacuum lapides iactavit in orbem,
 unde homines nati, durum genus. Ergo age, terrae
 pingue solum primis extemplo a mensibus anni
 fortes invertant tauri, glaebasque iacentes 65
 pulverulenta coquat maturis solibus aestas;
 at si non fuerit tellus fecunda, sub ipsum
 Arcturum tenui sat erit suspendere sulco:

illic, officiant laetis ne frugibus herbae,
hic, sterilem exiguus ne deserat umor harenam.

70

Alternis idem tonsas cessare novales,
et segnem patiere situ durescere campum ;
aut ibi flava seres mutato sidere farra,
unde prius laetum siliqua quassante legumen
aut tenues fetus viciae tristisque lupini

75

sustuleris fragiles calamos silvamque sonantem.
Urit enim lini campum seges, urit avenae,
urunt Lethaeo perfusa papavera somno :

sed tamen alternis facilis labor, arida tantum
ne saturare fimo pingui pudeat sola neve

80

effetos cinerem immundum iactare per agros.
Sic quoque mutatis requiescunt fetibus arva ;
nec nulla interea est inaratae gratia terrae.

Saepe etiam steriles incendere profuit agros,
atque levem stipulam crepitantibus urere flammis :

84

sive inde occultas vires et pabula terrae
pinguia concipiunt, sive illis omne per ignem
excoquitur vitium atque exsudat inutilis umor,
seu plures calor ille vias et caeca relaxat

spiramenta, novas veniat qua sucus in herbas ;
seu durat magis, et venas adstringit hiantes,
ne tenues pluviae rapidive potentia solis

90

acrior aut Boreae penetrabile frigus adurat.

Multum adeo, rastris glaebas qui frangit inertes
vimineasque trahit crates, iuvat arva, neque illum
flava Ceres alto nequiquam spectat Olympo ;

95

et qui, proscisso quae suscitatur aequore terga,
rursus in obliquum verso perrumpit aratro
exercetque frequens tellurem atque imperat arvis.

Umida solstitia atque hiemes orate serenas,

100

agricolae : hiberno laetissima pulvere farra,
laetus ager ; nullo tantum se Mysia cultu

iactat et ipsa suas mirantur Gargara messes.

Quid dicam, iacto qui semine comminus arva
insequitur, cumulosque ruit male pinguis harenae,
deinde satis fluvium inducit rivosque sequentes,
et, cum exustus ager morientibus aestuat herbis,

105

ecce supercilio clivosi tramitis undam
 elicit? Illa cadens raucum per levia murmur
 saxa ciet, scatebrisque arentia temperat arva. 110
 Quid qui, ne gravidis procumbat culmus aristis,
 luxuriem segetum tenera depascit in herba,
 cum primum sulcos aequant sata, quique paludis
 collectum umorem bibula deducit harena?
 Praesertim incertis si mensibus amnis abundans 115
 exit et obducto late tenet omnia limo,
 unde cavæ tepido sudant umore lacunae.

Nec tamen, haec cum sint hominumque boumque labores
 versando terram experti, nihil improbus anser
 Strymoniaeque grues et amaris intuba fibris 120
 officiunt aut umbra nocet. Pater ipse colendi
 haud facilem esse viam voluit, primusque per artem
 movit agros curis acuens mortalia corda,
 nec torpere gravi passus sua regna veterno.
 Ante Iovem nulli subigebant arva coloni; 125
 ne signare quidem aut partiri limite campum
 fas erat: in medium quaerebant, ipsaque tellus
 omnia liberius nullo poscente ferebat.
 Ille malum virus serpentibus addidit atris,
 praedarique lupos iussit, pontumque moveri, 130
 mellaque decussit foliis, ignemque removit,
 et passim rivis currentia vina repressit,
 ut varias usus meditando extunderet artes
 paulatim et sulcis frumenti quaereret herbam,
 ut silicis venis abstrusum excuderet ignem. 135
 Tunc alnos primum fluvii sensere cavatas;
 navita tum stellis numeros et nomina fecit
 Pleiadas, Hyadas, claramque Lycaonis Arcton;
 tum laqueis captare feras et fallere visco
 inventum et magnos canibus circumdare saltus; 140
 atque alius latum funda iam verberat amnem,
 alta petens, pelagoque alius trahit umida lina;
 tum ferri rigor atque argutae lamina serrae
 (nam primi cuneis scindebant fissile lignum),
 tum variae venere artes. Labor omnia vicit 145
 improbus et duris urgens in rebus egestas.

Prima Ceres ferro mortales vertere terram
 instituit, cum iam glandes atque arbuta sacrae
 deficerent silvae et victum Dodona negaret.
 Mox et frumentis labor additus, ut mala culmos 150
 esset robigo, segnisque horreret in arvis
 carduus: intereunt segetes, subit aspera silva,
 lappaeque tribolique, interque nitentia culta
 infelix lolium et steriles dominantur avenae.
 Quod nisi et assiduis herbam insectabere rastris, 155
 et sonitu terrebis aves, et ruris opaci
 falce premes umbras, votisque vocaveris imbrem,
 heu magnum alterius frustra spectabis acervum,
 concussaue famem in silvis solabere quercu.
 Dicendum et, quae sint duris agrestibus arma, 160
 quis sine nec potuere seri nec surgere messes:
 vomis et inflexi primum grave robur aratri,
 tardaque Eleusinae matris volventia plaustra,
 tribulaque, traheaeque, et iniquo pondere rastri;
 virgea praeterea Celei vilisque supellex, 165
 arbuteae crates et mystica vannus Iacchi.
 Omnia quae multo ante memor provisa repones,
 si te digna manet divini gloria ruris.
 Continuo in silvis magna vi flexa domatur
 in burim et curvi formam accipit ulmus aratri. 170
 Huic a stirpe pedes temo protentus in octo,
 binae aures, duplici aptantur dentalia dorso.
 Caeditur et tilia ante iugo levis altaque fagus
 stivaque, quae currus a tergo torqueat imos,
 et suspensa focis explorat robora fumus. 175
 Possum multa tibi veterum praecepta referre,
 ni refugis tenuesque piget cognoscere curas.
 Area cum primis ingenti aequanda cylindro
 et vertenda manu et creta solidanda tenaci,
 ne subeant herbae neu pulvere victa fatiscat, 180
 tum variae illudant pestes: saepe exiguus mus
 sub terris posuitque domos atque horrea fecit,
 aut oculis capti fodere cubilia talpae,
 inventusque cavis bufo et quae plurima terrae
 monstra ferunt, populatque ingentem farris acervum 185

curculio atque inopi metuens formica senectae.
 Contemplator item, cum se nux plurima silvis
 induet in florem et ramos curvabit olentes :
 si superant fetus, pariter frumenta sequentur,
 magnaue cum magno veniet tritura calore ; 190
 at si luxuria foliorum exuberat umbra,
 nequiquam pingues palea teret area culmos.
 Semina vidi equidem multos medicare serentes,
 et nitro prius et nigra perfundere amurca,
 grandior ut fetus siliquis fallacibus esset, 195
 et quamvis igni exiguo properata maderent.
 Vidi lecta diu et multo spectata labore
 degenerare tamen, ni vis humana quotannis
 maxima quaeque manu legeret. Sic omnia fatis
 in peius ruere ac retro sublapsa referri, 200
 non aliter quam qui adverso vix flumine lembum
 remigiis subigit, si brachia forte remisit,
 atque illum praeceps pronò rapit alveus-amni.
 Praeterea tam sunt Arcturi sidera nobis
 Haedorumque dies servandi et lucidus Anguis, 205
 quam quibus in patriam ventosa per aequora vectis
 Pontus et ostriferi fauces temptantur Abydi.
 Libra die somnique pares ubi fecerit horas,
 et medium luci atque umbris iam dividit orbem,
 exercete, viri, tauros, serite hordea campis 210
 usque sub extremum brumae intractabilis imbrem ;
 nec non et lini segetem et Cereale papaver
 tempus humo tegere et iamdudum incumbere aratris,
 dum sicca tellure licet, dum nubila pendent.
 Vere fabis satio ; tum te quoque, medica, putres 215
 accipiunt sulci, et milio venit annua cura,
 candidus auratis aperit cum cornibus annum
 Taurus, et adverso cedens Canis occidit astro.
 At si triticeam in messem robustaque farra
 exercebis humum, solisque instabis aristas, 220
 ante tibi Eoae Atlantides abscondantur
 Gnosiaque ardentis decedat stella Coronae,
 debita quam sulcis committas semina quamque
 invitae properes anni spem credere terrae.

Multi ante occasum Maiæ coepere; sed illos
exspectata seges vanis elusit aristis. 225

Si vero viciamque seres vilemque phaselum,
nec Pelusiacæ curam aspernabere lentis,
haud obscura cadens mittet tibi signa Bootes:
incipi et ad medias sementem extende pruinas. 230

Idcirco certis dimensum partibus orbem
per duodena regit mundi sol aureus astra.
Quinque tenent caelum zonæ: quarum una corusco
semper sole rubens et torrida semper ab igni;
quam circum extremae dextra laevaue trahuntur 235

caeruleae, glacie concretæ atque imbribus atris;
has inter mediamque duæ mortalibus aegris
munere concessæ divum, et via secta per ambas,
obliquus qua se signorum verteret ordo.

Mundus, ut ad Scythiam Rhipaeasque arduus arces
consurgit, premitur Libyæ devexus in austros. 240

Hic vertex nobis semper sublimis; at illum
sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi.
Maximus hic flexu sinuoso elabitur Anguis
circum perque duas in morem fluminis Arctos, 245

Arctos Oceani metuentes aequore tingi.
Illic, ut perhibent, aut intempesta silet nox
semper et obtenta densentur nocte tenebrae;
aut redit a nobis Aurora diemque reducit,
nosque ubi primus equis Oriens afflavit anhelis, 250

illic sera rubens accendit lumina Vesper.
hinc tempestates dubio prædiscere caelo
possumus, hinc messisque diem tempusque serendi,
et quando infidum remis impellere marmor
conveniat, quando armatas deducere classes, 255

aut tempestivam silvis evertere pinum.
Nec frustra signorum obitus speculamur et ortus
temporibusque parem diversis quattuor annum.

Frigidus agricolam si quando continet imber,
multa, forent quæ mox caelo properanda sereno, 260
maturare datur: durum procudit arator
vomeris obtusi dentem, cavat arbore lintres,
aut pecori signum aut numeros impressit acervis.

Exacuunt alii vallos furcasque bicornes,
 atque Amerina parant lentae retinacula viti. 265
 Nunc facilis rubea texatur fiscina virga,
 nunc torrete igni fruges, nunc frangite saxo.
 Quippe etiam festis quaedam exercere diebus
 fas et iura sinunt: rivos deducere nulla
 religio vetuit, segeti praetendere saepem, 270
 insidias avibus moliri, incendere vepres,
 balantumque gregem fluvio mersare salubri.
 Saepe oleo tardi costas agitator aselli
 vilibus aut onerat pomis, lapidemque revertens
 incusum aut atrae massam picis urbe reportat. 275
 Ipsa dies alios alio dedit ordine Luna
 felices operum. Quintam fuge: pallidus Orcus
 Eumenidesque satae; tum partu Terra nefando
 Coeumque Iapetumque creat saevumque Typhoea,
 et coniuratos caelum rescindere fratres. 280
 Ter sunt conati imponere Pelio Ossam
 scilicet, atque Ossae frondosum involvere Olympum;
 ter pater exstructos disiecit fulmine montes.
 Septima post decimam felix et ponere vitem
 et prensos domitare boves et licia telae 285
 addere. Nona fugae melior, contraria furtis.
 Multa adeo gelida melius se nocte dedere,
 aut cum sole novo terras irrorat Eous.
 Nocte leves melius stipulae, nocte arida prata
 tondentur, noctes lentus non deficit umor. 290
 Et quidam seros hiberni ad luminis ignes
 pervigilat, ferroque faces inspicat acuto;
 interea longum cantu solata laborem
 arguto coniunx percurrit pectine telas,
 aut dulcis musti Vulcano decoquit umorem, 295
 et foliis undam trepidi despumat aheni.
 At rubicunda Ceres medio succiditur aestu,
 et medio tostas aestu terit area fruges.
 Nudus ara, sere nudus; hiemps ignava colono.
 Frigoribus parto agricolae plerumque fruuntur, 300
 mutuaeque inter se laeti convivia curant.
 Invitat genialis hiemps curasque resolvit,

ceu pressae cum iam portum tetigere carinae,
 puppibus et laeti nautae imposuere coronas.
 Sed tamen et quernas glandes tum stringere tempus 305
 et lauri bacas oleamque cruentaue myrta,
 tum gruibus pedicas et retia ponere cervis
 auritosque sequi lepores, tum figere dammas
 stuppea torquentem Balearis verbera fundae,
 cum nix alta iacet, glaciem cum flumina trudunt. 310
 Quid tempestates autumni et sidera dicam,
 atque, ubi iam breviorque dies et mollior aestas,
 quae vigilanda viris; vel cum ruit imbriferum ver,
 spicea iam campis cum messis inhorruit et cum
 frumenta in viridi stipula lactentia turgent? 315
 Saepe ego, cum flavis messorum induceret arvis
 agricola et fragili iam stringeret hordea culmo,
 omnia ventorum concurrere proelia vidi,
 quae gravidam late segetem ab radicibus imis
 sublimem expulsam eruerent, ita turbine nigro 320
 ferret hiemps culmumque levem stipulasque volantes.
 Saepe etiam immensum caelo venit agmen aquarum,
 et foedam glomerant tempestatem imbris atris
 collectae ex alto nubes; ruit arduus aether,
 et pluvia ingenti sata laeta boumque labores 325
 diluit; implentur fossae et cava flumina crescunt
 cum sonitu fervetque fretis spirantibus aequor.
 Ipse Pater media nimborum in nocte corusca
 fulmina molitur dextra: quo maxima motu
 terra tremit; fugere ferae et mortalia corda 330
 per gentes humilis stravit pavor: ille flagranti
 aut Athon aut Rhodopen aut alta Ceraunia telo
 deicit; ingeminant Austri et densissimus imber:
 nunc nemora ingenti vento, nunc litora plangunt.
 Hoc metuens caeli menses et sidera serva, 335
 frigida Saturni sese quo stella receptet;
 quos ignis caelo Cyllenius erret in orbes.
 In primis venerare deos, atque annua magnae
 sacra refer Cereri laetis operatus in herbis
 extremae sub casum hiemis, iam vere sereno. 340
 Tum pingues agni et tum mollissima vina,

tum somni dulces densaeque in montibus umbrae.
 Cuncta tibi Cererem pubes agrestis adoret:
 cui tu lacte favos et miti dilue Baccho,
 terque novas circum felix eat hostia fruges, 345
 omnis quam chorus et socii comitentur ovantes,
 et Cererem clamore vocent in tecta; neque ante
 falcem maturis quisquam supponat aristis,
 quam Cereri torta redimitus tempora quercu
 det motus incompositos et carmina dicat. 350
 Atque haec ut certis possemus discere signis,
 aestusque pluviasque et agentes frigora ventos,
 ipse Pater statuit, quid menstrua luna moneret,
 quo signo caderent Austri, quid saepe videntes
 agricolae propius stabulis armenta tenerent. 355
 Continuo ventis surgentibus aut freta ponti
 incipiunt agitata tumescere et aridus altis
 montibus audiri fragor, aut resonantia longe
 litora misceri et nemorum increbrescere murmur.
 Iam sibi tum curvis male temperat unda carinis, 360
 cum medio celeres revolant ex aequore mergi
 clamoremque ferunt ad litora, cumque marinae
 in sicco ludunt fulicae, notasque paludes
 deserit atque altam supra volat ardea nubem.
 Saepe etiam stellae vento impendente videbis 365
 praecipites caelo labi, noctisque per umbram
 flammaram longos a tergo albescere tractus;
 saepe levem paleam et frondes volitare caducas,
 aut summa nantes in aqua colludere plumas.
 At Boreae de parte trucidis cum fulminat, et cum 370
 Eurique Zephyrique tonat domus, omnia plenis
 rura natant fossis, atque omnis navita ponto
 umida vela legit. Numquam imprudentibus imber
 obfuit: aut illum surgentem vallibus imis
 aëriae fugere grues, aut bucula caelum 375
 suspiciens patulis captavit naribus auras,
 aut arguta lacus circumvolitavit hirundo,
 et veterem in limo ranae cecinere querellam.
 Saepius et tectis penetralibus extulit ova
 angustum formica terens iter, et bibit ingens 380

arcus, et e pastu decedens agmine magno
 corvorum increpuit densis exercitus alis.
 Iam variae pelagi volucres et quae Asia circum
 dulcibus in stagnis rimantur prata Caystri,
 certatim largos umeris infundere rores: 385
 nunc caput obiectare fretis, nunc currere in undas
 et studio incassum videas gestire lavandi.
 Tum cornix plena pluviam vocat improba voce
 et sola in sicca secum spatiat harena.
 Ne nocturna quidem carpentes pensa puellae 390
 nescivere hiemem, testa cum ardente viderent
 scintillare oleum et putres concreescere fungos.
 Nec minus ex imbri soles et aperta serena
 prospicere et certis poteris cognoscere signis:
 nam neque tum stellis acies obtusa videtur, 395
 nec fratris radiis obnoxia surgere Luna,
 tenuia nec lanæ per caelum vellera ferri;
 non tepidum ad solem pennas in litore pandunt
 dilectae Thetidi alcyones, non ore solutos
 immundi meminere sues iactare manipulos. 400
 At nebulae magis ima petunt campoque recumbunt,
 solis et occasum servans de culmine summo
 nequiquam seros exercet noctua cantus.
 Apparet liquido sublimis in aëre Nisus,
 et pro purpureo poenas dat Scylla capillo: 405
 quacumque illa levem fugiens secat aethera pennis,
 ecce inimicus atrox magno stridore per auras
 insequitur Nisus; qua se fert Nisus ad auras,
 illa levem fugiens raptim secat aethera pennis.
 Tum liquidas corvi presso ter gutture voces 410
 aut quater ingeminant, et saepe cubilibus altis
 nescio qua praeter solitum dulcedine laeti
 inter se in foliis strepitant; iuvat imbribus actis
 progeniem parvam dulcesque revisere nidos:
 haud equidem credo, quia sit divinitus illis 415
 ingenium aut rerum fato prudentia maior;
 verum ubi tempestas et caeli mobilis umor
 mutavere vias et Iuppiter uvidus Austris
 denset erant quae rara modo, et quae densa relaxat,

vertuntur species animorum, et pectora motus
nunc alios, alios dum nubila ventus agebat, 420
concupiunt: hinc ille avium concentus in agris
et laetae pecudes et ovantes gutture corvi.

Si vero solem ad rapidum lunasque sequentes
ordine respicies, numquam te crastina fallat 425
hora, neque insidiis noctis capiere serenae.

Luna, revertentes cum primum colligit ignes,
si nigrum obscuro comprehenderit aëra cornu,
maximus agricolis pelagoque parabitur imber :
at si virgineum suffuderit ore ruborem, 430

ventus erit; vento semper rubet aurea Phoebe.
Sin ortu quarto (namque is certissimus auctor)
pura neque obtusis per caelum cornibus ibit,
totus et ille dies et qui nascentur ab illo
exactum ad mensem pluvia ventisque carebunt, 435

votaque servati solvent in litore nautae
Glaucō et Panopeae et Ino Melicertae.
Sol quoque et exoriens et cum se condet in undas
signa dabit; solem certissima signa sequuntur,
et quae mane refert et quae surgentibus astris. 440

Ille ubi nascentem maculis variaverit ortum
conditus in nubem medioque refugerit orbe,
suspecti tibi sint imbres; namque urget ab alto
arboribusque satisque Notus pecorique sinister.
Aut ubi sub lucem densa inter nubila sese 445

diversi rumpent radii, aut ubi pallida surget
Tithoni croceum linquens Aurora cubile,
heu male tum mites defendet pampinus uvas;
tam multa in tectis crepitans salit horrida grando.
hoc etiam, emenso cum iam decedit Olympo, 450

profuerit meminisse magis; nam saepe videmus
ipsius in vultu varios errare colores;
caeruleus pluviam denuntiat, igneus Euros;
sin maculae incipient rutilo immiscerier igni,
omnia tum pariter vento nimisque videbis 455
fervere. Non illa quisquam me nocte per altum
ire neque a terra moneat convellere funem.

At si, cum referetque diem condetque relatum,

lucidus orbis erit, frustra terrebere nimbis,
 et claro silvas cernes Aquilone moveri. 460
 Denique quid vesper serus vehat, unde serenas
 ventus agat nubes, quid cogitet umidus Auster,
 sol tibi signa dabit. Solem quis dicere falsum
 audeat? Ille etiam caecos instare tumultus
 saepe monet fraudemque et operta tumescere bella. 465
 Ille etiam extincto miseratus Caesare Romam,
 cum caput obscura nitidum ferrugine textit,
 impiaeque aeternam timuerunt saecula noctem.
 Tempore quamquam illo tellus quoque et aequora ponti
 obscenaeque canes importunaeque volucres 470
 signa dabant. Quotiens Cyclopum effervere in agros
 vidimus undantem ruptis fornacibus Aetnam,
 flammarumque globos liquefactaque volvere saxa!
 Armorum sonitum toto Germania caelo
 audiit, insolitis tremuerunt motibus Alpes. 475
 Vox quoque per lucos vulgo exaudita silentes
 ingens, et simulacra modis pallentia miris
 visa sub obscurum noctis, pecudesque locutae
 infandum! sistunt amnes terraeque dehiscunt,
 et maestum illacrimat templis ebur aeraque sudant. 480
 Proluit insano contorquens vertice silvas
 fluviorum rex Eridanus, camposque per omnes
 cum stabulis armenta tulit. Nec tempore eodem
 tristibus aut extis fibrae apparere minaces
 aut puteis manare cruor cessavit, et altae 485
 per noctem resonare lupis ululantibus urbes.
 Non alias caelo ceciderunt plura sereno
 fulgura, nec diri totiens arsere cometae.
 Ergo inter sese paribus concurrere telis
 Romanas acies iterum videre Philippi; 490
 nec fuit indignum superis, bis sanguine nostro
 Emathiam et latos Haemi pinguescere campos.
 Scilicet et tempus veniet, cum finibus illis
 agricola incurvo terram molitus aratro
 exesa inveniet scabra robigine pila, 495
 aut gravibus rastris galeas pulsabit inanes,
 grandiaque effossis mirabitur ossa sepulcris.

Di patrii, Indigetes, et Romule Vestaque mater,
quae Tuscum Tiberim et Romana Palatia servas,
hunc saltem everso iuvenem succurrere saeclo 500
ne prohibete. Satis iam pridem sanguine nostro
Laomedontae luimus periuria Troiae,
iam pridem nobis caeli te regia, Caesar,
invidet, atque hominum queritur curare triumphos,
quippe ubi fas versum atque nefas: tot bella per orbem, 505
tam multae scelerum facies, non ullus aratro
dignus honos, squalent abductis arva colonis,
et curvae rigidum falces conflantur in ense.
Hinc movet Euphrates, illinc Germania bellum;
vicinae ruptis inter se legibus urbes 510
arma ferunt; saevit toto Mars impius orbe:
ut cum carceribus sese effudere quadrigae,
addunt in spatia, et frustra retinacula tendens
fertur equis auriga, neque audit currus habenas.

GEORGICA.

LIBER SECUNDUS.

HACTENUS arborum cultus et sidera caeli;
nunc te, Bacche, canam, nec non silvestria tecum
virgulta et prolem tarde crescentis olivae.

Huc, pater o Lenae; tuis hic omnia plena
muneribus, tibi pampineo gravidus autumnno
florete ager, spumat plenis vindemia labris;
huc, pater o Lenae, veni, nudataque musto
tingue novo mecum dereptis crura cothurnis. 5

Principio arboribus varia est natura creandis.
Namque aliae nullis hominum cogentibus ipsae
sponte sua veniunt camposque et flumina late
curva tenent, ut molle siler, lentaeque genistae,
populus et glauca canentia fronde salicta;
pars autem posito surgunt de semine, ut altae
castaneae, nemorumque Iovi quae maxima frondet
aesculus, atque habitae Graiis oracula quercus. 10 15

Pullulat ab radice aliis densissima silva,
ut cerasis ulmisque; etiam Parnasia laurus
parva sub ingenti matris se subiicit umbra.
Hos natura modos primum dedit, his genus omne
silvarum fruticumque viret nemorumque sacrorum. 20

Sunt alii, quos ipse via sibi repperit usus.
Hic plantas tenero abscindens de corpore matrum
deposuit sulcis; hic stirpes obruit arvo
quadrifidasque sudes et acuto robore vallos.
Silvarumque aliae pressos propaginis arcus
expectant et viva sua plantaria terra;
nil radices egent aliae, summumque putator 25

haud dubitat terrae referens mandare cacumen.
 Quin et caudicibus sectis (mirabile dictu) 30
 truditur e sicco radix oleagina ligno.
 Et saepe alterius ramos impune videmus
 vertere in alterius, mutatamque insita mala
 ferre pirum, et prunis lapidosa rubescere corna.
 Quare agite o proprios generatim discite cultus 35
 agricolae, fructusque feros mollite colendo,
 neu segnes iaceant terrae. Iuvat Ismara Baccho
 conserere atque olea magnum vestire Taburnum.
 Tuque ades, inceptumque una decurre laborem,
 o decus, o famae merito pars maxima nostrae, 40
 Maecenas, pelagoque volans da vela patenti.
 Non ego cuncta meis amplecti versibus opto,
 non, mihi si linguae centum sint oraue centum,
 ferrea vox. Ades et primi lege litoris oram;
 in manibus terrae: non hic te carmine ficto 45
 atque per ambages et longa exorsa tenebo.
 Sponte sua quae se tollunt in luminis oras,
 infecunda quidem, sed laeta et fortia surgunt;
 quippe solo natura subest. Tamen haec quoque, si quis
 inserat aut scrobibus mandet mutata subactis, 50
 exuerint silvestrem animum, cultuque frequenti
 in quascumque voles artes haud tarda sequentur.
 Nec non et sterilis quae stirpibus exit ab imis,
 hoc faciat, vacuos si sit digesta per agros:
 nunc altae frondes et rami matris opacant 55
 crescentique adimunt fetus uruntque ferentem.
 Iam, quae seminibus iactis se sustulit arbos,
 tarda venit seris factura nepotibus umbram,
 pomaque degenerant sucos oblita priores,
 et turpes avibus praedam fert uva racemos. 60
 Scilicet omnibus est labor impendendus, et omnes
 cogendae in sulcum ac multa mercede domandae.
 Sed truncis oleae melius, propagine vites
 respondent, solido Paphiae de robore myrtus;
 plantis et durae coryli nascuntur, et ingens 65
 fraxinus, Herculeaeque arbos umbrosa coronae,
 Chaoniique Patris glandes; etiam ardua palma

nascitur et casus abies visura marinos.

Insertitur vero et fetu nucis arbutus horrida,
et steriles platani malos gessere valentes; 70

castaneae fagus, ornusque incanuit albo
flore piri, glandemque sues fregere sub ulmis.
Nec modus inserere atque oculos imponere simplex.

Nam qua se medio trudunt de cortice gemmae
et tenues rumpunt tunicas, angustus in ipso 75

fit nodo sinus: huc aliena ex arbore germen
includunt udoque docent inolescere libro:

aut rursum enodes trunci resecantur, et alte
finditur in solidum cuneis via, deinde feraces
plantae immittuntur: nec longum tempus, et ingens 80

exiit ad caelum ramis felicibus arbos,
miraturque novas frondes et non sua poma.

Praeterea genus haud unum nec fortibus ulmis
nec salici lotoque neque Idaeis cyparissis,
nec pingues unam in faciem nascuntur olivae, 85

orchades et radii et amara pausia baca,
pomaque et Alcinoi silvae, nec surculus idem

Crustumii Syriisque piris gravibusque volaemis.
Non eadem arboribus pendet vindemia nostris,

quam Methymnaeo carpit de palmitibus Lesbos; 90
sunt Thasiae vites, sunt et Mareotides albae,

pinguibus hae terris habiles, levioribus illae,
et passo psithia utilior tenuisque lageos

temptatura pedes olim vincturaque linguam,
purpureae preciaeque, et quo te carmine dicam, 95

Rhaetica? Nec cellis ideo contende Falernis.
Sunt et Amineae vites, firmissima vina,

Tmolius assurgit quibus et rex ipse Phanaeus;
Argitisque minor, cui non certaverit ulla

aut tantum fluere aut totidem durare per annos. 100
Non ego te, dis et mensis accepta secundis,

transierim, Rhodia, et tumidis, bumaste, racemis.
Sed neque quam multae species, nec nomina quae sint,

est numerus: neque enim numero comprehendere refert;
quem qui scire velit, Libyci velit aequoris idem 105

discere quam multae Zephyro turbentur harenae,

aut ubi navigiis violentior incidit Eurus,
nosse quot Ionii veniant ad litora fluctus.

Nec vero terrae ferre omnes omnia possunt.

Fluminibus salices crassisque paludibus alni 110

nascuntur, steriles saxosis montibus orni;

litora myrtetis laetissima; denique apertos

Bacchus amat colles, Aquilonem et frigora taxi.

Aspice et extremis domitum cultoribus orbem

Eoasque domos Arabum pictosque Gelonos: 115

divisae arboribus patriae. Sola India nigrum

fert hebenum, solis est turea virga Sabaeis.

Quid tibi odorato referam sudantia ligno

balsamaque et bacas semper frondentis acanthi?

Quid nemora Aethiopum molli canentia lana, 120

velleraque ut foliis depectant tenuia Seres;

aut quos Oceano propior gerit India lucos,

extremi sinus orbis, ubi aëra vincere summum

arboris haud ullae iactu potuere sagittae?

Et gens illa quidem sumptis non tarda pharetris. 125

Media fert tristes sucos tardumque saporem

felicis mali, quo non praesentius ullum,

pocula si quando saevae infecere novercae,

[miscueruntque herbas et non innoxia verba,]

auxilium venit ac membris agit atra venena. 130

Ipsa ingens arbos faciemque simillima lauro;

et, si non alium late iactaret odorem,

laurus erat: folia haud ullis labentia ventis;

flos ad prima tenax; animas et olentia Medi

ora foveant illo et senibus medicantur anhelis. 135

Sed neque Medorum silvae, ditissima terra,

nec pulcher Ganges atque auro turbidus Hermus

laudibus Italiae certent, non Bactra neque Indi

totaque turiferis Panchaia pinguis harenis.

Haec loca non tauri spirantes naribus ignem 140

invertere satis immanis dentibus hydri,

nec galeis densisque virum seges horruit hastis;

sed gravidae fruges et Bacchi Massicus umor

implevere; tenent oleae armentaque laeta.

Hinc bellator equus campo sese arduus infert; 145

hinc albi, Clitumne, greges et maxima taurus
 victima, saepe tuo perfusi flumine sacro,
 Romanos ad templa deum duxere triumphos.
 Hic ver assiduum atque alienis mensibus aestas:
 bis gravidæ pecudes, bis pomis utilis arbos. 150
 At rabidæ tigres absunt et saeva leonum
 semina, nec miseros fallunt aconita legentes,
 nec rapit immensos orbes per humum, neque tanto
 squameus in spiram tractu se colligit anguis.
 Adde tot egregias urbes operumque laborem, 155
 tot congesta manu praeruptis oppida saxis
 fluminaque antiquos subterlabentia muros.
 An mare quod supra memorem, quodque alluit infra?
 Anne lacus tantos; te, Lari maxime, teque,
 fluctibus et fremitu assurgens Benace marino? 160
 An memorem portus Lucrinoque addita claustra
 atque indignatum magnis stridoribus aequor,
 Iulia qua ponto longe sonat unda refuso
 Tyrrhenusque fretis immittitur aestus Avernis?
 Haec eadem argenti rivos aerisque metalla 165
 ostendit venis atque auro plurima fluxit.
 Haec genus acre virum Marsos pubemque Sabellam
 assuetumque malo Ligurem Volcosque verutos
 extulit, haec Decios Marios magnosque Camillos,
 Scipiadas duos bello et te, maxime Caesar, 170
 qui nunc extremis Asiae iam victor in oris
 imbellem avertis Romanis arcibus Indum.
 Salve, magna parens frugum, Saturnia tellus,
 magna virum: tibi res antiquae laudis et artis
 ingredior sanctos ausus recludere fontes, 175
 Ascræumque cano Romana per oppida carmen.
 Nunc locus arborum ingeniis, quae robora cuique,
 quis color, et quae sit rebus natura ferendis.
 Difficiles primum terrae collesque maligni,
 tenuis ubi argilla et dumosis calculus arvis, 180
 Palladia gaudent silva vivacis olivæ.
 Indicio est tractu surgens oleaster eodem
 plurimus et strati bacis silvestribus agri.
 At quæ pinguis humus dulcique uligine laeta,

quique frequens herbis et fertilis ubere campus 185
 (qualem saepe cava montis convalle solemus
 despicere: huc summis liquuntur rupibus amnes
 felicemque trahunt limum) quique editus Austro
 et filicem curvis invisam pascit aratris:
 hic tibi praevalidas olim multoque fluentes 190
 sufficiet Baccho vites, hic fertilis uvae,
 hic laticis, qualem pateris libamus et auro,
 inflavit cum pinguis ebur Tyrrhenus ad aras,
 lancibus et pandis fumantia reddimus exta.
 Sin armenta magis studium vitulosque tueri, 195
 aut fetus ovium aut urentes culta capellas,
 saltus et saturi petito longinqua Tarenti,
 et qualem infelix amisit Mantua campum
 pascentem niveos herboso flumine cycnos:
 non liquidi gregibus fontes, non gramina deerunt; 200
 et quantum longis carpent armenta diebus,
 exigua tantum gelidus ros nocte reponet.
 Nigra fere et presso pinguis sub vomere terra,
 et cui putre solum (namque hoc imitatur arando),
 optima frumentis: non ullo ex aequore cernes 205
 plura domum tardis decedere plaustra iuvencis.
 Aut unde iratus silvam devexit arator
 et nemora evertit multos ignava per annos,
 antiquasque domos avium cum stirpibus imis
 eruit: illae altum nidis petiere relictis, 210
 at rudis enituit impulso vomere campus.
 Nam ieiuna quidem clivosi glarea ruris
 vix humiles apibus casias roremque ministrat;
 et tofus scaber et nigris exesa chelydri
 creta negant alios aequae serpentibus agros 215
 dulcem ferre cibum et curvas praebere latebras.
 Quae tenuem exhalat nebulam fumosque volucres,
 et bibit umorem et, cum vult, ex se ipsa remittit,
 quaeque suo semper viridi se gramine vestit,
 nec scabie et salsa laedit robigine ferrum, 220
 illa tibi laetis intexet vitibus ulmos,
 illa ferax oleo est, illam experire colendo
 et facilem pecori et patientem vomeris unci.

Talem dives arat Capua et vicina Vesevo
ora iugo et vacuis Clanius non aequus Acerris. 225

Nunc quo quamque modo possis cognoscere dicam.

Rara sit an supra morem si densa requires,
altera frumentis quoniam favet, altera Baccho,
densa magis Cereri, rarissima quaeque Lyaeo:
ante locum capies oculis, alteque iubebis 230

in solido puteum demitti, omnemque repones
rursus humum et pedibus summas aequabis harenas.

Si deerunt, rarum pecorique et vitibus almis
aptius uber erit; sin in sua posse negabunt
ire loca et scrobibus superabit terra repletis, 235
spissus ager: glaebas cunctantes crassaque terga
exspecta et validis terram proscinde iuvencis.

Salsa autem tellus et quae perhibetur amara
(frugibus infelix ea, nec mansuescit arando,
nec Baccho genus aut pomis sua nomina servat), 240
tale dabit specimen: tu spisso vimine qualos
colaque prelorum fumosis deripe tectis;

huc ager ille malus dulcesque a fontibus undae
ad plenum calcentur: aqua eluctabitur omnis
scilicet et grandes ibunt per vimina guttae; 245
at sapor indicium faciet manifestus, et ora
tristia temptantum sensu torquebit amaro.

Pinguis item quae sit tellus, hoc denique pacto
discimus: haud umquam manibus iactata fatiscit,
sed picis in morem ad digitos lentescit habendo. 250

Umida maiores herbas alit, ipsaque iusto
laetior. Ah, nimium ne sit mihi fertilis illa
neu se praevalidam primis ostendat aristis!
Quae gravis est ipso tacitam se pondere prodit,
quaeque levis. Promptum est oculis praediscere nigram, 255
et quis cui color. At scleratum exquirere frigus
difficile est: piceae tantum taxique nocentes
interdum aut hederæ pandunt vestigia nigrae.

His animadversis terram multo ante memento
excoquere et magnos scrobibus concidere montes, 260
ante supinatas Aquiloni ostendere glaebas,
quam laetum infodias vitis genus. Optima putri

arva solo: id venti curant gelidaeque pruinae
 et labefacta movens robustus iugera fossor.
 At si quos haud ulla viros vigilantia fugit, 265
 ante locum similem exquirunt, ubi prima paretur
 arboribus seges, et quo mox digesta feratur,
 mutatam ignorent subito ne semina matrem.
 Quin etiam caeli regionem in cortice signant,
 ut quo quaeque modo steterit, qua parte calores 270
 austrinos tulerit, quae terga obverterit axi,
 restituant: adeo in teneris consuescere multum est.
 Collibus an plano melius sit ponere vitem,
 quaere prius. Si pinguis agros metabere campi,
 densa sere: in denso non signior ubere Bacchus. 275
 Sin tumultis acclive solum collesque supinos,
 indulge ordinibus; nec setius omnis in unguem
 arboribus positis secto via limite quadret:
 ut saepe ingenti bello cum longa cohortes
 explicuit legio, et campo stetit agmen aperto, 280
 directaeque acies, ac late fluctuat omnis
 aere renidenti tellus, necdum horrida miscent
 proelia, sed dubius mediis Mars errat in armis.
 Omnia sint paribus numeris dimensa viarum;
 non animum modo uti pascat prospectus inanem, 285
 sed quia non aliter vires dabit omnibus aequas
 terra, neque in vacuum poterunt se extendere rami.
 Forsitan et scrobibus quae sint fastigia quaeras:
 ausim vel tenui vitem committere sulco.
 Altior ac penitus terrae defigitur arbor, 290
 aesculus in primis, quae quantum vertice ad auras
 aetherias, tantum radice in Tartara tendit.
 Ergo non hiemes illam, non flabra neque imbres
 convellunt: immota manet, multosque nepotes,
 multa virum volvens durando saecula vincit. 295
 Tum fortes late ramos et brachia tendens
 huc illuc media ipsa ingentem sustinet umbram.
 Neve tibi ad solem vergant vineta cadentem,
 neve inter vites corylum sere; neve flagella
 summa pete aut summa defringe ex arbore plantas 300
 (tantus amor terrae) neu ferro laede retunso

semina, neve oleae silvestres insere truncos:
 nam saepe incautis pastoribus excidit ignis,
 qui furtim pingui primum sub cortice tectus
 305 robora comprehendit, frondesque elapsus in altas
 ingentem caelo sonitum dedit; inde secutus
 per ramos victor perque alta cacumina regnat,
 et totum involvit flammis nemus et ruit atram
 ad caelum picea crassus caligine nubem,
 praesertim si tempestas a vertice silvis
 310 incubuit, glomeratque ferens incendia ventus.
 Hoc ubi, non a stirpe valent caesaeque reverti
 possunt atque ima similes revirescere terra.
 Infelix superat foliis oleaster amaris.

Nec tibi tam prudens quisquam persuadeat auctor
 315 tellurem Borea rigidam spirante moveri.
 Rura gelu tum claudit hiemps, nec semine iacto
 concretam patitur radicem affigere terrae.
 Optima vinetis satio, cum vere rubenti
 candida venit avis longis invisa colubris,
 320 prima vel autumnus sub frigora, cum rapidus Sol
 nondum hiemem contingit equis, iam praeterit aestas.
 Ver adeo frondi nemorum, ver utile silvis;
 vere tument terrae et genitalia semina poscunt.
 Tum pater omnipotens fecundis imbribus Aether
 325 coniugis in gremium laetae descendit, et omnes
 magnus alit magno commixtus corpore fetus.
 Avia tum resonant avibus virgulta canoris,
 et Venerem certis repetunt armenta diebus;
 parturit almus ager, Zephyrique tepentibus auris
 330 laxant arva sinus; superat tener omnibus umor;
 inque novos soles audent se gramina tuto
 credere, nec metuit surgentes pampinus Austros
 aut actum caelo magnis Aquilonibus imbrem,
 sed trudit gemmas et frondes explicat omnes.
 335 Non alios prima crescentis origine mundi
 illuxisse dies aliumve habuisse tenorem
 crediderim: ver illud erat, ver magnus agebat
 orbis, et hibernis parcebant flatibus Euri,
 cum primae lucem pecudes hausere, virumque
 340

ferrea progenies duris caput extulit arvis,
 immissaeque ferae silvis et sidera caelo.
 Nec res hunc tenerae possent perferre laborem,
 si non tanta quies iret frigusque caloremque
 inter, et exciperet caeli indulgentia terras.

345

Quod superest, quaecumque premes virgulta per agros,
 sparge fimo pingui, et multa memor occule terra,
 aut lapidem bibulum aut squalentes infode conchas:
 inter enim labentur aquae, tenuisque subibit
 halitus, atque animos tollent sata. Iamque reperti,
 qui saxo super atque ingentis pondere testae
 urgerent: hoc effusos munimen ad imbres,
 hoc, ubi hiulca siti findit Canis aestifer arva.

350

Seminibus positis superest diducere terram
 saepius ad capita et duros iactare bidentes,
 aut presso exercere solum sub vomere et ipsa
 flectere luctantes inter vineta iuvencos;
 tum leves calamos et rasae hastilia virgae
 fraxineasque aptare sudas furcasque valentes,
 viribus eniti quarum et contemnere ventos
 assuescant summasque sequi tabulata per ulmos.

355

360

Ac dum prima novis adolescit frondibus aetas,
 parcendum teneris, et dum se laetus ad auras
 palmas agit laxis per purum immissus habenis,
 ipsa acie nondum falcis temptanda, sed uncis
 carpendae manibus frondes interque legendae.
 Inde ubi iam validis amplexae stirpibus ulmos
 exierint, tum stringe comas, tum brachia tonde
 (ante reformidant ferrum), tum denique dura
 exerce imperia et ramos compesce fluentes.

365

370

Texendae saepes etiam et pecus omne tenendum,
 praecipue dum frons tenera imprudensque laborum;
 cui super indignas hiemes solemque potentem
 silvestres uri assidue capreaeque sequaces
 illudunt, pascuntur oves avidaeque iuvencae.
 Frigora nec tantum cana concreta pruina
 aut gravis incumbens scopulis arentibus aestas,
 quantum illi nocuere greges durique venenum
 dentis et admorso signata in stirpe cicatrix.

375

Non aliam ob culpam Baccho caper omnibus aris 380
 caeditur et veteres ineunt proscaenia ludi,
 praemiaque in gentes pagos et compita circum
 Thesidae posuere, atque inter pocula laeti
 mollibus in pratis unctos saluere per utres.
 Nec non Ausonii Troia gens missa coloni 385
 versibus incompitis ludunt risuque soluto,
 oraque corticibus sumunt horrenda cavatis,
 et te, Bacche, vocant per carmina laeta, tibi-
 que oscilla ex alta suspendunt mollia pinu.
 Hinc omnis largo pubescit vinea fetu, 390
 complentur vallesque cavae saltusque profundi
 et quocumque deus circum caput egit honestum.
 Ergo rite suum Baccho dicemus honorem
 carminibus patriis, lancesque et liba feremus,
 et ductus cornu stabit sacer hircus ad aram, 395
 pinguique in veribus torrebimus exta columnis.
 Est etiam ille labor curandis vitibus alter,
 cui numquam exhausti satis est: namque omne quotannis
 terque quaterque solum scindendum glaebaque versis
 aeternum frangenda bidentibus, omne levandum 400
 fronde nemus. Redit agricolis labor actus in orbem,
 atque in se sua per vestigia volvitur annus.
 Ac iam olim, seras posuit cum vinea frondes
 frigidus et silvis Aquilo decussit honorem,
 iam tum acer curas venientem extendit in annum 405
 rusticus, et curvo Saturni dente relictam
 persequitur vitem attondens fingitque putando.
 Primus humum fodito, primus devecta cremato
 sarmenta, et vallos primus sub tecta referto;
 postremus metito. Bis vitibus ingruit umbra, 410
 bis segetem densis obducunt sentibus herbae;
 durus uterque labor: laudato ingentia rura,
 exiguum colito. Nec non etiam aspera rusci
 vimina per silvam et ripis fluvialis harundo
 caeditur, incultique exercet cura salicti. 415
 Iam vinctae vites, iam falcem arbusta reponunt,
 iam canit effectos extremus vinitor antes:
 sollicitanda tamen tellus pulvisque movendus,

et iam maturis metuendus Iuppiter uvis.

Contra non ulla est oleis cultura: neque illae
 procurvam expectant falcem rastrosque tenaces, 420
 cum semel haeserunt arvis aurasque tulerunt;
 ipsa satis tellus, cum dente recluditur unco,
 sufficit umorem et gravidas cum vomere fruges.
 Hoc pinguem et placitam Paci nutritur olivam. 425

Poma quoque, ut primum truncos sensere valentes
 et vires habuere suas, ad sidera raptim
 vi propria nituntur opisque haud indiga nostrae.
 Nec minus interea fetu nemus omne gravescit,
 sanguineisque inculta rubent aviaria baxis. 430

Tondentur cytisi, taedas silva alta ministrat,
 pascunturque ignes nocturni et lumina fundunt.
 Et dubitant homines serere atque impendere curam?
 Quid maiora sequar? Salices humilesque genistae
 aut illae pecori frondem aut pastoribus umbram 435
 sufficiunt saepemque satis et pabula melli.

Et iuvat undantem buxo spectare Cytorum
 Naryciaeque picis lucos, iuvat arva videre
 non rastris, hominum non ulli obnoxia curae.

Ipsae Caucaseo steriles in vertice silvae, 440
 quas animosi Euri assidue franguntque feruntque,
 dant alios aliae fetus, dant utile lignum
 navigiis pinos, domibus cedrumque cupressosque.

Hinc radios trivere rotis, hinc tympana plaustreis
 agricolae, et pandas ratibus posuere carinas. 445
 Viminibus salices, fecundae frondibus ulmi,
 at myrtus validis hastilibus et bona bello
 cornus, Ituraeos taxi torquentur in arcus.

Nec tiliae leves aut torno rasile buxum
 non formam accipiunt ferroque cavantur acuto. 450
 Nec non et torrentem undam levis innatat alnus
 missa Pado; nec non et apes examina condunt
 corticibusque cavis vitiosaeque ilicis alvo.

Quid memorandum aequae Bacche's dona tulerunt?
 Bacchus et ad culpam causas dedit; ille furentes 455
 Centauros leto domuit, Rhoetumque Pholumque
 et magno Hylaeum Lapithis cratere minantem.

O fortunatos nimium, sua si bona norint,
 agricolas! quibus ipsa procul discordibus armis
 fundit humo facilem victum iustissima tellus. 460
 Si non ingentem foribus domus alta superbis
 mane salutantum totis vomit aedibus undam,
 nec varios inhiant pulchra testudine postes,
 illasque auro vestes Ephyreæque aera,
 alba neque Assyrio fucatur lana veneno, 465
 nec casia liquidi corrumpitur usus olivi;
 at secura quies et nescia fallere vita,
 dives opum variarum, at latis otia fundis,
 speluncae vivique lacus, at frigida Tempe
 mugitusque boum mollesque sub arbore somni 470
 non absunt; illic saltus ac lustra ferarum,
 et patiens operum exiguoque assueta iuventus,
 sacra deum sanctique patres; extrema per illos
 Iustitia excedens terris vestigia fecit.

Me vero primum dulces ante omnia Musae, 475
 quarum sacra fero ingenti percussus amore,
 accipiant, caelique vias et sidera monstrent,
 defectus solis varios lunaëque labores;
 unde tremor terris, qua vi maria alta tumescant
 obliuibus ruptis rursusque in se ipsa residunt, 480
 quid tantum Oceano properent se tingere soles
 hiberni, vel quae tardis mora noctibus obstet.
 Sin has ne possim naturae accedere partes
 frigidus obstiterit circum praecordia sanguis,
 rura mihi et rigui placeant in vallibus amnes, 485
 flumina amem silvasque inglorius. O ubi campi
 Spercheusque et virginibus bacchata Lacaenis
 Taygeta, o qui me gelidis convallibus Haemi
 sistat, et ingenti ramorum protegat umbra?
 Felix, qui potuit rerum cognoscere causas, 490
 atque metus omnes et inexorabile fatum
 subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari.
 Fortunatus et ille, deos qui novit agrestes,
 Panaëque Silvanumque senem Nymphasque sorores.
 Illum non populi fasces, non purpura regum 495
 flexit et infidos agitans discordia fratres,

aut coniurato descendens Dacus ab Histro,
 non res Romanae perituraque regna : neque ille
 aut doluit miserans inopem aut invidit habenti.
 Quos rami fructus, quos ipsa volentia rura
 sponte tulere sua, carpsit, nec ferrea iura
 insanumque forum aut populi tabularia vidit.
 Sollicitant alii remis freta caeca, ruuntque
 in ferrum, penetrant aulas et limina regum ;
 hic petit excidiis urbem miserosque penates,
 ut gemma bibat et Sarrano dormiat ostro ;
 condit opes alius defossoque incubat auro ;
 hic stupet attonitus rostris ; hunc plausus hiantem
 per cuneos geminatus enim plebisque patrumque
 corripuit ; gaudent perfusi sanguine fratrum,
 exsilioque domos et dulcia limina mutant
 atque alio patriam quaerunt sub sole iacentem.
 Agricola incurvo terram dimovit aratro :
 hinc anni labor, hinc patriam parvosque nepotes
 sustinet, hinc armenta boum meritosque iuencos.
 nec requies, quin aut pomis exuberet annus
 aut fetu pecorum aut Cerealis mergite culmi,
 proventuque oneret sulcos atque horrea vincat.
 Venit hiemps : teritur Sicyonia baca trapetis,
 glande sues laeti redeunt, dant arbuta silvae :
 et varios ponit fetus autumnus, et alte
 mitis in apricis coquitur vindemia saxis.
 Interea dulces pendent circum oscula nati,
 casta pudicitiam servat domus, ubera vaccae
 lactea demittunt, pinguesque in gramine laeto
 inter se adversis luctantur cornibus haedi.
 Ipse dies agitat festos fususque per herbam,
 ignis ubi in medio et socii cratera coronant,
 te libans, Lenaeae, vocat, pecorisque magistris
 velocis iaculi certamina ponit in ulmo,
 corporaque agresti nudant praedura palaestrae.
 Hanc olim veteres vitam coluere Sabini,
 hanc Remus et frater, sic fortis Etruria crevit
 scilicet et rerum facta est pulcherrima Roma,
 septemque una sibi muro circumdedit arces.

Ante etiam sceptrum Dictaei regis et ante
impia quam caesis gens est epulata iuencis,
aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat ;
necdum etiam audierant inflari classica, necdum
impositos duris crepitare incudibus enses.

540

Sed nos immensum spatiis confecimus aequor,
et iam tempus equum fumantia solvere colla.

GEORGICA.

LIBER TERTIUS.

Te quoque, magna Pales, et te memorande canemus
Pastor ab Amphryso, vos, silvae amnesque Lycae.
Cetera quae vacuas tenuissent carmine mentes,
omnia iam vulgata: quis aut Eurysthea durum
aut illaudati nescit Busiridis aras? 5
Cui non dictus Hylas puer et Latonia Delos
Hippodameque umeroque Pelops insignis eburno,
acer equis? Temptanda via est, qua me quoque possim
tollere humo victorque virum volitare per ora.
Primus ego in patriam mecum, modo vita supersit, 10
Aonio rediens deducam vertice Musas;
primus Idumaeas referam tibi, Mantua, palmas,
et viridi in campo templum de marmore ponam
propter aquam, tardis ingens ubi flexibus errat
Mincius et tenera praetexit harundine ripas. 15
In medio mihi Caesar erit templumque tenebit:
illi victor ego et Tyrio conspectus in ostro
centum quadriugos agitabo ad flumina currus.
Cuncta mihi Alpheum linquens lucosque Molorchii
cursibus et crudo decernet Graecia caestu. 20
Ipse caput tonsae foliis ornatus olivae
dona feram. Iam nunc sollemnes ducere pompas
ad delubra iuvat caesosque videre iuencos,
vel scaena ut versis discedat frontibus utque
purpurea intexti tollant aulaea Britanni. 25
In foribus pugnam ex auro solidoque elephanto
Gangaridum faciam victorisque arma Quirini,
atque hic undantem bello magnumque fluentem

Nilum ac navali surgentes aere columnas.	
Addam urbes Asiae domitas pulsumque Niphaten	30
fidentemque fuga Parthum versisque sagittis ;	
et duo rapta manu diverso ex hoste tropaea	
bisque triumphatas utroque ab litore gentes.	
Stabunt et Parii lapides, spirantia signa,	
Assaraci proles demissaeque ab Iove gentis	35
nomina Trosque parens et Troiae Cynthus auctor.	
Invidia infelix Furias amnemque severum	
Cocyti metuet, tortosque Ixionis angues	
immanemque rotam et non exsuperabile saxum.	
Interea Dryadum silvas saltusque sequamur	40
intactos, tua, Maecenas, haud mollia iussa.	
Te sine nil altum mens incohat : en age segnes	
rumpe moras ; vocat ingenti clamore Cithaeron	
Taygetique canes domitrixque Epidaurus equorum,	
et vox assensu nemorum ingeminata remugit.	45
Mox tamen ardentes accingar dicere pugnas	
Caesaris et nomen fama tot ferre per annos,	
Tithoni prima quot abest ab origine Caesar.	
Seu quis Olympiacae miratus praemia palmae	
pascit equos seu quis fortes ad aratra iuencos,	50
corpora praecipue matrum legat. Optima torvae	
forma bovis, cui turpe caput, cui plurima cervix,	
et crurum tenuis a mento palearia pendent ;	
tum longo nullus lateri modus ; omnia magna,	
pes etiam ; et camuris hirtae sub cornibus aures.	55
Nec mihi displiceat maculis insignis et albo,	
aut iuga detractans interdumque aspera cornu	
et faciem tauro propior, quaeque ardua tota	
et gradiens ima verrit vestigia cauda.	
Aetas Lucinam iustosque pati hymenaeos	60
desinit ante decem, post quattuor incipit annos ;	
cetera nec feturae habilis nec fortis aratris.	
Interea, superat gregibus dum laeta iuventas,	
solve mares ; mitte in Venerem pecuaria primus,	
atque aliam ex alia generando suffice prolem.	65
Optima quaeque dies miseris mortalibus aevi	
prima fugit : subeunt morbi tristisque senectus,	

et labor et durae rapit inclementia mortis.
Semper erunt, quarum mutari corpora malis :
semper enim refice ac, ne post amissa requiras, 70
ante veni et subolem armento sortire quotannis.

Nec non et pecori est idem delectus equino.
Tu modo, quos in spem statues summittere gentis,
praecipuum iam inde a teneris impende laborem.
Continuo pecoris generosi pullus in arvis 75
altius ingreditur, et mollia crura reponit ;
primus et ire viam et fluvios temptare minaces
audet et ignoto sese committere ponti,
nec vanos horret strepitus. Illi ardua cervix
argutumque caput, brevis alvus obesaeque terga, 80
luxuriatque toris animosum pectus. Honesti
spadices glaucique, color deterrimus albis
et gilvo. Tum, si qua sonum procul arma dedere,
stare loco nescit, micat auribus et tremit artus,
collectumque premens volvit sub naribus ignem. 85
Densa iuba, et dextro iactata recumbit in armis ;
at duplex agitur per lumbos spina, cavatque
tellurem et solido graviter sonat ungula cornu.
Talis Amyclaei domitus Pollucis habenis
Cyllarus et, quorum Graii meminere poetae, 90
Martis equi biuges et magni currus Achilli.
Talis et ipse iubam cervice effundit equina
coniugis adventu pernix Saturnus, et altum
Pelion hinnitu fugiens implevit acuto.

Hunc quoque, ubi aut morbo gravis aut iam segnior annis
deficit, abde domo, nec turpi ignosce senectae. 96
Frigidus in Venerem senior, frustraue laborem
ingratum trahit, et si quando ad proelia ventum est,
ut quondam in stipulis magnus sine viribus ignis,
incassum furit. Ergo animos aevumque notabis 100
praecipue ; hinc alias artes prolemque parentum,
et quis cuique dolor victo, quae gloria palmae.
Nonne vides, cum praecipiti certamine campum
corripuere, ruuntque effusi carcere currus,
cum spes arrectae iuvenum, exsultantiaque haurit 105
corda pavor pulsans ? Illi instant verberare torto

et proni dant lora, volat vi fervidus axis;
iamque humiles, iamque elati sublime videntur
aëra per vacuum ferri atque assurgere in auras;
nec mora nec requies; at fulvae nimbus harenae 110
tollitur, umescunt spumis flatuque sequentum:
tantus amor laudum, tantae est victoria curae.
Primus Erichthonius currus et quattuor ausus
iungere equos rapidusque rotis insistere victor.
Frena Pelethronii Lapithae gyrosque dedere 115
impositi dorso, atque equitem docuere sub armis
insultare solo et gressus glomerare superbos.
Aequus uterque labor, aequae iuvenemque magistri
exquirunt calidumque animis et cursibus acrem;
quamvis saepe fuga versos ille egerit hostes, 120
et patriam Epirum referat fortesque Mycenae,
Neptunique ipsa deducat origine gentem.

His animadversis instant sub tempus, et omnes
impendunt curas denso distendere pingui
quem legere ducem et pecori dixere maritum; 125
florentesque secant herbas fluviosque ministrant
farraque, ne blando nequeat superesse labori
invalidique patrum referant ieiunia nati.
Ipsa autem macie tenuant armenta volentes,
atque ubi concubitus primos iam nota voluptas 130
sollicitat, frondesque negant et fontibus arcent.
Saepe etiam cursu quatiunt et sole fatigant;
cum graviter tunsis gemit area frugibus, et cum
surgentem ad Zephyrum paleae iactantur inanes.
Hoc faciunt, nimio ne luxu obtusior usus 135
sit genitali arvo et sulcos oblimet inertes,
sed rapiat sitiens Venerem interiusque recondat.

Rursus cura patrum cadere et succedere matrum
incipit. Exactis gravidæ cum mensibus errant, 140
non illas gravibus quisquam iuga ducere plaustris,
non saltu superare viam sit passus et acri
carpere prata fuga fluviosque innare rapaces.
Saltibus in vacuis pascunt et plena secundum
flumina, muscus ubi et viridissima gramine ripa,
speluncaque tegant et saxea procubet umbra. 145

Est lucos Silari circa ilicibusque virentem
 plurimus Alburnum volitans, cui nomen asilo
 Romanum est, oestrum Graii vertere vocantes,
 asper, acerba sonans, quo tota exterrita silvis
 diffugiunt armenta, furit mugitibus aether
 concussus silvaeque et sicci ripa Tanagri. 150

Hoc quondam monstro horribiles exercuit iras
 Inachiae Iuno pestem meditata iuvencae.
 Hunc quoque, nam mediis fervoribus acrior instat,
 arcebis gravido pecori, armentaque pascas
 sole recens orto aut noctem ducentibus astris. 155

Post partum cura in vitulos traducitur omnis;
 continuoque notas et nomina gentis inurunt,
 et quos aut pecori malint summittere habendo
 aut aris servare sacros aut scindere terram
 et campum horrentem fractis invertere glaebis. 160

Cetera pascuntur virides armenta per herbas:
 tu quos ad studium atque usum formabis agrestem,
 iam vitulos hortare viamque insiste domandi,
 dum faciles animi iuvenum, dum mobilis aetas. 165

Ac primum laxos tenui de vimine circlos
 cervici subnecte; dehinc, ubi libera colla
 servitio assuerint, ipsis e torquibus aptos
 iunge pares, et coge gradum conferre iuencos;
 atque illis iam saepe rotae ducantur inanes
 per terram, et summo vestigia pulvere signent;
 post valido nitens sub pondere faginus axis
 instrepat, et iunctos temo trahat aereus orbes. 170

Interea pubi indomitae non gramina tantum
 nec vescal salicum frondes ulvamque palustrem,
 sed frumenta manu carpes sata; nec tibi fetae
 more patrum nivea implebunt mulctraria vaccae,
 sed tota in dulces consument ubera natos. 175

Sin ad bella magis studium turmasque feroces,
 aut Alphea rotis praelabi flumina Pisae
 et Iovis in luco currus agitare volantes:
 primus equi labor est, animos atque arma videre
 bellantum lituosque pati tractuque gementem
 ferre rotam et stabulo frenos audire sonantes; 180

tum magis atque magis blandis gaudere magistri
laudibus et plausae sonitum cervicis amare. 185

Atque haec iam primo depulsus ab ubere matris
audeat, inque vicem det mollibus ora capistris
invalidus etiamque tremens, etiam inscius aevi.

At tribus exactis ubi quarta accesserit aestas, 190

carpere mox gyrum incipiat gradibusque sonare
compositis, sinuetque alterna volumina crurum,
sitque laboranti similis; tum cursibus auras,

tum vocet, ac per aperta volans ceu liber habenis
aequora vix summa vestigia ponat harena; 195

qualis Hyperboreis Aquilo cum densus ab oris
incubuit, Scythiaeque hiemes atque arida differt

nubila: tum segetes altae campique natantes
lenibus horrescunt flabris, summaeque sonorem

dant silvae, longique urgent ad litora fluctus; 200

ille volat simul arva fuga simul aequora verrens.

Hic vel ad Elei metas et maxima campi

sudabit spatia et spumas aget ore cruentas,

Belgica vel molli melius feret esseda collo.

Tum demum crassa magnum farragine corpus 205

crescere iam domitis sinito: namque ante domandum

ingentes tollent animos, prensique negabunt

verbera lenta pati et duris parere lupatis.

Sed non ulla magis vires industria firmat,
quam Venerem et caeci stimulos avertere amoris, 210

sive boum sive est cui gratior usus equorum.

Atque ideo tauros procul atque in sola relegant

pascua post montem oppositum et trans flumina lata,

aut intus clausos satura ad praesepia servant.

Carpit enim vires paulatim uritque videndo 215

femina, nec nemorum patitur meminisse nec herbae

dulcibus illa quidem illecebris, et saepe superbos

cornibus inter se subigit decernere amantes.

Pascitur in magna Sila formosa iuvenca:

illi alternantes multa vi proelia miscent 220

vulneribus crebris, lavit ater corpora sanguis,

versaue in obnixos urgentur cornua vasto

cum gemitu, reboant silvaeque et longus Olympus.

Nec mos bellantes una stabulare, sed alter
 victus abit, longequè ignotis exsulat oris, 225
 multa gemens ignominiam plagasque superbi
 victoris, tum quos amisit inultus amores,
 et stabula aspectans regnis excessit avitis.

Ergo omni cura vires exercet, et inter
 dura iacet pernox instrato saxa cubili 230
 frondibus hirsutis et carice pastus acuta,
 et temptat sese, atque irasci in cornua discit
 arboris obnixus trunco, ventosque lacessit
 ictibus, et sparsa ad pugnam proludit harena.

Post ubi collectum robur viresque refectae, 235
 signa movet, praecepsque oblitum fertur in hostem:
 fluctus uti, medio coepit cum albescere ponto,
 longius ex altoque sinum trahit, utque volutus
 ad terras immane sonat per saxa neque ipso
 monte minor procumbit, at ima exaestuat unda 240
 verticibus nigramque alte subiectat harenam.

Omne adeo genus in terris hominumque ferarumque,
 et genus aequoreum, pecudes pictaeque volucres,
 in furias ignemque ruunt: Amor omnibus idem.
 Tempore non alio catulorum oblita leaena 245

saeavior erravit campis, nec funera vulgo
 tam multa informes ursi stragemque dedere
 per silvas; tum saevus aper, tum pessima tigris:
 heu male tum Libyae solis erratur in agris.
 Nonne vides, ut tota tremor pertemptet equorum 250
 corpora, si tantum notas odor attulit auras?

Ac neque eos iam frena virum neque verbera saeva,
 non scopuli rupesque cavae atque obiecta retardant
 flumina correptosque unda torquentia montes.
 Ipse ruit dentesque Sabellicus exacuit sus, 255

et pede prosubigit terram, fricat arbore costas,
 atque hinc atque illinc umeros ad vulnera durat.
 Quid iuvenis, magnum cui versat in ossibus ignem
 durus amor? Nempe abruptis turbata procellis
 nocte natat caeca serus freta; quem super ingens 260
 porta tonat caeli, et scopulis illisa reclamant
 aequora; nec miseri possunt revocare parentes

nec moritura super crudeli funere virgo.

Quid lynces Bacchi variae et genus acre luporum
atque canum? quid quae imbelles dant proelia cervi? 265

Scilicet ante omnes furor est insignis equarum;
et mentem Venus ipsa dedit, quo tempore Glauci
Potniades malis membra absumpsere quadrigae.

Illas ducit amor trans Gargara transque sonantem
Ascanium; superant montes et flumina tranant. 270

Continuoque avidis ubi subdita flamma medullis,
vere magis, quia vere calor redit ossibus, illae
ore omnes versae in Zephyrum stant rupibus altis
exceptantque leves auras, et saepe sine ullis
coniugiis vento gravidae, mirabile dictu, 275

saxa per et scopulos et depressas convalles
diffugiunt, non, Eure, tuos, neque Solis ad ortus,
in Borean Caurumque, aut unde nigerrimus Auster
nascitur et pluvio contristat frigore caelum.

Hic demum, hippomanes vero quod nomine dicunt 280
pastores, lentum destillat ab inguine virus,
hippomanes, quod saepe malae legere novercae
miscueruntque herbas et non innoxia verba.

Sed fugit interea, fugit irreparabile tempus,
singula dum capti circumvectamur amore. 285

Hoc satis armentis: superat pars altera curae,
lanigeros agitare greges hirtasque capellas.

Hic labor, hinc laudem fortes sperate coloni.

Nec sum animi dubius, verbis ea vincere magnum
quam sit et angustis hunc addere rebus honorem; 290

sed me Parnasi deserta per ardua dulcis

raptat amor; iuvat ire iugis, qua nulla priorum

Castaliam molli devertitur orbita clivo.

Nunc, veneranda Pales, magno nunc ore sonandum.

Incipiens stabulis edico in mollibus herbam 295

carpere oves, dum mox frondosa reducitur aestas,

et multa duram stipula filicumque maniplis

sternere subter humum, glacies ne frigida laedat

molle pecus, scabiemque ferat turpesque podagras.

Post hinc digressus iubeo frondentia capris 300

arbuta sufficere et fluvios praebere recentes,

et stabula a ventis hiberno opponere soli
 ad medium conversa diem, cum frigidus olim
 iam cadit extremoque irrorat Aquarius anno.
 Haec quoque non cura nobis levior tuendae, 305
 nec minor usus erit, quamvis Milesia magno
 vellera mutantur Tyrios incocta rubores:
 densior hinc suboles, hinc largi copia lactis;
 quam magis exhausto spumaverit ubere mulctra,
 laeta magis pressis manabunt flumina mammis. 310
 Nec minus interea barbas incanaeque menta
 Cinyphii tondent hirci saetasque comantes
 usum in castrorum et miseris velamina nautis.
 Pascuntur vero silvas et summa Lycae
 horrentesque rubos et amantes ardua dumos; 315
 atque ipsae memores redeunt in tecta, suosque
 ducunt, et gravido superant vix ubere limen.
 Ergo omni studio glaciem ventosque nivales,
 quo minor est illis curae mortalis egestas,
 avertes, victumque feres et virgea laetus 320
 pabula, nec tota claudes faenilia bruma.
 At vero Zephyris cum laeta vocantibus aestas
 in saltus utrumque gregem atque in pascua mittet,
 Luciferi primo cum sidere frigida rura
 carpamus, dum mane novum, dum gramina canent, 325
 et ros in tenera pecori gratissimus herba.
 Inde ubi quarta sitim caeli collegerit hora
 et cantu querulae rumpent arbusta cicadae,
 ad puteos aut alta greges ad stagna iubebo
 currentem ilignis potare canalibus undam; 330
 aestibus at mediis umbrosam exquirere vallem,
 sicubi magna Iovis antiquo robore quercus
 ingentes tendat ramos, aut sicubi nigrum
 ilicibus crebris sacra nemus accubet umbra;
 tum tennes dare rursus aquas, et pascere rursus 335
 solis ad occasum, cum frigidus aëra vesper
 temperat, et saltus reficit iam roscida luna,
 litora alcyonem resonant, acalanthida dumi.
 Quid tibi pastores Libyae, quid pascua versu
 prosequar et raris habitata mapalia tectis? 340

Saepe diem noctemque et totum ex ordine mensem
 pascitur itque pecus longa in deserta sine ullis
 hospitiiis: tantum campi iacet. Omnia secum
 armentarius Afer agit, tectumque laremque
 armaque Amyclaeumque canem Cressamque pharetram; 345
 non secus ac patriis acer Romanus in armis
 iniusto sub fasce viam cum carpit, et hosti
 ante exspectatum positus stat in agmine castris.

At non qua Scythiae gentes Maeotiaeque unda,
 turbidus et torquens flaventes Hister harenas, 350
 quaque redit medium Rhodope porrecta sub axem.
 Illic clausa tenent stabulis armenta, neque ullae
 aut herbae campo apparent aut arbore frondes;
 sed iacet aggeribus niveis informis et alto
 terra gelu late, septemque assurgit in ulnas. 355
 Semper hiemps, semper spirantes frigora Cauri.
 Tum sol pallentes haud umquam discutit umbras,
 nec cum invectus equis altum petit aethera, nec cum
 praecipitem Oceani rubro lavit aequore currum.
 Concrescunt subitae currenti in flumine crustae, 360
 undaque iam tergo ferratos sustinet orbes,
 puppibus illa prius, patulis nunc hospita plaustris;
 aeraque dissiliunt vulgo, vestesque rigescunt
 indutae, caeduntque securibus umida vina,
 et totae solidam in glaciem vertere lacunae, 365
 stiriaque impexis induruit horrida barbis.

Interea toto non setius aëre nunguit:
 intereunt pecudes, stant circumfusa pruinis
 corpora magna boum, confertoque agmine cervi
 torpent mole nova et summis vix cornibus exstant. 370
 Hos non immissis canibus, non cassibus ullis
 puniceaeve agitant pavidos formidine pennae,
 sed frustra oppositum trudentes pectore montem
 comminus obruncant ferro, graviterque rudentes
 caedunt, et magno laeti clamore reportant. 375
 Ipsi in defossis specubus secreta sub alta
 otia agunt terra, congestaque robora totasque
 advolvere focis ulmos ignique dedere.
 Hic noctem ludo ducunt, et pocula laeti

fermento atque acidis imitantur vitea sorbis. 380

Talis Hyperboreo septem subiecta trioni
gens effrena virum Rhipaeo tunditur Euro,
et pecudum fulvis velatur corpora saetis.

Si tibi lanitium curae, primum aspera silva
lappaeque tribolique absint; fuge pabula laeta, 385
continuoque greges villis lege mollibus albos.

Illum autem, quamvis aries sit candidus ipse,
nigra subest udo tantum cui lingua palato,
reiice, ne maculis infuscet vellera pullis
nascentum, plenoque alium circumspice campo. 390

Munere sic niveo lanae, si credere dignum est,
Pan deus Arcadiae captam te, Luna, fefellit
in nemora alta vocans; nec tu aspernata vocantem.

At, cui lactis amor, cytisum lotosque frequentes
ipse manu salsasque ferat praesepibus herbas. 395

Hinc et amant fluvios magis, et magis ubera tendunt,
et salis occultum referunt in lacte saporem,
multi etiam excretos prohibent a matribus haedos,
primaque ferratis praefigunt ora capistris.
Quod surgente die mulsero horisque diurnis, 400
nocte premunt; quod iam tenebris et sole cadente,
sub lucem exportant calathis—adit oppida pastor—
aut parco sale contingunt hiemique reponunt.

Nec tibi cura canum fuerit postrema, sed una
veloces Spartae catulos acremque Molossum 405
pasce sero pingui. Numquam custodibus illis
nocturnum stabulis furem incursusque luporum
aut impacatos a tergo horrebis Hiberos.

Saepe etiam cursu timidos agitabis onagros,
et canibus leporem, canibus venabere dammas; 410
saepe volutabris pulsos silvestribus apros
latratu turbabis agens, montesque per altos
ingentem clamore premes ad retia cervum.

Disce et odoratam stabulis accendere cedrum,
galbaneoque agitare graves nidore chelydros. 41

Saepe sub immotis praesepibus aut mala tactu
vipera delituit caelumque exterrita fugit,
aut tecto assuetus coluber succedere et umbrae,

pestis acerba boum, pecorique aspergere virus,
 fovit humum. Cape saxa manu, cape robora, pastor, 420
 tollentemque minas et sibila colla tumentem
 deiice. Iamque fuga timidum caput abdidit alte,
 cum medii nexus extremaeque agmina caudae
 solvuntur, tardosque trahit sinus ultimus orbes.
 Est etiam ille malus Calabris in saltibus anguis, 425
 squamea convolvens sublato pectore terga
 atque notis longam maculosus grandibus alvum,
 qui, dum amnes ulli rumpuntur fontibus et dum
 vere madent udo terrae ac pluvialibus austris,
 stagna colit, ripisque habitans hic piscibus atram 430
 improbus ingluviem ranisque loquacibus explet;
 postquam exusta palus, terraeque ardore dehiscunt,
 exsilit in siccum, et flammantia lumina torquens
 saevit agris asperque siti atque exterritus aestu.
 Ne mihi tum molles sub divo carpere somnos 435
 neu dorso nemoris libeat iacuisse per herbas,
 cum positis novus exuviis nitidusque iuventa
 volvitur aut catulos tectis aut ova relinquens
 arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis.
 Morborum quoque te causas et signa docebo. 440
 Turpis oves temptat scabies, ubi frigidus imber
 altius ad vivum persedit et horrida cano
 bruma gelu, vel cum tonsis illotus adhaesit
 sudor, et hirsuti secuerunt corpora vepres.
 Dulcibus idcirco fluviis pecus omne magistri 445
 perfundunt, udisque aries in gurgite villis
 mersatur, missusque secundo defluit amni;
 aut tonsum tristi contingunt corpus amurca,
 et spumas miscent argenti vivaque sulphura
 Idaeasque pices et pingues unguine ceras 450
 scillamque elleborosque graves nigrumque bitumen.
 Non tamen ulla magis praesens fortuna laborum est,
 quam si quis ferro potuit rescindere summum
 ulceris os: alitur vitium vivitque tegendo,
 dum medicas adhibere manus ad vulnera pastor 455
 abnegat, aut meliora deos sedet omnia poscens.
 Quin etiam, ima dolor balantum lapsus ad ossa

cum furit atque artus depascitur arida febris,
 profuit incensos aestus avertere et inter
 ima ferire pedis salientem sanguine venam, 460
 Bisaltæ quo more solent acerque Gelonus,
 cum fugit in Rhodopen atque in deserta Getarum,
 et lac concretum cum sanguine potat equino.
 Quam procul aut molli succedere saepius umbræ
 videris aut summas carpentem ignavius herbas, 465
 extremamque sequi aut medio procumbere campo
 pascentem et seræ solam decedere nocti,
 continuo culpam ferro compesce priusquam
 dira per incautum serpent contagia vulgus.
 Non tam creber agens hiemem ruit aequore turbo, 470
 quam multæ pecudum pestes. Nec singula morbi
 corpora corripunt, sed tota aestiva repente,
 spemque gregemque simul cunctamque ab origine gentem.
 Tum sciat, ærias Alpes et Norica si quis
 castella in tumulis et Iapydis arva Timavi 475
 nunc quoque post tanto videat desertaque regna
 pastorum et longe saltus latèque vacantes.
 Hic quondam morbo cæli miseranda coorta est
 tempestas totoque autumnus incanduit aestu,
 et genus omne neci pecudum dedit, omne ferarum, 480
 corruptique lacus, infecit pabula tabo.
 Nec via mortis erat simplex, sed ubi ignea venis
 omnibus acta sitis miseros adduxerat artus,
 rursus abundabat fluidus liquor omniaque in se
 ossa minutatim morbo collapsa trahebat. 485
 Saepe in honore deum medio stans hostia ad aram,
 lanea dum nivea circumdatur infula vitta,
 inter cunctantes cecidit moribunda ministros.
 Aut si quam ferro mactaverat ante sacerdos,
 inde neque impositis ardent altaria fibris, 490
 nec responsa potest consultus reddere vates,
 ac vix suppositi tinguntur sanguine cultri
 summaque ieiuna sanie infusatur harena.
 Hinc laetis vituli vulgo moriuntur in herbis,
 et dulces animas plena ad praesepia reddunt: 495
 hinc canibus blandis rabies venit, et quatit aegros

tussis anghela sues ac faucibus angit obesis.
 Labitur infelix studiorum atque immemor herbae
 victor equus fontesque avertitur et pede terram
 crebra ferit; demissae aures, incertus ibidem 500
 sudor et ille quidem morituris frigidus, aret
 pellis et ad tactum tractanti dura resistit.
 Haec ante exitium primis dant signa diebus;
 sin in processu coepit crudescere morbus,
 tum vero ardentes oculi atque attractus ab alto 505
 spiritus, interdum gemitu gravis, imaque longo
 ilia singultu tendunt, it naribus ater
 sanguis, et obsessas fauces premit aspera lingua.
 Profuit inserto latices infundere cornu
 Lenaeos; ea visa salus morientibus una; 510
 mox erat hoc ipsum exitio, furiisque relecti
 ardebant, ipsique suos iam morte sub aegra
 (di meliora piis erroremque hostibus illum!)
 discissos nudis laniabant dentibus artus.
 Ecce autem duro fumans sub vomere taurus 515
 concidit et mixtum spumis vomit ore cruorem
 extremosque ciet gemitus. It tristis arator
 maerentem abiungens fraterna morte iuencum,
 atque opere in medio defixa reliquit aratra.
 Non umbrae altorum nemorum, non mollia possunt 520
 prata movere animum, non qui per saxa volutus
 purior electro campum petit amnis; at ima
 solvuntur latera, atque oculos stupor urget inertes,
 ad terramque fluit devexo pondere cervix.
 Quid labor aut benefacta iuvant? quid vomere terras 525
 invertisse graves? Atqui non Massica Bacchi
 munera, non illis epulae nocuere repostae:
 frondibus et victu pascuntur simplicis herbae,
 pocula sunt fontes liquidi atque exercita cursu
 flumina, nec somnos abruptit cura salubres. 530
 Tempore non alio dicunt regionibus illis
 quaesitas ad sacra boves Iunonis et uris
 imparibus ductos alta ad donaria currus.
 Ergo aegre rastris terram rimantur, et ipsis
 unguibus infodiunt fruges, montesque per altos 535

contenta cervice trahunt stridentia plaustra.
 Non lupo insidias explorat ovilia circum
 nec gregibus nocturnus obambulat: acrior illum
 cura domat; timidi dammae cervique fugaces
 nunc interque canes et circum tecta vagantur. 540
 Iam maris immensi prolem et genus omne natantum
 litore in extremo ceu naufraga corpora fluctus
 proluit; insolitae fugiunt in flumina phocae.
 Interit et curvis frustra defensa latebris
 vipera et attoniti squamis astantibus hydri. 545
 Ipsis est aër avibus non aequus, et illae
 praecipites alta vitam sub nube relinquunt.
 Praeterea iam nec mutari pabula refert,
 quaesitaeque nocent artes; cessere magistri
 Philyrides Chiron Amythaoniusque Melampus. 550
 Saevit et in lucem Stygiis emissa tenebris
 pallida Tisiphone Morbos agit ante Metumque,
 inque dies avidum surgens caput altius effert.
 Balatu pecorum et crebris mugitibus amnes
 arentesque sonant ripae collesque supini. 555
 Iamque catervatim dat stragem atque aggerat ipsis
 in stabulis turpi dilapsa cadavera tabo,
 donec humo tegere ac foveis abscondere discunt.
 Nam neque erat coriis usus, nec viscera quisquam
 aut undis abolere potest aut vincere flamma; 560
 Ne tondere quidem morbo illuvieque peresa
 vellera nec telas possunt attingere putres;
 verum etiam invisos si quis temptaret amictus,
 ardentes papulae atque immundus olentia sudor
 membra sequebatur, nec longo deinde moranti 565
 tempore contactos artus sacer ignis edebat.

GEORGICA.

LIBER QUARTUS.

PROTENUS aërii mellis caelestia dona
exsequar: hanc etiam, Maecenas, aspice partem.
Admiranda tibi levium spectacula rerum
magnanimosque duces totiusque ordine gentis
mores et studia et populos et proelia dicam. 5
In tenui labor; at tenuis non gloria, si quem
numina laeva sinunt auditque vocatus Apollo.
Principio sedes apibus statioque petenda,
quo neque sit ventis aditus, nam pabula venti
ferre domum prohibent, neque oves haedique petulci 10
floribus insultent, aut errans bucula campo
decutiat rorem, et surgentes atterat herbas.
Absint et picti squalentia terga lacerti
pinguibus a stabulis, meropesque aliaeque volucres
et manibus Procne pectus signata cruentis; 15
omnia nam late vastant ipsasque volantes
ore ferunt dulcem nidis immitibus escam.
At liquidi fontes et stagna virentia musco
adsint et tenuis fugiens per gramina rivus,
palmaque vestibulum aut ingens oleaster inumbret, 20
ut, cum prima novi ducent examina reges
vere suo; ludetque favis emissa iuventus,
vicina invitet decedere ripa calori,
obviaque hospitibus teneat frondentibus arbos.
In medium, seu stabit iners seu profluet umor, 25
transversas salices et grandia coniice saxa,
pontibus ut crebris possint consistere et alas
pandere ad aestivum solem, si forte morantes

sparserit aut praeceps Neptuno immiserit Eurus.
 Haec circum casiae virides et olentia late 30
 serpylla et graviter spirantis copia thymbrae
 floreat, irriguumque bibant violaria fontem.
 Ipsa autem, seu corticibus tibi suta cavatis
 seu lento fuerint alvaria vimine texta,
 angustos habeant aditus: nam frigore mella 35
 cogit hiemps, eademque calor liquefacta remittit.
 Utraque vis apibus pariter metuenda; neque illae
 nequiquam in tectis certatim tenuia cera
 spiramenta linunt, fucoque et floribus oras
 explent, collectumque haec ipsa ad munera gluten 40
 et visco et Phrygiae servant pice lentius Idae.
 Saepe etiam effossis, si vera est fama, latebris
 sub terra fovere larem, penitusque repertae
 pumicibusque cavis exesaeque arboris antro.
 Tu tamen et levi rimosa cubilia limo 45
 ungue fovens circum, et raras superiniice frondes.
 Neu propius tectis taxum sine, neve rubentes
 ure foco canculos, altae neu crede paludi,
 aut ubi odor caeni gravis aut ubi concava pulsu
 saxa sonant vocisque offensa resultat imago. 50
 Quod superest, ubi pulsam hiemem Sol aureus egit
 sub terras caelumque aestiva luce reclusit,
 illae continuo saltus silvasque peragrant
 purpureosque metunt flores et flumina libant
 summa leves. Hinc nescio qua dulcedine laetae 55
 progeniem nidosque foveant, hinc arte recentes
 excudunt ceras et mella tenacia fingunt.
 Hinc ubi iam emissum caveis ad sidera caeli
 nare per aestatem liquidam suspexeris agmen
 obscuramque trahi vento mirabere nubem, 60
 contemplator: aquas dulces et frondea semper
 tecta petunt. Huc tu iussos asperge saporis,
 trita melisphylla et cerinthae ignobile gramen,
 tinnitusque cie et Matris quate cymbala circum:
 ipsae consident medicatis sedibus, ipsae 65
 intima more suo sese in cunabula condent.

Sin autem ad pugnam exierint—nam saepe duobus

regibus incessit magno discordia motu :
 continuoque animos vulgi et trepidantia bello
 corda licet longe praesciscere : namque morantes 70
 Martius ille aeris rauci canor increpat, et vox
 auditur fractos sonitus imitata tubarum ;
 tum trepidae inter se coeunt pennisque coruscant
 spiculaque exacuunt rostris aptantque lacertos,
 et circa regem atque ipsa ad praetoria densae 75
 miscentur magnisque vocant clamoribus hostem :
 ergo ubi ver nactae sudum camposque patentes
 erumpunt portis, concurritur, aethere in alto
 fit sonitus, magnum mixtae glomerantur in orbem,
 praecipitesque cadunt ; non densior aëre grando, 80
 nec de concussa tantum pluit ilice glandis :
 ipsi per medias acies insignibus alis
 ingentes animos angusto in pectore versant,
 usque adeo obnixi non cedere, dum gravis aut hos
 aut hos versa fuga victor dare terga subegit. 85
 Hi motus animorum atque haec certamina tanta
 pulveris exigui iactu compressa quiescunt.
 Verum ubi ductores acie revocaveris ambo,
 deterior qui visus, eum, ne prodigus obsit,
 dede neci ; melior vacua sine regnet in aula. 90
 Alter erit maculis auro squalentibus ardens :
 nam duo sunt genera : hic melior insignis et ore
 et rutilis clarus squamis ; ille horridus alter
 desidia latamque trahens inglorius alvum.
 Ut binae regum facies, ita corpora plebis. 95
 Namque aliae turpes horrent, ceu pulvere ab alto
 cum venit et sicco terram spuit ore viator
 aridus ; elucent aliae et fulgore coruscant
 ardentes auro et paribus lita corpora guttis.
 Haec potior suboles, hinc caeli tempore certo 100
 dulcia mella premes, nec tantum dulcia quantum
 et liquida et durum Bacchi domitura saporem.
 At cum incerta volant caeloque examina ludunt,
 contemnuntque favos et frigida tecta relinquunt,
 instabiles animos ludo prohibebis inani. 105
 Nec magnus prohibere labor : tu regibus alas

eripe : non illis quisquam cunctantibus altum
 ire iter aut castris audebit vellere signa.
 Invitent croceis halantes floribus horti,
 et custos furum atque avium cum falce saligna 110
 Hellespontiaci servet tutela Priapi.
 Ipse thymum pinosque ferens de montibus altis
 tecta serat late circum, cui talia curae;
 ipse labore manum duro terat, ipse feraces
 figat humo plantas et amicos irriget imbres. 115
 Atque equidem, extremo ni iam sub fine laborum
 vela traham et terris festinem advertere proram,
 forsitan et, pingues hortos quae cura colendi
 ornaret, canerem, biferique rosaria Paesti,
 quoque modo potis gauderent intuba rivis 120
 et virides apio ripae, tortusque per herbam
 cresceret in ventrem cucumis; nec sera comantem
 narcissum aut flexi tacuissem vimen acanthi
 pallentesque hederas et amantes litora myrtos.
 Namque sub Oebaliae memini me turribus arcis, 125
 qua niger umectat flaventia culta Galaesus,
 Corycium vidisse senem, cui pauca relict
 iugera ruris erant, nec fertilis illa iuven
 nec pecori opportuna seges nec commoda Baccho.
 Hic rarum tamen in dumis olus albaque circum 130
 lilia verbenasque premens vescumque papaver
 regum aequabat opes animis, seraque revertens
 nocte domum dapibus mensas onerabat inemptis.
 Primus vere rosam atque autumn
 carpere poma,
 et cum tristis hiemps etiamnum frigore saxa 135
 rumperet et glacie cursus frenaret aquarum,
 ille comam mollis iam tondebat hyacinthi
 aestatem increpitans seram zephyrosque morantes.
 Ergo apibus fetis idem atque examine multo
 primus abundare et spumantia cogere pressis 140
 mella favis: illi tiliae atque uberrima pinus,
 quotque in flore novo pomis se fertilis arbo
 induerat, totidem autumn
 matura tenebat.
 Ille etiam seras in versum distulit ulmos
 eduramque pirum et spinos iam pruna ferentes 145

iamque ministrantem platanum potantibus umbras.
Verum haec ipse equidem spatiis exclusus iniquis
praetereo atque aliis post me memoranda relinquo.

Nunc age, naturas apibus quas Iuppiter ipse
addidit, expediam, pro qua mercede canoros 150
Curetum sonitus crepitantiaque aera secutae
Dictaeo caeli regem pavere sub antro.

Solae communes natos, consortia tecta
urbis habent, magnisque agitant sub legibus aevum,
et patriam solae et certos novere penates; 155
venturaeque hiemis memores aestate laborem
experiuntur et in medium quaesita reponunt.

Namque aliae victu invigilant et foedere pacto
exercentur agris; pars intra saepta domorum
narcissi lacrimam et lentum de cortice gluten 160
prima favis ponunt fundamina, deinde tenaces
suspendunt ceras; aliae spem gentis adultos
educunt fetus; aliae purissima mella
stipant et liquido distendunt nectare cellas.

Sunt quibus ad portas cecidit custodia sorti, 165
inque vicem speculantur aquas et nubila caeli,
aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto
ignavum fucos pecus a praesepibus arcent.

Fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella.
Ac veluti lentis Cyclopes fulmina massis 170
cum properant, alii taurinis folliibus auras
accipiunt redduntque, alii stridentia tingunt
aera lacu; gemit impositis incudibus Aetna;

illi inter sese magna vi brachia tollunt
in numerum, versantque tenaci forcipe ferrum: 175
non aliter, si parva licet componere magnis,
Cecropias innatus apes amor urget habendi
munere quamque suo. Grandaevus oppida curae
et munire favos et daedala fingere tecta.

At fessae multa referunt se nocte minores, 180
crura thymo plenae; pascuntur et arbuta passim
et glaucas salices casiamque crocumque rubentem
et pinguem tiliam et ferrugineos hyacinthos.
Omnibus una quies operum, labor omnibus unus:

mane ruunt portis; nusquam mora; rursus easdem r85
vesper ubi e pastu tandem decedere campis
admonuit, tum tecta petunt, tum corpora curant;
fit sonitus mussantque oras et limina circum.

Post ubi iam thalamis se composuere, siletur
in noctem, fessosque sopor suus occupat artus. 190

Nec vero a stabulis pluvia impendente recedunt
longius, aut credunt caelo adventantibus Euris;
sed circum tutae sub moenibus urbis aquantur
excursusque breves temptant, et saepe lapillos,
ut cymbae instabiles fluctu iactante saburram,
tollunt, his sese per inania nubila librant.

Illum adeo placuisse apibus mirabere morem,
 quod neque concubitu indulgent, nec corpora segnes
 in Venerem solvunt aut fetus nixibus edunt;
 verum ipsae e foliis natos, e suavis herbis
 ore legunt, ipsae regem parvosque Quirites
 sufficiunt, aulasque et cerea regna refingunt.

Saepe etiam duris errando in cotibus alas
attrivere, ultroque animam sub fasce dedere:
tantus amor florum et generandi gloria mellis.

Ergo ipsas quamvis angusti terminus aevi
excipiat (neque enim plus septima ducitur aetas),
at genus immortale manet, multosque per annos
stat fortuna domus, et avi numerantur avorum.

Praeterea regem non sic Aegyptus et ingens
Lydia nec populi Parthorum aut Medus Hydaspes
observant. Rege incolumi mens omnibus una est;
amisso rupere fidem, constructaque mella
diripuerunt ipsae et crates solvere favorem.

Ille operum custos, illum admirantur et omnes
circumstant fremitu denso stipantque frequentes,
et saepe attollunt umeris, et corpora bello
obiectant pulchramque petunt per vulnera mortem.

His quidam signis atque haec exempla secuti
esse apibus partem divinae mentis et haustus
aetherios dixere; deum namque ire per omnes
terrasque tractusque maris caelumque profundum;
hinc pecudes armenta viros, genus omne ferarum,

quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas :
 scilicet huc reddi deinde ac resoluta referri 225
 omnia, nec morti esse locum, sed viva volare
 sideris in numerum atque alto succedere caelo.

Si quando sedem augustam servataque mella
 thesauri relines, prius haustu sparsus aquarum
 ora fove, fumosque manu praetende sequaces. 230
 Bis gravidos cogunt fetus, duo tempora messis :
 Taygete simul os terris ostendit honestum
 Pleas et Oceani spretos pede reppulit amnes,
 aut eadem sidus fugiens ubi Piscis aquosi
 tristior hibernas caelo descendit in undas. 235

Illis ira modum supra est, laesaeque venenum
 morsibus inspirant, et spicula caeca relinquunt
 affixae venis, animasque in vulnere ponunt.
 Sin duram metues hiemem parcesque futuro
 contusosque animos et res miserabere fractas, 240
 at suffire thymo cerasque recidere inanes
 quis dubitet? Nam saepe favos ignotus adedit
 stelio et lucifugis congesta cubilia blattis
 immunisque sedens aliena ad pabula fucus;
 aut asper crabro imparibus se immiscuit armis, 245
 aut dirum tiniae genus, aut invisae Minervae
 laxos in foribus suspendit aranea casses.
 Quo magis exhaustae fuerint, hoc acrius omnes
 incumbunt generis lapsi sarcire ruinas,
 complebuntque foros et floribus horrea texent. 250

Si vero, quoniam casus apibus quoque nostros
 vita tulit, tristi languebunt corpora morbo—
 quod iam non dubiis poteris cognoscere signis :
 continuo est aegris alius color; horrida vultum
 deformat macies; tum corpora luce carentum 255
 exportant tectis et tristia funera ducunt;
 aut illae pedibus conexae ad limina pendent,
 aut intus clausis cunctantur in aedibus, omnes
 ignavaeque fame et contracto frigore pigrae ;
 tum sonus auditur gravior, tractimque susurrant, 260
 frigidus ut quondam silvis immurmurat Auster,
 ut mare sollicitum stridit refluentibus undis,

aestuat ut clausis rapidus fornacibus ignis :
 hic iam galbaneos suadebo incendere odores
 mellaque harundineis inferre canalibus, ultro 265
 hortantem et fessas ad pabula nota vocantem.
 Proderit et tunsum gallae admiscere saporem
 arentesque rosas, aut igni pinguia multo
 defruta, vel psithia passos de vite racemos
 Cecropiumque thymum et grave olentia centaurea. 270
 Est etiam flos in pratis, cui nomen amello
 fecere agricolae, facilis quaerentibus herba ;
 namque uno ingentem tollit de caespite silvam
 aureus ipse, sed in foliis, quae plurima circum
 funduntur, violae subluceat purpura nigrae ; 275
 saepe deum nexis ornatae torquibus arae ;
 asper in ore sapor ; tonsis in vallibus illum
 pastores et curva legunt prope flumina Mellae.
 Huius odorato radices incoque Baccho,
 pabulaque in foribus plenis appone canistris. 280
 Sed si quem proles subito defecerit omnis,
 nec, genus unde novae stirpis revocetur, habebit,
 tempus et Arcadii memoranda inventa magistri
 pandere, quoque modo caesis iam saepe iuvenis
 insincerus apes tulerit cruor. Altius omnem 285
 expediam prima repetens ab origine famam.
 Nam qua Pellaei gens fortunata Canopi
 accolit effuso stagnantem flumine Nilum
 et circum pictis vehitur sua rura phaselis,
 quaque pharetratae vicinia Persidis urget, 290
 et diversa ruens septem discurrit in ora
 et viridem Aegyptum nigra fecundat harena
 usque coloratis amnis devexus ab Indis,
 omnis in hac certam regio iacit arte salutem.
 Exiguus primum atque ipsos contractus in usus 295
 eligitur locus ; hunc angustique imbrice tecti
 parietibusque premunt artis, et quattuor addunt
 quattuor a ventis obliqua luce fenestras.
 Tum vitulus bima curvans iam cornua fronte
 quaeritur ; huic geminae nares et spiritus oris 300
 multa reluctanti obstruitur, plagisque preempto

tunsæ per integram solvuntur viscera pellem.
 Sic positum in clauso linqunt, et ramea costis
 subiiciunt fragmenta, thymum casiasque recentes.
 Hoc geritur zephyris primum impellentibus undas, 305
 ante novis rubeant quam prata coloribus, ante
 garrula quam tignis nidum suspendat hirundo.
 Interea teneris tepefactus in ossibus umor
 aestuat, et visenda modis animalia miris,
 trunca pedum primo, mox et stridentia pennis, 310
 miscentur, tenuisque magis magis aëra carpunt,
 donec ut aestivis effusus nubibus imber
 erupere aut ut nervo pulsante sagittæ,
 prima leves ineunt si quando proelia Parthi.
 Quis deus hanc, Musæ, quis nobis extudit artem? 315
 Unde nova ingressus hominum experientia cepit?
 Pastor Aristæus fugiens Peneia Tempe
 amissis, ut fama, apibus morboque fameque
 tristis ad extremi sacrum caput astitit amnis
 multa querens, atque hac affatus voce parentem : 320
 'Mater, Cyrene mater, quæ gurgitis huius
 ima tenes, quid me præclara stirpe deorum,
 (si modo, quem perhibes, pater est Thymbræus Apollo)
 invisum fatis genuisti? Aut quo tibi nostri
 pulsus amor? Quid me caelum sperare iubebas? 325
 En etiam hunc ipsum vitæ mortalis honorem,
 quem mihi vix frugum et pecudum custodia sollers
 omnia temptanti extuderat, te matre relinquo.
 Quin age et ipsa manu felices erue silvas,
 fer stabulis inimicum ignem atque interfice messes, 330
 ure sata, et duram in vites molire bipennem,
 tanta meae si te ceperunt taedia laudis.'
 At mater sonitum thalamo sub fluminis alti
 sensit. Eam circum Milesia vellera Nymphae
 carpebant hyali saturo fucata colore, 335
 Drymoque Xanthoque Ligeaque Phyllodoceque,
 caesariem effusæ nitidam per candida colla,
 [Nesæe Spioque Thaliaque Cymodoceque]
 Cydippeque et flava Lycorias, altera virgo,
 altera tum primos Lucinae experta labores, 340

Clioque et Beroe soror, Oceanitides ambae,
 ambae auro, pictis incinctae pellibus ambae,
 atque Ephyre atque Opis et Asia Deiopea
 et tandem positis *velox* Arethusa sagittis.
 Inter quas curam Clymene narrabat inanem 345
 Vulcani, Martisque dolos et dulcia furta,
 aque Chao densos divum numerabat amores.
 Carmine quo captae dum fuis mollia pensa
 devolvunt, iterum maternas impulit aures
 luctus Aristaei, vitreisque sedilibus omnes 350
 obstupere; sed ante alias Arethusa sorores
 prospiciens summa flavum caput extulit unda,
 et procul: 'O gemitu non frustra exterrita tanto
 Cyrene soror, ipse tibi, tua maxima cura,
 tristis Aristaeus Penei genitoris ad undam 355
 stat lacrimans, et te crudelem nomine dicit.'
 Huic percussa nova mentem formidine mater
 'Duc, age, duc ad nos; fas illi limina divum
 tangere' ait. Simul alta iubet discedere late
 flumina, qua iuvenis gressus inferret. At illum 360
 curvata in montis faciem circumstetit unda
 accepitque sinu vasto misitque sub amnem.
 Iamque domum mirans genetricis et umida regna
 speluncisque lacus clausos lucosque sonantes
 ibat, et ingenti motu stupefactus aquarum 365
 omnia sub magna labentia flumina terra
 spectabat diversa locis, Phasimque Lycumque
 et caput, unde altus primum se erumpit Enipeus,
 unde pater Tiberinus, et unde Aniena fluenta
 saxosusque sonans Hypanis Mysusque Caicus, 370
 et gemina auratus taurino cornua vultu
 Eridanus, quo non alius per pingua culta
 in mare purpureum violentior effluit amnis.
 postquam est in thalami pendentia pumice tecta
 perventum et nati fletus cognovit inanes 375
 Cyrene, manibus liquidos dant ordine fontes
 germanae, tonsisque ferunt mantelia villis;
 pars epulis onerant mensas et plena reponunt
 pocula; Panchaeis adolescenti ignibus arae;

et mater 'Cape Maeonii carchesia Bacchi :
 Oceano libemus' ait. Simul ipsa precatur
 Oceanumque patrem rerum Nymphasque sorores,
 centum quae silvas, centum quae flumina servant.
 Ter liquido ardentem perfundit nectare Vestam,
 ter flamma ad summum tecti subiecta reluxit. 385
 Omine quo firmans animum sic incipit ipsa :
 'Est in Carpathio Neptuni gurgite vates
 caeruleus Proteus, magnum qui piscibus aequor
 et iuncto bipedum curru metitur equorum.
 Hic nunc Emathiae portus patriamque revisit 390
 Pallenem; hunc et Nymphae veneramur et ipse
 grandaevus Nereus : novit namque omnia vates,
 quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur;
 quippe ita Neptuno visum est, immania cuius
 armenta et turpes pascit sub gurgite phocas. 395
 Hic tibi, nate, prius vinclis capiendus, ut omnem
 expediat morbi causam, eventusque secundet.
 Nam sine vi non ulla dabit praecepta, neque illum
 orando flectes; vim duram et vincula capto
 tende; doli circum haec demum frangentur inanes. 400
 Ipsa ego te, medios cum sol accenderit aestus,
 cum sitiunt herbae et pecori iam gravior umbra est,
 in secreta senis ducam, quo fessus ab undis
 se recipit, facile ut somno aggrediare iacentem.
 Verum ubi correptum manibus vinclisque tenebis, 405
 tum variae eludent species atque ora ferarum.
 Fiet enim subito sus horridus atraque tigris
 squamosusque draco et fulva cervice leaena,
 aut acrem flammae sonitum dabit atque ita vinclis
 excidet, aut in aquas tenues dilapsus abibit. 410
 sed quanto ille magis formas se vertet in omnes,
 tanto, nate, magis contende tenacia vincla,
 donec talis erit mutato corpore, qualem
 videris, incepto tegeret cum lumina somno.'
 Haec ait et liquidum ambrosiae defundit odorem, 415
 quo totum nati corpus perduxit; at illi
 dulcis compositis spiravit crinibus aura,
 atque habilis membris venit vigor. Est specus ingens

exesi latere in montis, quo plurima vento
 cogitur inque sinus scindit sese unda reductos, 420
 deprensus olim statio tutissima nautis;
 intus se vasti Proteus tegit obiiice saxi.
 Hic iuvenem in latebris aversum a lumine *Nympha*
 collocat, ipsa procul nebulis obscura resistit.
 Iam rapidus torrens sitientes *Sirius* Indos 425
 ardebat caelo, et medium sol igneus orbem
 hauserat; arebant herbae, et cava flumina siccis
 faucibus ad limum radii tepefacta coquebant:
 cum Proteus consueta petens e fluctibus antra
 ibat; eum vasti circum gens umida ponti 430
 exsultans rorem late dispergit amarum.
 Sternunt se somno diversae in litore phocae;
 ipse velut stabuli custos in montibus olim,
 vesper ubi e pastu vitulos ad tecta reducit,
 auditisque lupos acuunt balatibus agni, 435
 considit scopulo medius, numerumque recenset.
 Cuius *Aristaeo* quoniam est oblata facultas,
 vix defessa senem passus componere membra
 cum clamore ruit magno, manicisque iacentem
 occupat. Ille suae contra non immemor artis 440
 omnia transformat sese in miracula rerum,
 ignemque horribilemque feram fluviumque liquentem.
 Verum ubi nulla fugam reperit fallacia, victus
 in sese redit, atque hominis tandem ore locutus
 'Nam quis te, iuvenum confidentissime, nostras 445
 iussit adire domos? quidve hinc petis?' inquit. At ille
 'Scis, Proteu, scis ipse; neque est te fallere quidquam:
 sed tu desine velle. Deum praecepta secuti
 venimus, hinc lassis quaesitum oracula rebus.'
 Tantum effatus. Ad haec vates vi denique multa 450
 ardentes oculos intorsit lumine glauco,
 et graviter frendens sic fatis ora resolvit:
 'Non te nullius exercent numinis irae;
 magna luis commissa: tibi has miserabilis *Orpheus*
 haudquaquam ob meritum poenas, ni fata resistant, 455
 suscitât, et rapta graviter pro coniuge saevit.
 Illa quidem, dum te fugeret per flumina praeceps,

immanem ante pedes hydrum moritura puella
 servantem ripas alta non vidit in herba.
 At chorus aequalis Dryadum clamore supremos 460
 implerunt montes; fierunt Rhodopeiae arces
 altaque Pangaea et Rhesi Mavortia tellus
 atque Getae atque Hebrus et Actias Orithyia.
 Ipse cava solans aegrum testudine amorem
 te, dulcis coniunx, te solo in litore secum, 465
 te veniente die, te decedente canebat.
 Taenarias etiam fauces, alta ostia Ditis,
 et caligantem nigra formidine lucum
 ingressus, Manesque adiit regemque tremendum,
 nesciaque humanis precibus mansuescere corda. 470
 At cantu commotae Erebi de sedibus imis
 umbrae ibant tenues simulacraque luce carentum,
 quam multa in foliis avium se millia condunt,
 vesper ubi aut hibernus agit de montibus imber,
 matres atque viri defunctaque corpora vita 475
 magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae,
 impositique rogis iuvenes ante ora parentum;
 quos circum limus niger et deformis harundo
 Cocyti tardaue palus inamabilis unda
 alligat, et noviens Styx interfusa coerces. 480
 Quin ipsae stupuere domus atque intima Leti
 Tartara caeruleosque implexae crinibus angues
 Eumenides, tenuitque inhians tria Cerberus ora,
 atque Ixionii vento rota constitit orbis.
 Iamque pedem referens casus evaserat omnes, 485
 redditaque Eurydice superas veniebat ad auras
 pone sequens (namque hanc dederat Proserpina legem),
 cum subita incautum dementia cepit amantem,
 ignoscenda quidem, scirent si ignoscere Manes:
 restitit, Eurydicenque suam iam luce sub ipsa 490
 immemor heu victusque animi respexit. Ibi omnis
 effusus labor atque immitis rupta tyranni
 foedera terque fragor stagnis auditus Averni.
 Illa "Quis et me" inquit "miseram et te perdidit, Orpheu,
 quis tantus furor? En iterum crudelia retro 495
 fata vocant, conditque natantia lumina somnus.

Iamque vale: feror ingenti circumdata nocte
 invalidasque tibi tendens, heu non tua, palmas—.”
 Dixit, et ex oculis subito ceu fumus in auras
 commixtus tenues fugit diversa, neque illum 500
 prensantem nequiquam umbras et multa volentem
 dicere praeterea vidit; nec portitor Orci
 amplius obiectam passus transire paludem.
 Quid faceret? Quo se rapta bis coniuge ferret?
 Quo fletu Manes, qua numina voce moveret? 505
 Illa quidem Stygia nabat iam frigida cymba.
 Septem illum totos perhibent ex ordine menses
 rupe sub aëria deserti ad Strymonis undam
 flevisse, et gelidis haec evolvisse sub antris,
 mulcentem tigres et agentem carmine quercus; 510
 qualis populea maerens philomela sub umbra
 amissos queritur fetus, quos durus arator
 observans nido implumes detraxit; at illa
 flet noctem, ramoque sedens miserabile carmen
 integrat, et maestis late loca questibus implet. 515
 Nulla Venus, non ulli animum flexere hymenaei.
 Solus hyperboreas glacies Tanaimque nivalem
 arvaque Rhipaeis nunquam viduata pruinis
 lustrabat, raptam Eurydicen atque irrita Ditis
 dona querens; spretae Ciconum quo munere matres 520
 inter sacra deum nocturnique orgia Bacchi
 discerptum latos iuvenem sparsere per agros.
 Tum quoque marmorea caput a cervice revulsum
 gurgite cum medio portans Oeagrius Hebrus
 volveret, Eurydicen vox ipsa et frigida lingua 525
 “Ah! miseram Eurydicen” anima fugiente vocabat,
 Eurydicen toto referebant flumine ripae.’
 Haec Proteus, et se iactu dedit aequor in altum,
 quaque dedit, spumantem undam sub vertice torsit.
 At non Cyrene; namque ultro affata timentem: 530
 ‘Nate, licet tristes animo deponere curas.
 Haec omnis morbi causa, hinc miserabile Nymphae,
 cum quibus illa choros lucis agitabat in altis,
 exitium misere apibus. Tu munera supplex
 tende petens pacem, et faciles venerare Napaeas; 535

namque dabunt veniam votis, irasque remittent.
Sed modus orandi qui sit, prius ordine dicam.
Quattuor eximios praestanti corpore tauros,
qui tibi nunc viridis depascunt summa Lycae,
delige, et intacta totidem cervice iuencas.

540

Quattuor his aras alta ad delubra dearum
constitue, et sacrum iugulis demitte cruorem,
corporaque ipsa boum frondoso desere luco.
Post ubi nona suos Aurora ostenderit ortus,
inferias Orphei Lethaea papavera mittes,
et nigram mactabis ovem, lucumque revises :
placatam Eurydicen vitula venerabere caesa.'

545

Haud mora : continuo matris praecepta facessit ;
ad delubra venit, monstratas excitat aras,
quattuor eximios praestanti corpore tauros
ducit et intacta totidem cervice iuencas.
Post ubi nona suos Aurora induxerat ortus,
inferias Orphei mittit, lucumque revisit.
Hic vero subitum ac dictu mirabile monstrum
aspiciunt, liquefacta boum per viscera toto
stridere apes utero et ruptis effervere costis,
immensasque trahi nubes, iamque arbore summa
confluere et lentis uvam demittere ramis.

550

555

Haec super arborum cultu pecorumque canebam
et super arboribus, Caesar dum magnus ad altum
fulminat Euphraten, bello, victorque volentes
per populos dat iura, viamque affectat Olympo.
Illo Vergilium me tempore dulcis alebat
Parthenope studiis florentem ignobilis oti,
carmina qui lusi pastorum, audaxque iuventa,
Tityre, te patulae cecini sub tegmine fagi.

560

565

AENEIS.

LIBER PRIMUS.

*[Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena
Carmen, et egressus silvis vicina coegi
ut quamvis avido parerent arva colono,
gratum opus agricolis, at nunc horrentia Martis]*

ARMA virumque cano, Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus Lavinaque venit
litora, multum ille et terris iactatus et alto
vi superum, saevae memorem Iunonis ob iram,
multa quoque et bello passus, dum conderet urbem 5
inferretque deos Latio, genus unde Latinum
Albanique patres atque altae moenia Romae.

Musa, mihi causas memora, quo numine laeso,
quidve dolens regina deum tot volvere casus
insignem pietate virum, tot adire labores 10
impulerit. Tantaene animis caelestibus irae?

Urbs antiqua fuit (Tyrii tenuere coloni),
Carthago, Italiam contra Tiberinaque longe
ostia, dives opum studiisque asperrima belli;
quam Iuno fertur terris magis omnibus unam 15
posthabita coluisse Samo: hic illius arma,
hic currus fuit; hoc regnum dea gentibus esse,
si qua fata sinant, iam tum tenditque fovetque.
Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
audierat, Tyrias olim quae verteret arces; 20
hinc populum late regem belloque superbum
venturum excidio Libyae: sic volvere Parcas.
Id metuens veterisque memor Saturnia belli,
prima quod ad Troiam pro caris gesserat Argis:

necdum etiam causae irarum saevique dolores
 exciderant animo; manet alta mente repostum
 iudicium Paridis spretaeque iniuria formae,
 et genus invisum, et rapti Ganymedis honores:
 his accensa super iactatos aequore toto
 Troas, reliquias Danaum atque immitis Achilli,
 arcebat longe Latio, multosque per annos
 errabant acti fati maria omnia circum.
 Tanta molis erat Romanam condere gentem.
 Vix e conspectu Siculae telluris in altum
 vela dabant laeti et spumas salis aere ruebant,
 cum Iuno aeternum servans sub pectore vulnus
 haec secum: 'Mene incepto desistere victam,
 nec posse Italia Teucrorum avertere regem?
 Quippe vetor fati. Pallasne exurere classem
 Argivum atque ipsos potuit submergere ponto,
 unius ob noxam et furias Aiacis Oili?
 Ipsa, Iovis rapidum iaculata e nubibus ignem,
 disiecitque rates evertitque aequora ventis,
 illum expirantem transfixo pectore flammas
 turbine corripuit scopuloque infixit acuto;
 ast ego, quae divum incedo regina, Iovisque
 et soror et coniunx, una cum gente tot annos
 bella gero. Et quisquam numen Iunonis adorat
 praeterea, aut supplex aris imponet honorem?'
 Talia flammato secum dea corde volutans
 nimborum in patriam, loca feta furentibus Austris,
 Aeoliam venit. Hic vasto rex Aeolus antro
 luctantes ventos tempestatesque sonoras
 imperio premit, ac vinclis et carcere frenat.
 Illi indignantes magno cum murmure montis
 circum claustra fremunt; celsa sedet Aeolus arce
 sceptrum tenens, mollitque animos et temperat iras:
 ni faciat, maria ac terras caelumque profundum
 quippe ferant rapidi secum verrantque per auras:
 sed Pater omnipotens speluncis abdidit atris,
 hoc metuens, molemque et montes insuper altos
 imposuit, regemque dedit, qui foedere certo
 et premere et laxas sciret dare iussus habenas.

Ad quem tum Iuno supplex his vocibus usa est :

'Aeole, namque tibi divum Pater atque hominum rex 65
et mulcere dedit fluctus et tollere vento,
gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor,
Ilium in Italiam portans victosque Penates:
incute vim ventis submersasque obrue puppes,
aut age diversos et disiice corpora ponto. 70
Sunt mihi bis septem praestanti corpore Nymphae,
quarum quae forma pulcherrima Deiopea,
conubio iungam stabili propriamque dicabo,
omnes ut tecum meritis pro talibus annos
exigat et pulchra faciat te prole parentem.' 75

Aeolus haec contra : 'Tuus, O regina, quid optes,
explorare labor ; mihi iussa capessere fas est.
Tu mihi quodcumque hoc regni, tu sceptrâ Iovemque
concilias, tu das epulis accumbere divum,
nimborumque facis tempestatumque potentem.' 80

Haec ubi dicta, cavum conversa cuspide montem
impulit in latus : ac venti velut agmine facto,
qua data porta, ruunt et terras turbine perfiant.
Incubuerè mari, totumque a sedibus imis
una Eurusque Notusque ruunt creberque procellis 85
Africus, et vastos volvunt ad litora fluctus. 7
Insequitur clamorque virum stridorque rudentum.
Eripiunt subito nubes caelumque diemque
Teucrorum ex oculis ; ponto nox incubat atra.
Intonuere poli et crebris micat ignibus aether, 90
praesentemque viris intentant omnia mortem.
Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra ;
ingemit, et duplices tendens ad sidera palmas
talìa voce refert : 'O terque quaterque beati,
quais ante ora patrum Troiae sub moenibus altis 95
contigit oppetere ! o Danaum fortissime gentis
Tydide, mène Iliacis occumbere campis
non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
saevus ubi Aeacidæ telo iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon, ubi tot Simois correpta sub undis 100
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit ?'

Talia iactanti stridens Aquilone procella

velum adversa ferit, fluctusque ad sidera tollit.
 Franguntur remi; tum prora avertit et undis
 dat latus; insequitur cumulo praeruptus aquae mons. 105
 Hi summo in fluctu pendent, his unda dehiscens
 terram inter fluctus aperit, furit aestus harenis.
 Tres Notus abreptas in saxa latentia torquet;
 saxa vocant Itali mediis quae in fluctibus aras,
 dorsum immane mari summo; tres Eurys ab alto 110
 in brevia et syrtes urget (miserabile visu)
 illiditque vadis atque aggere cingit harenae.
 Unam, quae Lycios fidumque vehebat Oronten,
 ipsius ante oculos ingens a vertice pontus
 in puppim ferit: excutitur pronusque magister 115
 volvitur in caput; ast illam ter fluctus ibidem
 torquet agens circum, et rapidus vorat aequore vertex.
 Apparent rari nantes in gurgite vasto,
 arma virum tabulaeque et Troia gaza per undas.
 Iam validam Ilionei navem, iam fortis Achatae, 120
 et qua vectus Abas, et qua grandaeus Aletes,
 vicit hiemps; laxis laterum compagibus omnes
 accipiunt inimicum imbrem rimisque fatiscunt.
 Interea magno misceri murmure pontum,
 emissamque hiemem sensit Neptūnus et imis 125
 stagna refusa vadis, graviter commotus; et alto
 prospiciens summa placidum caput extulit unda.
 Disiectam Aeneae toto videt aequore classem,
 fluctibus oppressos Troas caelique ruina.
 Nec latuere doli fratrem Iunonis et irae. 130
 Eurum ad se Zephyrumque vocat, dehinc talia fatur:
 ‘Tantane vos generis tenuit fiducia vestri?
 iam caelum terramque meo sine numine, venti,
 miscere, et tantas audetis tollere moles?
 quos ego—sed motos praestat componere fluctus: 135
 post mihi non simili poena commissa luetis.
 Maturate fugam, regique haec dicite vestro:
 non illi imperium pelagi saevumque tridentem,
 sed mihi sorte datum. Tenet ille immania saxa,
 vestras, Eure, domos; illa se iactet in aula 140
 Aeolus et clauso ventorum carcere regnet.’

Sic ait, et dicto citius tumida aequora placat,
 collectasque fugat nubes solemque reducit.
 Cymothoë simul et Triton annixus acuto
 detrudunt naves scopulo; levat ipse tridenti, 145
 et vastas aperit syrtes et temperat aequor,
 atque rotis summas levibus perlabitur undas.
 Ac veluti magno in populo cum saepe coorta est
 seditio, saevitque animis ignobile vulgus,
 iamque faces et saxa volant, furor arma ministrat : 150
 tum pietate gravem ac meritis si forte virum quem
 conspexere, silent arrectisque auribus astant;
 ille regit dictis animos, et pectora mulcet :
 sic cunctus pelagi cecidit fragor, aequora postquam
 prospiciens genitor caeloque invecus aperto 155
 flectit equos curruque volans dat lora secundo.
 Defessi Aeneadae quae proxima litora cursu
 contendunt petere, et Libyae vertuntur ad oras.
 Est in secessu longo locus: insula portum
 efficit obiectu laterum, quibus omnis ab alto 160
 frangitur inque sinus scindit sese unda reductos.
 Hinc atque hinc vastae rupes geminique miſſantur
 in caelum scopuli, quorum sub vertice late
 aequora tuta silent: tum silvis scaena coruscis
 desuper horrentique atrum nemus imminet umbra; 165
 fronte sub adversa scopulis pendentibus antrum,
 intus aquae dulces vivoque sedilia saxo,
 Nympharum domus. Hic fessas non vincula naves
 ulla tenent, unco non alligat ancora morsu.
 Huc septem Aeneas collectis navibus omni 170
 ex numero subit; ac magno telluris amore
 egressi optata potiuntur Troes harena,
 et sale tabentes artus in litore ponunt.
 Ac primum silici scintillam excudit Achates
 succipitque ignem foliis atque arida circum 175
 nutrimenta dedit rapuitque in fomite flammam.
 Tum Cererem corruptam undis Cerealiaque arma
 expediunt fessi rerum, frugesque receptas
 et torrere parant flammis et frangere saxo. —
 Aeneas scopulum interea conscendit et omnem 180

prospectum late pelago petit, Anthea si quem
 iactatum vento videat Phrygiasque biremes,
 aut Capyn, aut celsis in puppibus arma Caici.
 Navem in conspectu nullam, tres litore cervos
 185 prospicit errantes; hos tota armenta sequuntur
 a tergo, et longum per valles pascitur agmen.
 Constitit hic, arcumque manu celeresque sagittas
 corripuit, fidus quae tela gerebat Achates,
 ductoresque ipsos primum, capita alta ferentes
 190 cornibus arboreis, sternit; tum vulgus et omnem
 miscet agens telis nemora inter frondea turbam;
 nec prius absistit, quam septem ingentia victor
 corpora fundat humo et numerum cum navibus aequet.
 Hinc portum petit, et socios partitur in omnes.
 195 Vina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes
 litore Trinacrio dederatque abeuntibus heros,
 dividit, et dictis maerentia pectora mulcet;
 'O socii (neque enim ignari sumus ante malorum),
 o passi graviora, dabit deus his quoque finem.
 200 Vos et Scyllaeam rabiem penitusque sonantes
 accestis scopulos, vos et Cyclopea saxa
 experti: revocate animos, maestumque timorem
 mittite; forsán et haec olim meminisse iuvabit.
 Per varios casus, per tot discrimina rerum
 205 tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
 ostendunt; illic fas regna resurgere Troiae.
 Durate, et vosmet rebus servate secundis.'
 Talia voce refert, curisque ingentibus aeger
 spem vultu simulat, premit altum corde dolorem.
 Illi se praedae accingunt dapibusque futuris:
 210 tergora diripiunt costis et viscera nudant,
 pars in frustra secant veribusque tremantia figunt,
 litore aëna locant alii flammisque ministrant.
 Tum victu revocant vires, fusique per herbam
 implentur veteris Bacchi pinguisque ferinae.
 215 Postquam exempta fames epulis mensaeque remotae,
 amissos longo socios sermone requirunt,
 spemque metumque inter dubii, seu vivere credant,
 sive extrema pati nec iam exaudire vocatos.

Praecipue pius Aeneas nunc acris Oronti,
nunc Amyci casum gemit et crudelia secum
fata Lyci fortemque Gyan fortemque Cloanthum.

Et iam finis erat, cum Iuppiter aethere summo
despiciens mare velivolum terrasque iacentes
litoraue et latos populos, sic vertice caeli
constitit et Libyae defixit lumina regnis.

Atque illum tales iactantem pectore curas
tristior et lacrimis oculos suffusa nitentes
alloquitur Venus: 'O qui res hominumque deumque
aeternis regis imperiis et fulmine terres,

quid meus Aeneas in te committere tantum,
quid Troes potuere, quibus tot funera passis
cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis?
Certe hinc Romanos olim volventibus annis,
hinc fore ductores revocato a sanguine Teucri,
qui mare, qui terras omni dicione tenerent,
pollicitus: quae te, genitor, sententia vertit?

Hoc equidem occasum Troiae tristesque ruinas
solabar, fatis contraria fata rependens;
nunc eadem fortuna viros tot casibus actos
insequitur. Quem das finem, rex magne, laborum?

Antenor potuit, mediis elapsus Achivis,
Illyricos penetrare sinus atque intima tutus
regna Liburnorum, et fontem superare Timavi,
unde per ora novem vasto cum murmure montis
it mare proruptum et pelago premit arva sonanti.

Hic tamen ille urbem Patavi sedesque locavit
Teucrorum, et genti nomen dedit armaque fixit
Troïa, nunc placida compostus pace quiescit:
nos, tua progenies, caeli quibus annuis arcem,
navibus (infandum) amissis unius ob iram
prodimur atque Italis longe disiungimur oris.
Hic pietatis honos? sic nos in sceptris reponis?'

Olli subridens hominum sator atque deorum
vultu, quo caelum tempestates serenat,
oscula libavit natae, dehinc talia fatur:
'Parce metu, Cytherea: manent immota tuorum
fata tibi; cernes urbem et promissa Lavini

moenia, sublimemque feres ad sidera caeli
 magnanimum Aenean; neque me sententia vertit. 260
 Hic tibi (fabor enim, quando haec te cura remordet,
 longius et volvens fatorum arcana movebo)
 bellum ingens geret Italia populosque feroces
 contundet, moresque viris et moenia ponet,
 tertia dum Latio regnantem viderit aestas, 265
 ternaque transierint Rutulis hiberna subactis.
 At puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo
 additur (Ilus erat, dum res stetit Ilia regno),
 triginta magnos volvendis mensibus orbes
 imperio explebit, regnumque ab sede Lavini 270
 transferet, et longam multa vi muniet Albam.
 Hic iam ter centum totos regnabitur annos
 gente sub Hectorea, donec regina sacerdos
 Marte gravis geminam partu dabit Ilia prolem.
 Inde lupae fulvo nutricis tegmine laetus 275
 Romulus excipiet gentem, et Mavortia condet
 moenia Romanosque suo de nomine dicet.
 His ego nec metas rerum nec tempora pono,
 imperium sine fine dedi. Quin aspera Iuno,
 quae mare nunc terrasque metu caelumque fatigat, 280
 consilia in melius referet, mecumque fovebit
 Romanos, rerum dominos, gentemque togatam.
 Sic placitum. Veniet lustris labentibus aetas,
 cum domus Assaraci Phthiam clarasque Mycenae
 servitio premet ac victis dominabitur Argis. 285
 Nascetur pulchra Troianus origine Caesar,
 imperium Oceano, famam qui terminet astris,
 Iulius, a magno demissum nomen Iulo.
 Hunc tu olim caelo, spoliis Orientis onustum,
 accipies segura; vocabitur hic quoque votis. 290
 Aspera tum positis mitescent saecula bellis;
 cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus
 iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis
 claudentur Belli portae; Furor impius intus
 saeva sedens super arma et centum vinctus aënis 295
 post tergum nodis fremet horridus ore cruento.
 Haec ait, et Maia genitum demittit ab alto,

ut terrae utque novae pateant Carthagini arces
 hospitio Teucris, ne fati nescia Dido
 finibus arceret. Volat ille per aëra magnum 300
 remigio alarum, ac Libyae citus astitit oris.
 Et iam iussa facit, ponuntque ferocia Poeni
 corda volente deo; in primis regina quietum
 accipit in Teucros animum mentemque benignam.

At pius Aeneas, per noctem plurima volvens, 305
 ut primum lux alma data est, exire locosque
 explorare novos, quas vento accesserit oras,
 qui teneant, nam inculta videt, hominesne feraene,
 quaerere constituit sociisque exacta referre.
 Classem in convexo nemorum sub rupe cavata 310
 arboribus clausam circum atque horrentibus umbris
 occulit; ipse uno graditur comitatus Achate,
 bina manu lato crispans hastilia ferro.
 Cui mater media sese tulit obvia silva,
 virginis os habitumque gerens et virginis arma, 315
 Spartanæ, vel qualis equos Threissa fatigat
 Harpalyce volucremque fuga praevertitur Hebrum.
 Namque umeris de moreabilem suspenderat arcum
 venatrix, dederatque comam diffundere ventis,
 nuda genu nodoque sinus collecta fluentes. 320
 Ac prior 'Heus' inquit, 'iuvenes, monstrate, mearum
 vidistis si quam hic errantem forte sororum,
 succinctam pharetra et maculosae tegmine lyncis,
 aut spumantis apri cursum clamore prementem.'

Sic Venus, et Veneris contra sic filius orsus: 325
 'Nulla tuarum audita mihi neque visa sororum,
 o—quam te memorem, virgo? namque haud tibi vultus
 mortalis, nec vox hominem sonat; o dea certe,
 an Phoebi soror an Nympharum sanguinis una?
 Sis felix, nostrumque leves quaecumque laborem, 330
 et, quo sub caelo tandem, quibus orbis in oris
 iactemur, doceas; ignari hominumque locorumque
 erramus, vento huc vastis et fluctibus acti:
 multa tibi ante aras nostra cadet hostia dextra.'

Tum Venus: 'Haud equidem tali me dignor honore; 335
 virginibus Tyriis mos est gestare pharetram,

purpureoque alte suras vincire cothurno.
 Punica regna vides, Tyrios et Agenoris urbem;
 sed fines Libyci, genus intractabile bello.
 Imperium Dido Tyria regit urbe profecta, 340
 germanum fugiens. Longa est iniuria, longae
 ambages; sed summa sequar fastigia rerum.
 Huic coniunx Sychaeus erat, ditissimus agri
 Phoenicum, et magno miserae dilectus amore,
 cui pater intactam dederat primisque iugarat 345
 ominibus. Sed regna Tyri germanus habebat
 Pygmalion, scelere ante alios immanior omnes.
 Quos inter medius venit furor. Ille Sychaeum
 impius ante aras atque auri caecus amore
 clam ferro incautum superat, securus amorum 350
 germanae; factumque diu celavit, et aegram
 multa malus simulans vana spe lusit amantem.
 Ipsa sed in somnis inhumati venit imago
 coniugis; ora modis attollens pallida miris
 crudeles aras traiectaque pectora ferro 355
 nudavit, caecumque domus scelus omne rexit.
 Tum celerare fugam patriaque excedere suadet,
 auxiliumque viae veteris tellure recludit
 thesauros, ignotum argenti pondus et auri.
 His commota fugam Dido sociosque parabat. 360
 Conveniunt, quibus aut odium crudele tyranni
 aut metus acer erat; naves, quae forte paratae,
 corripunt onerantque auro. Portantur avari
 Pygmalionis opes pelago; dux femina facti.
 Devenere locos, ubi nunc ingentia cernes 365
 moenia surgentemque novae Carthaginis arcem,
 mercatique solum, facti de nomine Byrsam,
 taurino quantum possent circumdare tergo.
 Sed vos qui tandem quibus aut venistis ab oris,
 quove tenetis iter? Quarenti talibus ille 370
 suspirans imoque trahens a pectore vocem:
 'O dea, si prima repetens ab origine pergam,
 et vacet annales nostrorum audire laborum,
 ante diem clauso componat Vesper Olympo.
 Nos Troia antiqua, si vestras forte per aures 375

Troiae nomen iit, diversa per aequora vectos
 forte sua Libycis tempestas appulit oris.
 Sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste Penates
 classe veho mecum, fama super aethera notus.
 Italiam quaero patriam et genus ab Iove summo. 380
 Bis denis Phrygium conscendi navibus aequor,
 matre dea monstrante viam, data fata secutus;
 vix septem convulsae undis Euroque supersunt.
 Ipse ignotus egens Libyae deserta peragro,
 Europa atque Asia pulsus.' Nec plura querentem 385
 passa Venus medio sic interfata dolore est:
 'Quisquis es, haud, credo, invisus caelestibus auras
 vitales carpis, Tyriam qui adveneris urbem.
 Perge modo atque hinc te reginae ad limina perfer.
 Namque tibi reduces socios classemque relatam 390
 nuntio et in tutum versis Aquilonibus actam,
 ni frustra augurium vani docuere parentes.
 Aspice bis senos laetantes agmine cynnos,
 aetheria quos lapsa plaga Iovis ales aperto
 turbabat caelo; nunc terras ordine longo 395
 aut capere aut captas iam despectare videntur:
 ut reduces illi ludunt stridentibus alis
 et coetu cinxere polum cantusque dedere,
 haud aliter puppesque tuae pubesque tuorum
 aut portum tenet aut pleno subit ostia velo. 400
 Perge modo et, qua te ducit via, dirige gressum.'
 Dixit, et avertens rosea cervice refulsit,
 ambrosiaeque comae divinum vertice odorem
 spiravere; pedes vestis defluxit ad imos:
 et vera incessu patuit dea. Ille ubi matrem 405
 agnovit, tali fugientem est voce secutus:
 'Quid natum totiens, crudelis tu quoque, falsis
 ludis imaginibus? cur dextrae iungere dextram
 non datur, ac veras audire et reddere voces?'
 Talibus incusat, gressumque ad moenia tendit. 410
 At Venus obscuro gradientes aëre saepsit,
 et multo nebulae circum dea fudit amictu,
 cernere ne quis eos, neu quis contingere posset,
 molirive moram, aut veniendi poscere causas.

Ipsa Paphum sublimis abit, sedesque revisit 415
 laeta suas, ubi templum illi, centumque Sabaeo
 ture calent arae sertisque recentibus halant.
 Corripuere viam interea, qua semita monstrat :
 iamque ascendebant collem, qui plurimus urbi
 imminet adversasque aspectat desuper arces. 420
 Miratur molem Aeneas, magalia quondam,
 miratur portas strepitumque et strata viarum.
 Instant ardentes Tyrii, pars ducere muros
 molirique arcem et manibus subvolvere saxa,
 pars optare locum tecto et concludere sulco. 425
 iura magistratusque legunt sanctumque senatum.
 Hic portus alii effodiunt; hic alta theatris
 fundamenta locant alii, immanesque columnas
 rupibus excidunt, scaenis decora alta futuris :
 qualis apes aestate nova per florea rura 430
 exercet sub sole labor, cum gentis adultos
 educunt fetus, aut cum liquentia mella
 stipant et dulci distendunt nectare cellas,
 aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto
 ignavum fucus pecus a praeseptibus arcent; 435
 fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella.
 'O fortunati, quorum iam moenia surgunt!'
 Aeneas ait, et fastigia suspicit urbis.
 Infert se saeptus nebula (mirabile dictu)
 per medios miscetque viris, neque cernitur ulli. 440
 — Lucus in urbe fuit media, laetissimus umbrae,
 quo primum iactati undis et turbine Poeni
 effodere loco signum, quod regia Iuno
 monstrarat, caput acris equi : sic nam fore bello
 egregiam et facilem victu per saecula gentem. 445
 Hic templum Iunoni ingens Sidonia Dido
 condebat, donis opulentum et numine divae,
 aerea cui gradibus surgebant limina nexaeque
 aere trabes, foribus cardo stridebat aënis.
 Hoc primum in luco nova res oblata timorem 450
 leniit, hic primum Aeneas sperare salutem
 ausus et afflictis melius confidere rebus.
 Namque sub ingenti lustrat dum singula templo

reginam opperiens, dum, quae fortuna sit urbi,
 artificumque manus inter se operumque laborem 455
 miratur, videt Iliacas ex ordine pugnas
 bellaque iam fama totum vulgata per orbem,
 Atridas Priamumque et saevum ambobus Achillem.
 Constitit, et lacrimans 'Quis iam locus,' inquit, 'Achate,
 quae regio in terris nostri non plena laboris? 460
 En Priamus. Sunt hic etiam sua praemia laudi;
 sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt.
 Solve metus; feret haec aliquam tibi fama salutem.'
 Sic ait, atque animum pictura pascit inani
 multa gemens, largoque umectat flumine vultum. 465
 Namque videbat, uti bellantes Pergama circum
 hac fugerent Graii, premeret Troiana iuventus;
 hac Phryges, instaret curru cristatus Achilles.
 Nec procul hinc Rhesi niveis tentoria velis
 agnoscit lacrimans, primo quae prodita somno 470
 Tydides multa vastabat caede cruentus,
 ardentisque avertit equos in castra, priusquam
 pabula gustassent Troiae Xanthumque bibissent.
 Parte alia fugiens amissis Troilus armis,
 infelix puer atque impar congressus Achilli, 475
 fertur equis curruque haeret resupinus inani,
 lora tenens tamen; huic cervixque comaeque trahuntur
 per terram, et versa pulvis inscribitur hasta.
 Interea ad templum non aequae Palladis ibant
 crinibus Iliades passis peplumque ferebant, 480
 suppliciter tristes et tunsae pectora palmis:
 diva solo fixos oculos aversa tenebat.
 Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros
 exanimumque auro corpus vendebat Achilles.
 Tum vero ingentem gemitum dat pectore ab imo, 485
 ut spolia, ut currus, utque ipsum corpus amici
 tendentemque manus Priamum conspexit inermes.
 Se quoque principibus permixtum agnovit Achivis,
 Easque acies et nigri Memnonis arma.
 Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis 490
 Penthesilea furens mediisque in millibus ardet,
 aurea subnectens exsertae cingula mammae,

bellatrix, audetque viris concurrere virgo

Haec dum Dardanio Aeneae miranda videntur,
dum stupet obtutuque haeret defixus in uno, 495
regina ad templum, forma pulcherrima Dido,
incessit magna iuvenum stipante caterva.

Qualis in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi
exercet Diana choros, quam mille secutae 500
hinc atque hinc glomerantur Oreades; illa pharetram
fert umero, gradiensque deas supereminet omnes;

Latonae tacitum pertemptant gaudia pectus:
talis erat Dido, talem se laeta ferebat
per medios, instans operi regnisque futuris.
Tum foribus divae, media testudine templi, 505
saepa armis solioque alte subnixa resedit.

Iura dabat legesque viris, opesumque laborem
partibus aequabat iustis aut sorte trahebat,
cum subito Aeneas concursu accedere magno
Anthea Sergestumque videt fortemque Cloanthum 510
Teucrorumque alios, ater quos aequore turbo
dispulerat penitusque alias avexerat oras.

Obstupuit simul ipse, simul percussus Achates
laetitiaque metuque: avidi coniungere dextras
ardebant, sed res animos incognita turbat. 515
Dissimulant, et nube cava speculantur amicti,
quae fortuna viris, classem quo litore linquant,
quid veniant: cunctis nam lecti navibus ibant
orantes veniam, et templum clamore petebant.

Postquam introgressi et coram data copia fandi, 520
maximus Ilioneus placido sic pectore coepit:

'O regina, novam cui condere Iuppiter urbem
iustitiaque dedit gentes frenare superbas,
Troes te miseri, ventis maria omnia vecti,
oramus: prohibe infandos a navibus ignes, 525
parce pio generi, et propius res aspice nostras.

Non nos aut ferro Libycos populare penates
venimus, aut raptas ad litora vertere praedas;
non ea vis animo nec tanta superbia victis.

Est locus, Hesperiam Graii cognomine dicunt, 530
terra antiqua, potens armis atque ubere glabrae;

Oenotri coluere viri; nunc fama minores
 Italiam dixisse ducis de nomine gentem;
 hic cursus fuit,
 cum subito assurgens fluctu nimbosus Orion 535
 in vada caeca tulit, penitusque procacibus Austris
 perque undas superante salo perque invia saxa
 dispulit: huc pauci vestris annavimus oris.
 Quod genus hoc hominum? quaeve hunc tam barbara morem
 permittit patria? hospitio prohibemur harenae; 540
 bella cient, primaque vetant consistere terra.
 Si genus humanum et mortalia temnitis arma,
 at sperate deos memores fandi atque nefandi.
 Rex erat Aeneas nobis, quo iustior alter,
 nec pietate fuit nec bello maior et armis: 545
 quem si fata virum servant, si vescitur aura
 aetheria neque adhuc crudelibus occubat umbris,
 non metus; officio nec te certasse priorem
 paeniteat. Sunt et Siculis regionibus urbes
 armaque, Troianoque a sanguine clarus Acestes. 550
 Quassatam ventis liceat subducere classem,
 et silvis aptare trabes et stringere remos,
 si datur Italiam sociis et rege recepto
 tendere, ut Italiam laeti Latiumque petamus;
 sin absumpta salus, et te, pater optime Teucrum, 555
 pontus habet Libyae nec spes iam restat Iuli,
 at freta Sicaniae saltem sedesque paratas,
 unde huc advecti, regemque petamus Acesten.
 Talibus Ilioneus; cuncti simul ore fremebant
 Dardanidae. 560
 Tum breviter Dido vultum demissa profatur:
 'Solvite corde metum, Teucri, secludite curas,
 Res dura et regni novitas me talia cogunt
 moliri et late fines custode tueri.
 Quis genus Aeneadam, quis Troiae nesciat urbem 565
 virtutesque virosque aut tanti incendia belli?
 Non obtusa adeo gestamus pectora Poeni,
 nec tam aversus equos Tyria Sol iungit ab urbe.
 Seu vos Hesperiam magnam Saturniaque arva,
 sive Erycis fines regemque optatis Acesten, 570

quae me cumque vocant terrae.' Sic fatus amicum
 Ilionea petit dextra, laevaue Serestum,
 post alios, fortemque Gyan fortemque Cloanthum.

Obstupuit primo aspectu Sidoniâ Dido,
 casu deinde viri tanto, et sic ore locuta est :

'Quis te, nate dea, per tanta pericula casus
 insequitur? quae vis immanibus applicat oris?

Tune ille Aeneas, quem Dardanio Anchisae
 alma Venus Phrygii genuit Simoentis ad undam?

atque equidem Teucrum memini Sidona venire
 finibus expulsum patriis, nova regna petentem

auxilio Beli; genitor tum Belus opimam
 vastabat Cyprum et victor ditione tenebat.

Tempore iam ex illo casus mihi cognitus urbis
 Troianae nomenque tuum regesque Pelasgi.

Ipse hostis Teucros insigni laude ferebat,
 seque ortum antiqua Teucrorum a stirpe volebat.

Quare agite o tectis, iuvenes, succedite nostris.
 Me quoque per multos similis fortuna labores

iactatam hac demum voluit consistere terra :
 non ignara mali miseris succurrere disco.'

Sic memorat; simul Aenean in regia ducit
 tecta, simul divum templis indicit honorem.

Nec minus interea sociis ad litora mittit
 viginti tauros, magnorum horrentia centum

terga suum, pingues centum cum matribus agnos,
 munera laetitiamque dei.

At domus interior regali splendida luxu
 instruitur, mediisque parant convivia tectis:

arte laboratae vestes ostroque superbo,
 ingens argentum mensis, caelataque in auro

fortia facta patrum, series longissima rerum
 per tot ducta viros antiqua ab origine gentis.

Aeneas (neque enim patrius consistere mentem
 passus amor) rapidum ad naves praemittit Achaten,

Ascanio ferat haec, ipsumque ad moenia ducat;
 omnis in Ascanio cari stat cura parentis.

Munera praeterea Iliacis erepta ruinis
 ferre iubet, pallam signis auroque rigentem

et circumtextum croceo velamen acantho,
 ornatus Argivae Helenae, quos illa Mycenis, 650
 Pergama cum peteret inconcessosque hymenaeos,
 extulerat, matris Ladae mirabile donum;
 praeterea sceptrum, Ilione quod gesserat olim,
 maxima natarum Priami, colloque monile
 bacatum et duplicem gemmis auroque coronam. 655
 Haec celerans iter ad naves tendebat Achates.

At Cytherea novas artes, nova pectore versat
 consilia, ut faciem mutatus et ora Cupido
 pro dulci Ascanio veniat, donisque furentem
 incendat reginam atque ossibus implicet ignem. 660
 Quippe domum timet ambiguum Tyriosque bilingues;
 urit atrox Iuno, et sub noctem cura recursat.
 Ergo his aligerum dictis affatur Amorem:
 'Nate, meae vires, mea magna potentia solus,
 nate, Patris summi qui tela Typhoia temnis, 665
 ad te confugio et supplex tua numina posco.
 Frater ut Aeneas pelago tuus omnia circum
 litora iactetur odiis Iunonis acerbae,
 nota tibi, et nostro doluisti saepe dolore.
 Nunc Phoenissa tenet Dido blandisque moratur 670
 vocibus; et vereor, quo se Iunonia vertant
 hospitia; haud tanto cessabit cardine rerum.
 Quocirca capere ante dolis et cingere flamma
 reginam meditor, ne quo se numine mutet,
 sed magno Aeneae mecum teneatur amore. 675
 Qua facere id possis, nostram nunc accipe mentem.
 Regius accitu cari genitoris ad urbem
 Sidoniam puer ire parat, mea maxima cura,
 dona ferens pelago et flammis restantia Troiae;
 hunc ego sopitum somno super alta Cythera 680
 aut super Idaliū sacrata sede recondam,
 ne qua scire dolos mediusve occurrere possit.
 Tu faciem illius noctem non amplius unam
 falle dolo et notos pueri puer indue vultus,
 ut, cum te gremio accipiet laetissima Dido 685
 regales inter mensas laticemque Lyaeum,
 cum dabit amplexus atque oscula dulcia figet,

occultum inspires ignem fallasque veneno.
 Paret Amor dictis carae genetricis, et alas
 exiit et gressu gaudens incedit Iuli. 690
 At Venus Æscanio placidam per membra quietem
 irrigat, et fotum gremio dea tollit in altos
 Idaliae lucos, ubi mollis amaracus illum
 floribus et dulci aspirans complectitur umbra.
 lamque ibat dicto parens et dona Cupido 695
 regia portabat Tyriis duce laetus Achate.
 Cum venit, aulaeis iam se regina superbis
 aurea composuit sponda mediamque locavit;
 iam pater Aeneas et iam Troiana iuventus
 conveniunt, stratoque super discumbitur ostro. 700
 Dant manibus famuli lymphas, Cereremque canistris
 expediunt, tonsisque ferunt mantelia villis.
 Quinquaginta intus famulae, quibus ordine longo
 cura penum struere et flammis adolere penates;
 centum aliae totidemque pares aetate ministri, 705
 qui dapibus mensas onerent et pocula ponant.
 Nec non et Tyrii per limina laeta frequentes
 convenere, toris iussi discumbere pictis.
 Mirantur dona Aeneae, mirantur Iulum
 flagrantesque dei vultus simulataque verba, 710
 pallamque et pictum croceo velamen acantho.
 Praecipue infelix, pesti devota futurae,
 expleri mentem nequit ardescitque tuendo
 Phoenissa, et pariter puero donisque movetur.
 Ille ubi complexu Aeneae colloque pependit, 715
 et magnum falsi implevit genitoris amorem,
 reginam petit. Haec oculis, haec pectore toto
 haeret et interdum gremio foveat, inscia Dido,
 insidat quantus miserae deus. At memor ille
 matris Acidaliae paulatim abolere Sychaeum/ 720
 incipit, et vivo temptat praevertere amore
 iam pridem resides animos desuetaque corda.
 Postquam prima quies epulis, mensaeque remotae,
 crateras magnos statuunt et vina coronant.
 Fit strepitus tectis vocemque per ampla volutant 725
 atria; dependent lychni laquearibus aureis

incensi, et noctem flammis funalia vincunt.
 Hic regina gravem gemmis auroque poposcit
 implevitque mero pateram, quam Belus et omnes
 a Belo soliti; tum facta silentia tectis: 730
 'Iuppiter, hospitibus nam te dare iura loquuntur,
 hunc laetum Tyriisque diem Troiaque profectis
 esse velis, nostrosque huius meminisse minores.
 Adsit laetitiae Bacchus dator et bona Iuno;
 et vos o coetum, Tyrii, celebrate faventes.' 735
 Dixit, et in mensam laticum libavit honorem,
 primaque, libato, summo tenus attigit ore;
 tum Bitiae dedit increpitans; ille impiger hausit
 spumantem pateram et pleno se proclit auro;
 post alii proceres. Cithara crinitus Iopas 740
 personat aurata, docuit quem maximus Atlas.
 Hic canit errantem lunam solisque labores,
 unde hominum genus et pecudes, unde imber et ignes,
 Arcturum pluviasque Hyadas geminosque Triones,
 quid tantum Oceano properent se tingere solis 745
 hiberni, vel quae tardis mora noctibus obstet.
 Ingeminant plausu Tyrii, Troesque sequuntur.
 Nec non et vario noctem sermone trahebat
 infelix Dido, longumque bibebat amorem,
 multa super Priamo rogitans, super Hectore multa, 750
 nunc, quibus Aurorae venisset filius armis,
 nunc, quales Diomedis equi, nunc, quantus Achilles.
 'Immo age, et a prima dic, hospes, origine nobis
 insidias' inquit 'Danaum, casusque tuorum,
 erroresque tuos. Nam te iam septima portat 755
 omnibus errantem terris et fluctibus aestas.'

AENEIS.

LIBER SECUNDUS.

CONTICUERE omnes intentique ora tenebant.
Inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto :
‘Infandum, regina, iubes renovare dolorem,
Troianas ut opes et lamentabile regnum
eruerint Danaï; quaeque ipse miserrima vidi 5
et quorum pars magna fui. Quis talia fando
Myrmidonum Dolopumve aut duri miles Ulixi
temperet a lacrimis? et iam nox umida caelo
praecipitat suadentque cadentia sidera somnios.
Sed si tantus amor casus cognoscere nostros 10
et breviter Troiae supremum audire laborem,
quamquam animus meminisse horret luctuque refugit,
incipiam. Fracti bello fatisque repulsi
ductores Danaum, tot iam labentibus annis,
instar montis equum divina Palladis arte 15
aedificant sectaque intexunt abiete costas :
votum pro reditu simulant, ea fama vagatur.
Huc delecta virum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri, penitusque cavernas
ingentes uterumque armato milite complent. 20
‘Est in conspectu Tenedos, notissima fama
insula, dives opum, Priami dum regna manebant,
nunc tantum sinus et statio male fida carinis :
huc se propecti deserto in litore condunt.
Nos abiisse rati et vento petiisse Mycenae : 25
ergo omnis longo solvit se Teucria luctu,
panduntur portae, iuvat ire et Dorica castra
desertosque videre locos litusque relictum.

Hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles,
 classibus hic locus, hic acie certare solebant. 30
 Pars stupet innuptae donum exitiale Minervae,
 et molem mirantur equi; primusque Thymoetes
 duci intra muros hortatur et arce locari,
 sive dolo seu iam Troiae sic fata ferebant.
 At Capys, et quorum melior sententia menti, 35
 aut pelago Danaum insidias suspectaque dona
 praecipitare iubent subiectisque urere flammis,
 aut terebrare cavas uteri et temptare latebras.
 Scinditur incertum studia in contraria vulgus.
 'Primus ibi ante omnes, magna comitante caterva, 40
 Laocoon ardens summa decurrit ab arce,
 et procul "O miseri, quae tanta insania, cives?
 creditis avectos hostes aut ulla putatis
 dona carere dolis Danaum? sic notus Ulixes?
 aut hoc inclusi ligno occultantur Achivi, 45
 aut haec in nostros fabricata est machina muros
 inspectura domos venturaque desuper urbi,
 aut aliquis latet error: equo ne credite, Teucri:
 quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes."
 Sic fatus validis ingentem viribus hastam 50
 in latus inque feri curvam compagibus alvum
 contorsit. Stetit illa tremens, uteroque recusso
 insonuere cavae gemitumque dedere cavernae.
 Et si fata deum, si mens non laeva fuisset,
 impulerat ferro Argolicas foedare latebras, 55
 Troiaque nunc staret, Priamique arx alta maneres.
 'Ecce manus iuvenem interea post terga revinctum
 pastores magno ad regem clamore trahebant
 Dardanidae, qui se ignotum venientibus ultro,
 hoc ipsum ut strueret Troiamque aperiret Achivis, 60
 obtulerat, fidens animi atque in utrumque paratus,
 seu versare dolos seu certae occumbere morti.
 Undique visendi studio Troiana iuventus
 circumfusa ruit, certantque illudere capto.
 Accipe nunc Danaum insidias et crimine ab uno 65
 disce omnes.
 Namque ut conspectu in medio turbatus inermis

constitit atque oculis Phrygia agmina circumspevit,
 "Heu quae nunc tellus" inquit, "quae me aequora possunt
 accipere? aut quid iam misero mihi denique restat? 70
 cui neque apud Danaos usquam locus, et super ipsi
 Dardanidae infensi poenas cum sanguine poscunt."
 Quo gemitu conversi animi compressus et omnis
 impetus. Hortamur fari quo sanguine cretus,
 quidve ferat; memoret quae sit fiducia capto. 75
 [Ille haec deposita tandem formidine fatur:]
 "Cuncta equidem tibi, rex, fuerit quodcumque, fatebor
 vera" inquit, "neque me Argolica de gente negabo:
 hoc primum; nec, si miserum fortuna Sinonem 80
 finxit, vanum etiam mendacemque improba finget.
 Fando aliquod si forte tuas pervenit ad aures
 Belidae nomen Palamedis et inclita fama
 gloria, quem falsa sub proditione Pelasgi
 insontem infando indicio, quia bella vetabat,
 demisere neci, nunc cassum lumine lugent, 83
 illi me comitem et consanguinitate propinquum
 pauper in arma pater primis huc misit ab annis.
 Dum stabat regno incolumis regumque vigeat
 consiliis, et nos aliquod nomenque decusque
 gessimus. Invidia postquam pellacis Ulixi 90
 (haud ignota loquor) superis concessit ab oris,
 afflictus vitam in tenebris luctuque trahebam
 et casum insontis mecum indignabar amici.
 Nec tacui demens, et me, fors si qua tulisset,
 si patrios umquam remeassem victor ad Argos, 95
 promisi ultorem et verbis odia aspera movi.
 Hinc mihi prima mali lates, hinc semper Ulixes
 criminibus terrere novis, hinc spargere voces
 in vulgum ambiguas et quaerere conscius arma.
 Nec requievit enim, donec Calchante ministro— 100
 sed quid ego haec autem nequiquam ingrata revolve?
 quidve moror, si omnes uno ordine habetis Achivos
 idque audire sat est? iamdudum sumite poenas:
 hoc Ithacus velit et magno mercetur Atridae."
 "Tum vero ardemus scitari et quaerere casus, 105
 ignari scelerum tantorum artisque Pelasgae.

Prosequitur pavitans et ficto pectore fatur:

"Saepe fugam Danai Troia cupiere relicta
 moliri et longo fessi discedere bello;
 fecissentque utinam! saepe illos aspera ponti 110
 interclusit hiemps, et terruit Auster euntes.
 Praecipue cum iam hic trabibus contextus acernis
 staret equus, toto sonuerunt aethere nimbi.
 Suspensi Eurypylum scitantem oracula Phoebi
 mittimus, isque adytis haec tristia dicta reportat: 115
 'Sanguine placastis ventos et virgine caesa,
 cum primum Iliacas, Danai, venistis ad oras:
 sanguine quaerendi reditus, animaque litandum
 Argolica.' Vulgi quae vox ut venit ad aures,
 obstupere animi, gelidusque per ima cucurrit 120
 ossa tremor, cui fata parent, quem poscat Apollo.
 Hic Ithacus vatem magno Calchanta tumultu
 protrahit in medios: quae sint ea numina divum,
 flagitat. Et mihi iam multi crudele caneabant
 artificis scelus et taciti ventura videbant. 125
 Bis quinos silet ille dies tectusque recusat
 prodere voce sua quemquam aut opponere morti.
 Vix tandem, magnis Ithaci clamoribus actus,
 composito rumpit vocem, et me destinat arae.
 Assensere omnes, et quae sibi quisque timebat 130
 unius in miseri exitium conversa tulere.
 Iamque dies infanda aderat: mihi sacra parari
 et salsae fruges et circum tempora vittae.
 Eripui, fateor, leto me et vincula rupi,
 limosoque lacu per noctem obscurus in ulva 135
 delitui, dum vela darent, si forte dedissent.
 Nec mihi iam patriam antiquam spes ulla videndi
 nec dulces natos exoptatumque parentem;
 quos illi fors et poenas ob nostra reposcent
 effugia, et culpam hanc miserorum morte piabunt. 140
 Quod te per superos et conscia numina veri,
 per si qua est quae restet adhuc mortalibus usquam
 intemerata fides, oro, miserere laborum
 tantorum, miserere animi non digna ferentis."
 'His lacrimis vitam damus, et miserescimus ultro. 145

Ipse viro primus manicas atque arta levare
 vincla iubet Priamus, dictisque ita fatur amicis :
 "Quisquis es, amissos hinc iam obliviscere Graios ;
 noster eris. Mihique haec edissere vera roganti :
 quo molem hanc immanis equi statuere ? quis auctor ? 150
 quidve petunt ? quae religio aut quae machina belli ?"
 Dixerat. Ille, dolis instructus et arte Pelasga,
 sustulit exutas vinclis ad sidera palmas :
 "Vos, aeterni ignes, et non violabile vestrum
 testor numen" ait, "vos arae ensesque nefandi, 155
 quos fugi, vittaeque deum, quas hostia gessi :
 fas mihi Graiorum sacrata resolvere iura,
 fas odisse viros, atque omnia ferre sub auras,
 si qua tegunt ; teneor patriae nec legibus ullis.
 Tu modo promissis maneat servataque serves 160
 Troia fidem, si vera feram, si magna rependam.
 Omnis spes Danaum et coepti fiducia belli
 Palladis auxiliis semper stetit. Impius ex quo
 Tydides sed enim scelerumque inventor Ulixes,
 fatale aggressi sacrato avellere templo 165
 Palladium, caesis summae custodibus arcis,
 corripuere sacram effigiem, manibusque cruentis
 virgineas ausi divae contingere vittas,
 ex illo fluere ac retro sublapsa referri
 spes Danaum, fractae vires, aversa deae mens. 170
 Nec dubiis ea signa dedit Tritonia monstris.
 Vix positum castris simulacrum, arsere coruscae
 luminibus flammae arrectis, salsusque per artus
 sudor iit, terque ipsa solo (mirabile dictu)
 emicuit parmamque ferens hastamque trementem. 175
 Extemplo temptanda fuga canit aequora Calchas,
 nec posse Argolicis excindi Pergama telis,
 omnia ni repetant Argis numenque reducant,
 quod pelago et curvis secum avexere carinis.
 Et nunc quod patrias vento petiere Mycenae, 180
 arma deosque parant comites, pelagoque remenso
 improvisi aderunt : ita digerit omina Calchas.
 Hanc pro Palladio moniti, pro numine laeso
 effigiem statuere, nefas quae triste piaret.

Hanc tamen immensam Calchas attollere molem 185
 roboribus textis caeloque educere iussit,
 ne recipi portis aut duci in moenia posset,
 neu populum antiqua sub religione tueri.
 Nam si vestra manus violasset dona Minervae,
 tum magnum exitium (quod di prius omen in ipsum 190
 convertant!) Priami imperio Phrygibusque futurum;
 sin manibus vestris vestram ascendisset in urbem,
 ultro Asiam magno Pelopea ad moenia bello
 venturam, et nostros ea fata manere nepotes."
 'Talibus insidiis periurique arte Sinonis 195
 credita res, captique dolis lacrimisque coactis,
 quos neque Tydides nec Larissaeus Achilles,
 non anni domuere decem, non mille carinae.
 'Hic aliud maius miseris multoque tremendum
 obiiicitur magis, atque improvida pectora turbat. 200
 Laocoon, ductus Neptuno sorte sacerdos,
 sollemnes taurum ingentem mactabat ad aras.
 Ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta,
 (horresco referens) immensis orbibus angues
 incumbunt pelago, pariterque ad litora tendunt; 205
 pectora quorum inter fluctus arrecta iubaeque
 sanguineae superant undas, pars cetera pontum
 pone legit sinuatque immensa volumine terga.
 Fit sonitus spumante salo; iamque arva tenebant,
 ardentesque oculos suffecti sanguine et igni 210
 sibila lambebant linguis vibrantibus ora.
 Diffugimus visu exsanguis. Illi agmine certo
 Laocoonta petunt: et primum parva duorum
 corpora natorum serpens amplexus uterque
 implicat et miseros morsu depascitur artus; 215
 post ipsum, auxilio subeuntem ac tela ferentem,
 corpiunt spirisque ligant ingentibus, et iam
 bis medium amplexi, bis collo squamea circum
 terga dati, superant capite et cervicibus altis.
 Ille simul manibus tendit divellere nodos 220
 perfusus sanie vittas atroque veneno,
 clamores simul horrendos ad sidera tollit,
 qualis mugitus, fugit cum saucius aram

taurus et incertam excussit cervice securim.
 At gemini lapsu delubra ad summa dracones 225
 effugiunt saevaeque petunt Tritonidis arcem,
 sub pedibusque deae clipeique sub orbe teguntur.
 Tum vero tremefacta novus per pectora cunctis
 insinuat pavor, et scelus expendisse merentem
 Laocoonta ferunt, sacrum qui cuspidē robur 230
 laeserit et tergo sceleratam intorserit hastam.
 Ducendum ad sedes simulacrum orandaque divae
 numina conclamant.
 Dividimus muros et moenia pandimus urbis.
 Accingunt omnes operi, pedibusque rotarum 235
 subiiciunt lapsus, et stuppea vincula collo
 intendunt. Scandit fatalis machina muros
 feta armis. Pueri circum innuptaeque puellae
 sacra canunt funemque manu contingere gaudent.
 Illa subito mediaeque minans illabitur urbi. 240
 O patria, o divum domus Ilium et inclita bello
 moenia Dardanidum! quater ipso in limine portae
 substitit atque utero sonitum quater arma dedere:
 instamus tamen immemores caecique furore,
 et monstrum infelix sacrata sistimus arce. 245
 Tunc etiam fatis aperit Cassandra futuris
 ora dei iussu non umquam credita Teucris:
 nos delubra deum miseri, quibus ultimus esset
 ille dies, festa velamus fronde per urbem.
 'Vertitur interea caelum et ruit Oceano nox, 250
 involvens umbra magna terramque polumque
 Myrmidonumque dolos; fusi per moenia Teucris
 conticuere, sopor fessos complectitur artus.
 Et iam Argiva phalanx instructis navibus ibat
 a Tenedo tacitae per amica silentia lunae 255
 litora nota petens: flammās cum regia puppis
 extulerat, fatisque deum defensūs iniquis
 inclusos utero Danaos et pinea furtim
 laxat claustra Sinon. Illos patefactus ad auras
 reddit equus, laetique cavo se robore promunt 260
 Thessandrus Sthenelusque duces et dirus Ulixes,
 demissum lapsi per funem, Acamasque Thoasque

Pelidesque Neoptolemus primusque Machaon
 et Menelaus et ipse doli fabricator Epeos.
 Invadunt urbem somno vinoque sepultam; 265
 caeduntur vigiles, portisque patentibus omnes
 accipiunt socios atque agmina conscia iungunt.
 'Tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris
 incipit et dono divum gratissima serpit.
 In somnis ecce ante oculos maestissimus Hector 270
 visus adesse mihi largosque effundere fletus,
 raptatus bigis, ut quondam, aterque cruento
 pulvere, perque pedes traiectus lora tumentes.
 Hei mihi qualis erat, quantum mutatus ab illo
 Hectore, qui redit exuvias indutus Achilli, 275
 vel Danaum Phrygios iaculatus puppibus ignes,
 squalentem barbam et concretos sanguine crines
 vulneraque illa gerens, quae circum plurima muros
 accepit patrios! ultro flens ipse videbar
 compellare virum et maestas expromere voces: 280
 "O lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum,
 quae tantae tenuere morae? quibus Hector ab oris
 exspectate venis? ut te post multa tuorum
 funera, post varios hominumque urbisque labores
 defessi aspicimus! quae causa indigna serenos 285
 foedavit vultus? aut cur haec vulnera cerno?"
 Ille nihil, nec me quaerentem vana moratur,
 sed graviter gemitus imo de pectore ducens
 "Heu fuge, nate dea, teque his" ait "eripe flammis.
 Hostis habet muros, ruit alto a culmine Troia. 290
 Sat patriae Priamoque datum: si Pergama dextra
 defendi possent, etiam hac defensa fuissent.
 Sacra suosque tibi commendat Troia Penates:
 hos cape fatorum comites, his moenia quaere,
 magna pererrato statues quae denique ponto." 295
 Sic ait, et manibus vittas Vestamque potentem
 aeternumque adytis effert penetralibus ignem.
 'Diverso interea miscentur moenia luctu,
 et magis atque magis, quamquam secreta parentis
 Anchisae domus arboribusque oblecta recessit, 300
 clarescunt sonitus armorumque ingruit horror.

Excutior somno, et summi fastigia tecti
 ascensu supero atque arrectis auribus asto :
 in segetem veluti cum flamma furentibus Austris
 incidit, aut rapidus montano flumine torrens 325
 sternit agros, sternit sata laeta boumque labores,
 praecipitesque trahit silvas ; stupet inscius alto
 accipiens sonitum saxi de vertice pastor.
 Tum vero manifesta fides, Danaumque patescunt
 insidiae. Iam Deiphobi dedit ampla ruinam 330
 Vulcano superante domus, iam proximus ardet
 Ucalegon, Sigea igni freta lata relucet.
 Exoritur clamorque virum clangorque tubarum.
 Arma amens capio ; nec sat rationis in armis,
 sed glomerare manum bello et concurrere in arcem 335
 cum sociis ardent animi ; furor iraque mentem
 praecipitant, pulchrumque mori succurrit in armis.
 'Ecce autem telis Panthus elapsus Achivum,
 Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
 sacra manu victosque deos parvumque nepotem 340
 ipse trahit, cursuque amens ad limina tendit.
 "Quo res summa loco, Panthu ? quam prendimus arcem ?"
 Vix ea fatus eram, gemitu cum talia reddit :
 "Venit summa dies et ineluctabile tempus
 Dardaniae. Fuimus Troes, fuit Ilium et ingens 345
 gloria Teucrorum ; ferus omnia Iuppiter Argos
 transtulit ; incensa Danai dominantur in urbe.
 Arduus armatos mediis in moenibus astans
 fundit equus, victorque Sinon incendia miscet
 insultans. Portis alii bipatentibus adsunt, 350
 millia quot magnis umquam venero Mycenis ;
 obsedere alii telis angusta viarum
 oppositi ; stat ferri acies mucrone corusco
 stricta, parata neci ; vix primi proelia temptant
 portarum vigiles et caeco Marte resistunt." 355
 Talibus Othryadae dictis et numine divum
 in flammas et in arma feror, quo tristis Erinys,
 quo fremitus vocat et sublatus ad aethera clamor.
 Addunt se socios Rhipeus et maximus armis
 Epytus, oblatis per lunam, Hypanisque Dymasque, 360

et lateri agglomerant nostro, iuvenisque Coroebus
 Mygdonides: illis ad Troiam forte diebus
 venerat insano Cassandrae incensus amore,
 et gener auxilium Priamo Phrygibusque ferebat,
 infelix qui non sponsae praecepta furentis
 audierit. 345

Quos ubi confertos audere in proelia vidi,
 incipio super his: "Iuvenes, fortissima frustra
 pectora, si vobis audentem extrema cupido
 certa sequi, quae sit rebus fortuna videtis. 350

Excessere omnes adytis arisque relictis
 di, quibus imperium hoc steterat; succurritis urbi
 incensae: moriamur, et in media arma ruamus.
 Una salus victis nullam sperare salutem." 355

Sic animis iuvenum furor additus. Inde lupi ceu
 raptores atra in nebula, quos improba ventris
 exegit caecos rabies, catulique relict
 faucibus exspectant siccis, per tela, per hostes
 vadimus haud dubiam in mortem, mediaeque tenemus
 urbis iter; nox atra cava circumvolat umbra. 360

Quis cladem illius noctis, quis funera fando
 explicet aut possit lacrimis aequare labores?
 Urbs antiqua ruit multos dominata per annos;
 plurima perque vias sternuntur inertia passim
 corpora perque domos et religiosa deorum
 limina. Nec soli poenas dant sanguine Teucri:
 quondam etiam victis redit in praecordia virtus,
 victoresque cadunt Danaï. Crudelis ubique
 luctus, ubique pavor et plurima mortis imago. 365

'Primus se, Danaum magna comitante caterva,
 Androgeus offert nobis, socia agmina credens,
 inscius, atque ultro verbis compellat amicis:
 "Festinate, viri. Nam quae tam sera moratur
 segnities? alii rapiunt incensa feruntque
 Pergama; vos celsis nunc primum a navibus itis?" 370

Dixit, et extemplo, neque enim responsa dabantur
 fida satis, sensit medios delapsus in hostes.

Obstupuit retroque pedem cum voce repressit.
 Improvisum aspris veluti qui sentibus anguem

pressit humi nitens, trepidusque repente refugit 380
 attollentem iras et caerulea colla tumentem:
 haud secus Androgeus visu tremefactus abibat.
 Irruimus densis et circumfundimur armis,
 ignarosque loci passim et formidine captos
 sternimus: aspirat primo Fortuna labori. 385
 Atque hic successu exsultans animisque Coroebus
 "O socii, qua prima" inquit "fortuna salutis
 monstrat iter, quaque ostendit se dextra, sequamur:
 mutemus clipeos, Danaumque insignia nobis
 aptemus. Dolus an virtus, quis in hoste requirat? 390
 Arma dabunt ipsi." Sic fatus deinde comantem
 Androgei galeam clipeique insigne decorum
 induitur, laterique Argivum accommodat ensem.
 Hoc Rhipeus, hoc ipse Dymas omnisque iuventus
 laeta facit; spoliis se quisque recentibus armat. 395
 Vadimus immixti Danais haud numine nostro,
 multaque per caecam congressi proelia noctem
 conserimus, multos Danaum demittimus Orco.
 Diffugiunt alii ad naves et litora cursu
 fida petunt, pars ingentem formidine turpi 400
 scandunt rursus equum et nota conduntur in alvo.
 'Heu nihil invitis fas quemquam fidere divis.
 Ecce trahebatur passis Priameia virgo
 crinibus a templo Cassandra adytisque Minervae,
 ad caelum tendens ardentia lumina frustra, 405
 lumina, nam teneras arcebant vincula palmas.
 Non tulit hanc speciem furiata mente Coroebus,
 et sese medium iniecit periturus in agmen.
 Consequimur cuncti et densis incurrimus armis.
 Hic primum ex alto delubri culmine telis 410
 nostrorum obruimur, oriturque miserrima caedes
 armorum facie et Graiarum errore iubarum.
 Tum Danai gemitu atque ereptae virginis ira
 undique collecti invadunt, acerrimus Aiax
 et gemini Atridae Dolopumque exercitus omnis, 415
 adversi rupto ceu quondam turbine venti
 configunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
 Eurus equis; stridunt silvae, saevitque tridenti

spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo.
 Illi etiam, si quos obscura nocte per umbram 420
 fudimus insidiis totaque agitavimus urbe,
 apparent; primi clipeos mentitaque tela
 agnoscunt atque ora sono discordia signant.
 Illicet obruimur numero; primusque Coroebus
 Penelei dextra divae armipotentis ad aram 425
 procumbit; cadit et Rhipeus, iustissimus unus,
 qui fuit in Teucris et servantissimus aequi;
 dis aliter visum; pereunt Hypanisque Dymasque
 confixi a sociis; nec te tua plurima, Panthu,
 labentem pietas nec Apollinis infula textit. 430
 Iliaci cineres et flamma extrema meorum,
 testor, in occasu vestro nec tela nec ulla
 vitavisse vices Danaum, et, si fata fuissent
 ut caderem, meruisse manu. Divellimur inde,
 Iphitus et Pelias mecum, quorum Iphitus aevo 435
 iam gravior, Pelias et vulnere tardus Ulixi.
 Protinus ad sedes Priami clamore vocati.
 Hic vero ingentem pugnam, ceu cetera nusquam
 bella forent, nulli tota morerentur in urbe,
 sic Martem indomitum Danaosque ad tecta ruentes 440
 cernimus, obsessumque acta testudine limen.
 Haerent parietibus scalae, postesque sub ipsos
 nituntur gradibus, clipeosque ad tela sinistris
 protecti obiiciunt, prensant fastigia dextris.
 Dardanidae contra turres ac tecta domorum 445
 culmina convellunt; his se, quando ultima cernunt,
 extrema iam in morte parant defendere telis;
 auratasque trabes, veterum decora alta parentum,
 devolvunt; alii strictis mucronibus imas
 obsedere fores, has servant agmine denso. 450
 Instaurati animi regis succurrere tectis
 auxilioque levare viros vimque addere victis.
 'Limen erat caecaeque fores et pervius usus
 tectorum inter se Priami, postesque relict
 a tergo, infelix qua se, dum regna manebant, 455
 saepius Andromache ferre incommitata solebat
 ad soceros, et avo puerum Astyanacta trahebat.

Evado ad summi fastigia culminis, unde
 tela manu miseri iactabant irrita Teucri.
 Turrin in praecipiti stantem summisque sub astra 460
 eductam tectis, unde omnis Troia videri
 et Danaum solitae naves et Achaica castra,
 aggressi ferro circum, qua summa labantes
 iuncturas tabulata dabant, convellimus altis
 sedibus impulimusque: ea lapsa repente ruinam 465
 cum sonitu trahit et Danaum super agmina late
 incidit. Ast alii subeunt, nec saxa nec ullum
 telorum interea cessat genus.

Vestibulum ante ipsum primoque in limine Pyrrhus
 exsultat, telis et luce coruscus aëna; 470
 qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
 frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
 nunc, positis novus exuviis nitidusque iuventa,
 lubrica convolvit sublato pectore terga
 arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis. 475
 Una ingens Periphas et equorum agitator Achilles,
 armiger Automedon, una omnis Scyria pubes
 succedunt tecto, et flammas ad culmina iactant.
 Ipse inter primos correpta dura bipenni
 limina perrumpit, postesque a cardine vellit 480
 aeratos; iamque excisa trabe firma cavavit
 robora et ingentem lato dedit ore fenestram.
 Apparet domus intus et atria longa patescunt,
 apparent Priami et veterum penetralia regum,
 armatosque vident stantes in limine primo. 485

At domus interior gemitu miseroque tumultu
 miscetur, penitusque cavae plangoribus aedes
 femineis ululant; ferit aurea sidera clamor.
 Tum pavidæ tectis matres ingentibus errant,
 amplexæque tenent postes atque oscula figunt. 490
 Instat vi patria Pyrrhus: nec claustra nec ipsi
 custodes sufferre valent; labat ariete crebro
 ianua, et emoti procumbunt cardine postes;
 fit via vi; rumpunt aditus primosque trucidant
 immissi Danai et late loca milite complent. 495
 Non sic, aggeribus ruptis cum spumeus amnis

exiit oppositasque evicit gurgite moles,
 fertur in arva furens cumulo, camposque per omnes
 cum stabulis armenta trahit. Vidi ipse furem
 caede Neoptolemum geminosque in limine Atridas, 500
 vidi Hecubam centumque nurus Priamumque per aras,
 sanguine foedantem quos ipse sacraverat ignes.
 Quinquaginta illi thalami, spes tanta nepotum,
 barbarico postes auro spoliisque superbi
 procubere; tenent Danaï, qua deficit ignis. 505
 ‘Forsitan et Priami fuerint quae fata requiras.
 Urbis uti captae casum convulsaque vidit
 limina tectorum et medium in penetralibus hostem,
 arma diu senior desueta trementibus aevo
 circumdat nequiquam umeris, et inutile ferrum 510
 cingitur, ac densos fertur moriturus in hostes.
 Aedibus in mediis nudoque sub aetheris axe
 ingens ara fuit iuxtaque veterrima laurus,
 incumbens arae atque umbra complexa Penates.
 Hic Hecuba et natae nequiquam altaria circum, 515
 praecipites atra ceu tempestate columbae,
 condensae et divum amplexae simulacra sedebant.
 Ipsum autem sumptis Priamum iuvenalibus armis
 ut vidit, “Quae mens tam dira, miserrime coniunx,
 impulit his cingi telis? aut quo ruis?” inquit. 520
 “Non tali auxilio nec defensoribus istis
 tempus eget, non, si ipse meus nunc afforet Hector.
 Huc tandem concede; haec ara tuebitur omnes,
 aut moriere simul.” Sic ore effata recepit
 ad sese et sacra longaeum in sede locavit. 525
 Ecce autem elapsus Pyrrhi de caede Polites,
 unus natorum Priami, per tela, per hostes
 porticibus longis fugit et vacua atria lustrat
 saucius. Illum ardens infesto vulnere Pyrrhus
 insequitur, iam iamque manu tenet et premit hasta. 530
 Ut tandem ante oculos evasit et ora parentum,
 concidit ac multo vitam cum sanguine fudit.
 Hic Priamus, quamquam in media iam morte tenetur,
 non tamen abstinuit, nec voci iraeque pepercit:
 “At tibi pro scelere,” exclamat, “pro talibus ausis 535

di, si qua est caelo pietas, quae talia curet,
persolvant grates dignas et praemia reddant
debita, qui nati coram me cernere letum
fecisti et patrios foedasti funere vultus.

At non ille, satum quo te mentiris, Achilles 540
talis in hoste fuit Priamo; sed iura fidemque
supplicis erubuit, corpusque exsanguie sepulcro
reddidit Hectoreum, meque in mea regna remisit."

Sic fatus senior, telumque imbelles sine ictu 545
coniecit, rauco quod protinus aere repulsum,
et summo clipei nequiquam umbone pependit.

Cui Pyrrhus "Referes ergo haec et nuntius ibis
Pelidae genitori. Illi mea tristitia facta
degeheremque Neoptolemum narrare memento:
nunc morere." Hoc dicens altaria ad ipsa trementem 550
traxit et in multo lapsantem sanguine nati,
implicuitque coma laevam, dextraque coruscum
extulit ac lateri capulo tenus abdidit ensem.

Haec finis Priami fatorum; hic exitus illum
sorte tulit, Troiam incensam et prolapsa videntem 555
Pergama, tot quondam populis terrisque superbum
regnatorem Asiae. Iacet ingens litore truncus
avulsumque umeris caput et sine nomine corpus.

'At me tunc primum saevus circumstetit horror.
Obstupui; subiit cari genitoris imago, 560
ut regem aequaevalum crudeli vulnere vidi
vitam exhalantem; subiit deserta Creusa
et direpta domus et parvi casus Iuli.

Respicio et, quae sit me circum copia, lustrum.
Deseruere omnes defessi, et corpora saltu 565
ad terram misere aut ignibus aegra dedere.

Iamque adeo super unus eram, cum limina Vestae *tnesis*
servantem et tacitam secreta in sede latentem
Tyndarida aspicio; dant claram incendia lucem
erranti passimque oculos per cuncta ferenti. 570

Illa sibi infestos eversa ob Pergama Teucros
et poenas Danaum et deserti coniugis iras
praemetuens, Troiae et patriae communis Erinys,
abdiderat sese atque aris invisā sedebat.

Exarsere ignes animo; subit ira cadentem 575
 ulcisci patriam et sceleratas sumere poenas.
 Scilicet haec Spartam incolumis patriasque Mycenae
 aspiciet, partoque ibit regina triumpho,
 coniugiumque domumque patres natosque videbit,
 Iliadum turba et Phrygiis comitata ministris? 580
 occiderit ferro Priamus? Troia arserit igni?
 Dardanium totiens sudarit sanguine litus?
 Non ita. Namque etsi nullum memorabile nomen
 feminea in poena est nec habet victoria laudem,
 exstinxisse nefas tamen et sumpsisse merentis 585
 laudabor poenas, animumque explesse iuvabit
 ultricis flammae et cineres satiasset meorum.
 Talia iactabam et furiata mente ferebar,
 cum mihi se, non ante oculis tam clara, videndam
 obtulit et pura per noctem in luce refulsit 590
 alma parens, confessa deam qualisque videri
 caelicolis et quanta solet, dextraque prehensum
 continuit, roseoque haec insuper addidit ore:
 "Nate, quis indomitas tantus dolor excitat iras?
 quid furis aut quonam nostri tibi cura recessit? 595
 Non prius aspicias, ubi fessum aetate parentem
 liqueris Anchisen, superet coniunctae Creusae
 Ascaniusque puer? quos omnes undique Graiae
 circum errant acies et, ni mea cura resistat,
 iam flammae tulerint inimicus et hauserit ensis. 600
 Non tibi Tyndaridis facies invisae Lacaenae
 culpatusve Paris, divum inclementia, divum,
 has evertit opes sternitque a culmine Troiam.
 Aspice (namque omnem, quae nunc obducta tueri
 mortales hebetat visus tibi et umida circum
 caligat, nubem eripiam; tu ne qua parentis
 iussa time neu praeceptis parere recusa):
 hic, ubi disiectas moles avulsaque saxa
 saxa vides mixtoque undantem pulvere fumum,
 Neptunus muros magnoque emota tridenti 610
 fundamenta quatit totamque a sedibus urbem
 eruit. Hic Iuno Scaean saevissima portas
 prima tenet, sociumque furens a navibus agmen

ferro accincta vocat.

Iam summas arces Tritonia (respice) Pallas 615

insedit, nimbo effulgens et Gorgone saeva.

Ipse pater Danaïs animos viresque secundas

sufficit, ipse deos in Dardana suscitât arma.

Eripe, nate, fugam, finemque impone labori.

Nusquam abero et tutum patrio te limine sistam." 620

Dixerat, et spissis noctis se condidit umbris.

Apparent dirae facies inimicaque Troiae

numina magna deum.

'Tum vero omne mihi visum considerare in ignes

Ilium et ex imo verti Neptunia Troia; 625

ac veluti summis antiquam in montibus ornum

cum ferro accisam crebrisque bipennibus instant

eruerè agricolae certatim, illa usque minatur

et tremefacta comam concusso vertice nutat,

vulneribus donec paulatim evicta supremum 630

congemuit traxitque iugis avulsa ruinam.

Descendo, ac ducente deo flammam inter et hostes

expedior: dant tela locum flammaeque recedunt.

'Atque ubi iam patriae perventum ad limina sedis

antiquasque domos, genitor, quem tollere in altos 635

optabam primum montes primumque petebam,

abnegat excisa vitam producere Troia

exsiliumque pati. "Vos o, quibus integer aevi

sanguis" ait "solidaeque suo stant robore vires,

vos agitate fugam. 640

Me si caelicolae voluissent ducere vitam,

has mihi servassent sedes. Satis una superque

vidimus excidia et captae superavimus urbi.

Sic o sic positum affati discedite corpus.

Ipse manu mortem inveniam; miserebitur hostis 645

exuviasque petet. Facilis iactura sepulcri.

Iam pridem invisus divis et inutilis annos

demoror, ex quo me divum pater atque hominum rex

fulminis afflavit ventis et contigit igni."

'Talia perstabat memorans, fixusque manebat. 650

Nos contra effusi lacrimis coniunxque Creusa

Ascaniusque omnisque domus, ne vertere secum

cuncta pater fatoque urgenti incumbere vellet.
 Abnegat, inceptoque et sedibus haeret in isdem.
 Rursus in arma feror, mortemque miserrimus opto. 655
 Nam quod consilium aut quae iam fortuna dabatur?
 "Mene efferre pedem, genitor, te posse relicto
 sperasti, tantumque nefas patrio excidit ore?
 Si nihil ex tanta superis placet urbe relinqui,
 et sedet hoc animo, perituraeque addere Troiae 660
 teque tuosque iuvat, patet isti ianua leto,
 iamque aderit multo Priami de sanguine Pyrrhus,
 natum ante ora patris, patrem qui obtruncat ad aras.
 Hoc erat, alma parens, quod me per tela, per ignes
 eripis, ut mediis hostem in penetralibus, utque 665
 Ascanium patremque meum iuxtaque Creusam
 alterum in alterius mactatos sanguine cernam?
 Arma, viri, ferte arma; vocat lux ultima victos.
 Reddite me Danaïs, sinite' instaurata revisam
 proelia. Numquam omnes hodie moriemur inulti." 670
 'Hinc ferro accingor rursus clipeoque sinistram
 insertabam aptans meque extra tecta ferebam.
 Ecce autem complexa pedes in limine coniunx
 haerebat, parvumque patri tendebat Iulum:
 "Si periturus abis, et nos rape in omnia tecum; 675
 sin aliquam expertus sumptis spem ponis in armis,
 hanc primum tutare domum. Cui parvus Iulus,
 cui pater et coniunx quondam tua dicta relinquo?"
 Talia vociferans gemitu tectum omne replebat,
 cum subitum dictoque oritur mirabile monstrum. 680
 Namque manus inter maestorumque ora parentum
 ecce levis summo de vertice visus Iuli
 fundere lumen apex, tactoque innoxia molles
 lambere flamma comas et circum tempora pasci.
 Nos pavidi trepidare metu, crinemque flagrantem 685
 Excutere et sanctos restinguere fontibus ignes.
 At pater Anchises oculos ad sidera laetus
 extulit, et caelo palmas cum voce tetendit:
 "Iuppiter omnipotens, precibus si flecteris ullis,
 aspice nos; hoc tantum; et, si pietate meremur, 690
 da deinde augurium, Pater, atque haec omina firma."

'Vix ea fatus erat senior, subitoque fragore
 intonuit laevum, et de caelo lapsa per umbras
 stella facem ducens multa cum luce cucurrit.
 Illam, summa super labentem culmina tecti, 695
 cernimus Idaea claram se condere silva
 signantemque vias; tum longo limite sulcus
 dat lucem, et late circum loca sulphure fumant.
 Hic vero victus genitor se tollere ad auras:
 affaturque deos et sanctum sidus adorat. 700
 "Iam iam nulla mora est; sequor et qua ducitis adsum.
 Di patrii, servate domum, servate nepotem.
 Vestrum hoc augurium, vestroque in numine Troia est.
 Cedo equidem nec, nate, tibi comes ire recuso."
 Dixerat ille, et iam per moenia clarior ignis 705
 auditur, propiusque aestus incendia volvunt.
 "Ergo age, care pater, cervici imponere nostrae;
 ipse subibo umeris, nec me labor iste gravabit.
 quo res cumque cadent, unum et commune periculum,
 una salus ambobus erit. Mihi parvus Iulus 710
 sit comes, et longe servet vestigia coniunx.
 Vos, famuli, quae dicam animis advertite vestris.
 Est urbe egressis tumulus templumque vetustum
 desertae Cereris, iuxtaque antiqua cupressus
 religione patrum multos servata per annos: 715
 hanc ex diverso sedem veniemus in unam.
 Tu, genitor, cape sacra manu patriosque Penates;
 me, bello e tanto digressum et caede recenti,
 attrectare nefas, donec me flumine vivo
 abluero." 720
 Haec fatus latos umeros subiectaque colla
 veste super fulvique internor pelle leonis,
 succedoque oneri; dextrae se parvus Iulus
 implicuit sequiturque patrem non passibus aequis;
 pone subit coniunx. Ferimur per opaca locorum; 725
 et me, quem dudum non ulla iniecta movebant
 tela neque adverso glomerati ex agmine Graii,
 nunc omnes terrent aerae, sonus excitat omnis
 suspensum et pariter comitique onerique timentem.
 Iamque propinquabam portis omnemque videbar 730

evasisse viam, subito cum creber ad aures
 visus adesse pedum sonitus, genitorque per umbram
 prospiciens "Nate" exclamat, "fuge, nate; propinquant:
 ardentes clipeos atque aera micantia cerno."
 Hic mihi nescio quod trepido male numen amicum 735
 confusam eripuit mentem. Namque avia cursu
 dum sequor et nota excedo regione viarum,
 heu misero coniunx fatone erepta Creusa
 substitit erravitne via seu lassa resedit
 incertum: nec post oculis est reddita nostris, 740
 nec prius amissam respexi animumve reflexi,
 quam tumultum antiquae Cereris sedemque sacratam
 venimus; hic demum collectis omnibus una
 defuit et comites natumque virumque fefellit.
 Quem non inCUSAVI amens hominumque deorumque 745
 aut quid in eversa vidi crudelius urbe?
 Ascanium Anchisenque patrem Teucrosque Penates
 commendo sociis et curva valle recondo.
 Ipse urbem repeto et cingor fulgentibus armis.
 Stat casus renovare omnes omnemque reverti 750
 per Troiam et rursus caput obiectare periclis.
 Principio muros obscuraque limina portae,
 qua gressum extuleram, repeto, et vestigia retro
 observata sequor per noctem et lumine lustrō.
 Horror ubique animos, simul ipsa silentia terrent. 755
 Inde domum, si forte pedem, si forte tulisset,
 me refero. Irruerant Danaï et tectum omne tenebant.
 Illicit ignis edax summa ad fastigia vento
 volvitur, exsuperant flammae, furit aestus ad auras.
 Procedo et Priami sedes arcemque reviso. 760
 Et iam porticibus vacuis Iunonis asylo
 custodes lecti Phoenix et dirus Ulixes
 praedam asservabant. Huc undique Troja gaze
 incensis erepta adytis, mensaeque deorum
 crateresque auro solidi, captivaeque vestis 765
 congeritur. Pueri et pavidæ longo ordine matres
 stant circum.
 Ausus quin etiam voces iactare per umbram
 implevi clamore vias, maestusque Creusam

nequiquam ingeminans iterumque iterumque vocavi. 770
 Quaerenti et tectis urbis sine fine ruenti
 infelix simulacrum atque ipsius umbra Creusae
 visa mihi ante oculos et nota maior imago.
 Obstupui, steteruntque comae et vox faucibus haesit.
 Tum sic affari et curas his demere dictis: 775
 "Quid tantum insano iuvat indulgere dolori,
 o dulcis coniunx? non haec sine numine divum
 eveniunt; nec te hinc comitem asportare Creusam
 fas aut ille sinit superi regnator Olympi.
 Longa tibi exsilia, et vastum maris aequor arandum: 780
 et terram Hesperiam venies, ubi Lydius arva
 inter opima virum leni fluit agmine Thybris.
 Illic res laetae regnumque et regia coniunx
 parta tibi: lacrimas dilectae pelle Creusae.
 Non ego Myrmidonum sedes Dolopumve superbas 785
 aspiciam, aut Graiis servitum matribus ibo,
 Dardanis, et divae Veneris nurus;
 sed me magna deum Genetrix his detinet oris.
 Iamque vale et nati serva communis amorem."
 Haec ubi dicta dedit, lacrimantem et multa volentem 790
 dicere deseruit, tenuesque recessit in auras.
 Ter conatus ibi collo dare bracchia circum;
 ter frustra comprehensa manus effugit imago,
 par levibus ventis volucrique simillima somno.
 Sic demum socios consumpta nocte reviso. 795
 'Atque hic ingentem comitum affluxisse novorum
 invenio admirans numerum, matresque virosque,
 collectam exsilio pubem, miserabile vulgus.
 Undique convenere, animis opibusque parati
 in quascumque velim pelago deducere terras. 800
 Iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae
 ducebatque diem, Danaique obsessa tenebant
 limina portarum, nec spes opis ulla dabatur:
 cessi et sublato montes genitore petivi.

AENEIS.

LIBER TERTIUS.

‘POSTQUAM res Asiae Priamique evertere gentem
immeritam visum superis, ceciditque superbum
Ilium et omnis humo fumat Neptunia Troia,
diversa exsilia et desertas quaerere terras
auguriis agimur divum, classemque sub ipsa 5
Antandro et Phrygiae molimur montibus Idae,
incerti quo fata ferant, ubi sistere detur,
contrahimusque viros. Vix prima inceperat aestas,
et pater Anchises dare fatis vela iubebat,
litora cum patriae lacrimans portusque relinquo 10
et campos, ubi Troia fuit. Feror exsul in altum
cum sociis natoque Penatibus et magnis Dis.
‘Terra procul vastis colitur Mavortia campis,
(Thraces arant) acri quondam regnata Lycurgo,
hospitium antiquum Troiae sociique Penates, 15
dum fortuna fuit. Feror huc, et litore curvo
moenia prima loco fatis ingressus iniquis,
Aeneadasque meo nomen de nomine fingo.
‘Sacra Dionaeae matri divisque ferebam
auspiciis coeptorum operum, superoque nitentem 20
caelicolum regi mactabam in litore taurum.
Forte fuit iuxta tumulus, quo cornea summo
virgulta et densis hastilibus horrida myrtus.
Accessi, viridemque ab humo convellere silvam
conatus, ramis tegerem ut frondentibus aras, 25
horrendum et dictu video mirabile monstrum.
Nam quae prima solo ruptis radicibus arbos
vellitur, huic atro liquuntur sanguine guttae

et terram tabo maculant. Mihi frigidus horror
 membra quatit, gelidusque coit formidine sanguis. 30
 Rursus et alterius lentum convellere vimen
 insequor et causas penitus temptare latentes :
 ater et alterius sequitur de cortice sanguis.
 Multa movens animo Nymphas venerabar agrestes
 Gradivumque patrem, Geticis qui praesidet arvis, 35
 rite secundarent visus omenque levarent.
 Tertia sed postquam maiore hastilia nisu
 aggredior genibusque adversae obluctor harenae,
 (eloquar an sileam?) gemitus lacrimabilis imo
 auditur tumulo, et vox reddita fertur ad aures : 40
 "Quid miserum, Aenea, laceras? iam parce sepulto
 parce pias scelerare manus: non me tibi Troia
 externum tulit aut cruor hic de stipite manat.
 Heu fuge crudeles terras, fuge litus avarum.
 Nam Polydorus ego: hic confixum ferrea texit 45
 telorum seges et iaculis increvit acutis."
 Tum vero ancipiti mentem formidine pressus
 obstupui steteruntque comae et vox faucibus haesit.
 'Hunc Polydorum auri quondam cum pondere magno
 infelix Priamus furtim mandarat alendum 50
 Threicio regi, cum iam diffideret armis
 Dardaniae cingique urbem obsidione videret.
 Ille, ut opes fractae Teucrum, et Fortuna recessit,
 res Agamemnonias victriciaque arma secutus
 fas omne abrumpit: Polydorum obtruncat, et auro 55
 vi potitur. Quid non mortalia pectora cogis,
 auri sacra fames! Postquam pavor ossa reliquit,
 delectos populi ad proceres primumque parentem
 monstra deum refero, et quae sit sententia posco.
 Omnibus idem animus, scelerata excedere terra, 60
 linqui pollutum hospitium et dare classibus Austros.
 Ergo instauramus Polydoro funus, et ingens
 aggeritur tumulo tellus; stant manibus arae
 caeruleis maestae vittis atraque cupresso,
 et circum Iliades crinem de more solutae; 65
 inferimus tepido spumantia cymbia lacte
 sanguinis et sacri pateras, animamque sepulcro

condimus et magna supremum voce ciemus.

‘Inde ubi prima fides pelago, placataque venti
dant maria et lenis crepitans vocat Auster in altum, 70
deducunt socii naves et litora complent.

Provehimur portu terraeque urbesque recedunt.

Sacra mari colitur medio gratissima tellus

Nereidum matri et Neptuno Aegaeo,

quam pius Arquitenens oras et litora circum 75

errantem Mycono e celsa Gyaroque revinxit,

immotamque coli dedit et contemnere ventos.

Huc feror, haec fessos tuto placidissima portu

accipit. Egressi veneramur Apollinis urbem.

Rex Anius, rex idem hominum Phoebique sacerdos, 80

vittis et sacra redimitus tempora lauro

occurrit, veterem Anchisen agnovit amicum.

Iungimus hospitio dextras et tecta subimus.

‘Templa dei saxo venerabar structa vetusto :

“Da propriam, Thymbraee, domum ; da moenia fessis 85

et genus et mansuram urbem ; serva altera Troiae

Pergama, reliquias Danaum atque immitis Achilli.

Quem sequimur ? quove ire iubes ? ubi ponere sedes ?

Da, pater, augurium atque animis illabere nostris.”

Vix ea fatus eram : tremere omnia visa repente, 90

liminaque laurusque dei, totusque moveri

mons circum et mugire adytis cortina reclusis.

Summissi petimus terram, et vox fertur ad aures :

“Dardanidae duri, quae vos a stirpe parentum

prima tulit tellus, eadem vos ubere laeto 95

accipiet reduces. Antiquam exquirite matrem.

Hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris,

et nati natorum et qui nascentur ab illis.”

Haec Phoebus ; mixtoque ingens exorta tumultu

laetitia, et cuncti quae sint ea moenia quaerunt, 100

quo Phoebus vocet errantes iubeatque reverti.

Tum genitor, veterum volvens monimenta virorum,

“Audite, o procures,” ait “et spes discite vestras.

Creta Iovis magni medio iacet insula ponto,

mons Idaeus ubi et gentis cunabula nostrae. 105

Centum urbes habitant magnas, uberrima regna ;

maximus unde pater, si rite audita recorde,
 Teucus Rhoeteas primum est advectus in oras
 optavitque locum regno. Nondum Ilium et arces
 Pergameae steterant; habitabant vallibus imis. 110
 Hinc Mater cultrix Cybelae Corybantiaque aera
 Idaeumque nemus; hinc fida silentia sacris,
 et iuncti currum dominae subiere leones.
 Ergo agite, et divum ducunt qua iussa sequamur,
 placemus ventos et Gnosia regna petamus. 115
 Nec longo distant cursu: modo Iuppiter adsit,
 tertia lux classem Cretaeis sistet in oris."
 Sic fatus meritos aris mactavit honores,
 taurum Neptuno, taurum tibi, pulcher Apollo,
 nigram Hiemi pecudem, Zephyris felicibus albam. 120
 'Fama volat pulsum regnis cecidisse paternis
 Idomenea ducem, desertaque litora Cretae,
 hoste vacare domos sedesque astare relictas.
 Linquimus Ortygiae portus pelagoque volamus,
 bacchatamque iugis Naxum viridemque Donusam, 125
 Olearum niveamque Parum sparsasque per aequor
 Cycladas et crebris legimus freta concita terris.
 Nauticus exoritur vario certamine clamor;
 hortantur socii Cretam proavosque petamus.
 Prosequitur surgens a puppi ventus euntes, 130
 et tandem antiquis Curetum allabimur oris.
 Ergo avidus muros optatae molior urbis
 Pergameamque voco, et laetam cognomine gentem
 hortor amare focos arcemque attollere tectis.
 Iamque fere sicco subductae litore puppes; 135
 conubiis arvisque novis operata iuventus;
 iura domosque dabam, subito cum tabida membris,
 corrupto caeli tractu, miserandaque venit
 arboribusque satisque lues et letifer annus.
 Linquebant dulces animas aut aegra trahebant 140
 corpora, tum steriles exurere Sirius agros,
 arebant herbae et victum seges aegra negabat.
 Rursus ad oraclum Ortygiae Phoebumque remenso
 hortatur pater ire mari veniamque precari,
 quam fessis finem rebus ferat, unde laborum 145

temptare auxilium iubeat, quo vertere cursus.

‘Nox erat, et terris animalia somnus habebat :
effigies sacrae divum Phrygiique Penates,
quos mecum ab Troia mediisque ex ignibus urbis
extuleram, visi ante oculos astare iacentis
in somnis, multo manifesti lumine, qua se
plena per insertas fundebat luna fenestras,
tum sic affari et curas his demere dictis :

150

“Quod tibi delato Ortygiam dicturus Apollo est,
hic canit, et tua nos en ultro ad limina mittit.

155

Nos te Dardania incensa tuaque arma secuti,
nos tumidum sub te permensi classibus aequor,
idem venturos tollemus in astra nepotes
imperiumque urbi dabimus. Tu moenia magnis
magna para longumque fugae ne linque laborem.

160

Mutandae sedes. Non haec tibi litora suasit
Delius aut Cretae iussit considerare Apollo.

Est locus (Hesperiam Graii cognomine dicunt)
terra antiqua, potens armis atque ubere glabrae,
Oenotri coluere viri, nunc fama minores

165

Italiam dixisse ducis de nomine gentem :

hae nobis propriae sedes, hinc Dardanus ortus
Iasiusque pater, genus a quo principe nostrum.

Surge age et haec laetus longaevo dicta parenti
haud dubitanda refer, Corythum terrasque requirat
Ausonias : Dictaea negat tibi Iuppiter arva.”

170

Talibus attonitus visis et voce deorum

(nec sopor illud erat, sed coram agnoscere vultus
velatasque comas praesentiaque ora videbar,
tum gelidus toto manabat corpore sudor)

175

corripio e stratis corpus, tendoque supinas
ad caelum cum voce manus, et munera libo
intemerata focis. Perfecto laetus honore

Anchisen facio certum remque ordine pando.

Agnovit prolem ambiguum geminosque parentes,
seque novo veterum deceptum errore locorum.

180

Tum memorat : “Nate, Iliacis exercite fati,
sola mihi tales casus Cassandra canebat.

Nunc repeto haec generi portendere debita nostro

et saepe Hesperiam, saepe Italia regna vocare. 185
 Sed quis ad Hesperiae venturos litora Teucros
 crederet? aut quem tum vates Cassandra moveret?
 Cedamus Phoebo et moniti meliora sequamur.”
 Sic ait, et cuncti dicto paremus ovantes.
 Hanc quoque deserimus sedem paucisque relictis 190
 vela damus vastumque cava trabe currimus aequor.
 Postquam altum tenuere rates, nec iam amplius ullae
 apparent terrae, caelum undique et undique pontus,
 tum mihi caeruleus supra caput astitit imber
 noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris. 195
 Continuo venti volvunt mare magnaue surgunt
 aequora, dispersi iactamur gurgite vasto,
 involvere diem nimbi et nox umida caelum
 abstulit, ingeminant abruptis nubibus ignes.
 Excutimur cursu et caecis erramus in undis. 200
 Ipse diem noctemque negat discernere caelo,
 nec meminisse viae media Palinurus in unda.
 Tres adeo incertos caeca caligine soles
 erramus pelago, totidem sine sidere noctes.
 Quarto terra die primum se attollere tandem 205
 visa, aperire procul montes ac volvere fumum.
 Vela cadunt, remis insurgimus, haud mora, nautae
 annixi torquent spumas et caerula verrunt.
 Servatum ex undis Strophadum me litora primum
 excipiunt. Strophades Graio stant nomine dictae 210
 insulae Ionio in magno, quas dira Celaeno
 Harpyiaeque colunt aliae, Phineia postquam
 clausa domus, mensasque metu liquere priores.
 Tristius haud illis monstrum, nec saevior ulla
 pestis et ira deum Stygiis sese extulit undis. 215
 Virginei volucrum vultus, foedissima ventris
 proluvies uncaeque manus et pallida semper
 ora fame.
 Huc ubi delati portus intravimus, ecce
 laeta boum passim campis armenta videmus 220
 caprigenumque pecus nullo custode per herbas.
 Irruimus ferro, et divos ipsumque vocamus
 in partem praedamque Iovem: tum litore curvo

exstruimusque toros dapibusque epulamur opimis.
 At subitae horrifico lapsu de montibus adsunt 225
 Harpyiae et magnis quatiunt clangoribus alas,
 diripiuntque dapes contactuque omnia foedant
 immundo, tum vox taetrum dira inter odorem.
 Rursum in secessu longo sub rupe cavata,
 arboribus clausa circum atque horrentibus umbris, 230
 instruimus mensas arisque reponimus ignem:
 rursum ex diverso caeli caecisque latebris
 turba sonans praedam pedibus circumvolat uncis,
 polluit ore dapes. Sociis tunc arma capessant
 edico, et dira bellum cum gente gerendum. 235
 Haud secus ac iussi faciunt, tectosque per herbam
 disponunt enses et scuta latentia condunt.
 Ergo ubi delapsae sonitum per curva dedere
 litora, dat signum specula Misenus ab alta
 aere cavo. Invadunt socii et nova proelia temptant, 240
 obscenas pelagi ferro foedare volucres.
 Sed neque vim plumis ullam nec vulnera tergo
 accipiunt, celerique fuga sub sidera lapsae
 semesam praedam et vestigia foeda relinquunt.
 Una in praecelsa consedit rupe Celaeno, 245
 infelix vates, rumpitque hanc pectore vocem:
 "Bellum etiam pro caede boum stratisque iuvencis,
 Laomedontiadae, bellumne inferre paratis,
 et patrio Harpyias insontes pellere regno?
 Accipite ergo animis atque haec mea figite dicta, 250
 quae Phoebus Pater omnipotens, mihi Phoebus Apollo
 praedixit, vobis Furiarum ego maxima pando.
 Italiam cursu petitis, ventisque vocatis
 ibitis Italiam portusque intrare licebit;
 sed non ante datam cingetis moenibus urbem, 255
 quam vos dira fames nostraeque iniuria caedis
 ambesas subigat malis absumere mensas."
 Dixit, et in silvam pennis ablata refugit.
 At sociis subita gelidus formidine sanguis
 deriguit: cecidere animi, nec iam amplius armis 260
 sed votis precibusque iubent exposcere pacem,
 sive deae seu sint dirae obscenaeque volucres.

Et pater Anchises passis de litore palmis
 numina magna vocat meritosque indicit honores :
 "Di prohibete minas; di talem avertite casum 265
 et placidi servate pios." Tum litore funem
 deripere excussosque iubet laxare rudentes.
 Tendunt vela noti; ferimur spumantibus undis,
 qua cursum ventusque gubernatorque vocabat.
 Iam medio apparet fluctu nemorosa Zacynthos 270
 Dulichiumque Sameque et Neritos ardua saxis.
 Effugimus scopulos Ithacae, Laertia regna,
 et terram altricem saevi exsecramur Ulixi.
 Mox et Leucatae nimbosa cacumina montis
 et formidatus nautis aperitur Apollo. 275
 Hunc petimus fessi et parvae succedimus urbi;
 ancora de prora iacitur, stant litore puppes.
 'Ergo insperata tandem tellure potiti
 lustramurque Iovi votisque incendimus aras,
 Actiaque Iliacis celebramus litora ludis. 280
 Exercent patrias oleo labente palaestras
 nudati socii, iuvat evasisse tot urbes
 Argolicas mediosque fugam tenuisse per hostes.
 Interea magnum sol circumvolvitur annum,
 et glacialis hiemps Aquilonibus asperat undas : 285
 aere cavo clipeum, magni gestamen Abantis,
 postibus adversis figo et rem carmine signo
 "AENEAS HAEC DE DANAIS VICTORIBUS ARMA."
 Linquere tum portus iubeo et considerare transtris.
 Certatim socii feriunt mare et aequora verrunt. 290
 Protinus aërias Phaeacum abscondimus arces,
 litoraque Epiri legimus portuque subimus
 Chaonio et celsam Buthroti accedimus urbem.
 Hic incredibilis rerum fama occupat aures,
 Priamiden Helenum Graias regnare per urbes, 295
 coniugio Aeacidae Pyrrhi sceptrisque potitum,
 et patrio Andromachen iterum cessisse marito.
 Obstupui, miroque incensum pectus amore
 compellare virum et casus cognoscere tantos.
 Progredior portu classes et litora linquens, 300
 sollemnes cum forte dapes et tristia dona

ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam
 libabat cineri Andromache manesque vocabat
 Hectoreum ad tumulum, viridi quem caespite inanem
 et geminas, causam lacrimis, sacraverat aras. 305
 Ut me conspexit venientem et Troia circum
 arma amens vidit, magnis exterrita monstros
 deriguit visu in medio, calor ossa reliquit,
 labitur, et longo vix tandem tempore fatur.
 "Verane te facies, verus mihi nuntius affers, 310
 nate dea? visisne? aut, si lux alma recessit,
 Hector ubi est?" dixit, lacrimasque effudit et omnem
 implevit clamore locum. Vix pauca furenti
 subiicio et raris turbatus vocibus hisco:
 "Vivo equidem, vitamque extrema per omnia ducō;
 ne dubita, nam vera vides. 315
 Heu quis te casus deiecit coniuge tanto
 excipit, aut quae digna satis fortuna revisit?
 Hectoris Andromache Pyrrhin' conubia servas?"
 Deiecit vultum et demissa voce locuta est: 320
 "O felix una ante alias Priameia virgo,
 hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
 iussa mori, quae sortitus non pertulit ullos
 nec victoris heri tetigit captiva cubile!
 Nos patria incensa diversa per aequora vectae 325
 stirpis Achilleae fastus iuvenemque superbum,
 servitio enixae, tulimus, qui deinde secutus
 Ledaeam Hermionen Lacedaemoniosque hymenaeos
 me famulo famulamque Heleno transmisit habendam.
 Ast illum, ereptae magno flammatus amore 330
 coniugis et scelerum furiis agitatus, Orestes
 excipit incautum patriasque obruncat ad aras.
 Morte Neoptolemi regnorum reddita cessit
 pars Heleno, qui Chaonios cognomine campos
 Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit, 335
 Pergamaque Iliacamque iugis hanc addidit arcem.
 Sed tibi qui cursum venti, quae fata dedere?
 aut quisnam ignarum nostris deus appulit oris?
 quid puer Ascanius? superatne et vescitur aura?
 quem tibi iam Troia— 340

Ecqua tamen puero est amissae cura parentis?
 Ecquid in antiquam virtutem animosque viriles
 et pater Aeneas et avunculus excitat Hector?"
 Talia fundebat lacrimans longosque ciebat
 incassum fletus, cum sese a moenibus heros 345
 Priamides multis Helenus comitantibus affert,
 agnoscitque suos laetusque ad limina ducit,
 et multum lacrimas verba inter singula fundit.
 Procedo, et parvam Troiam simulataque magnis
 Pergama et arentem Xanthi cognomine rivum 350
 agnosco, Scaaeaeque amplector limina portae.
 Nec non et Teucri socia simul urbe fruuntur.
 Illos porticibus rex accipiebat in amplis:
 aulai medio libabant pocula Bacchi
 impositis auro dapibus paterasque tenebant. 355
 Iamque dies alterque dies processit, et aurae
 vela vocant tumidoque inflatur carbasus Austro:
 his vatem aggredior dictis ac talia quaeso:
 "Troiugena, interpretes divum, qui numina Phoebe,
 qui tripodas, Clarii laurus, qui sidera sentis 360
 et volucrum linguas et praepetis omina pennae,
 fare age (namque omnem cursum mihi prospera dixit
 religio, et cuncti suaserunt numine divi
 Italiam petere et terras temptare repostas;
 sola novum dictuque nefas Harpyia Celaeno 365
 prodigium canit, et tristes denuntiat iras,
 obscenamque famem), quae prima pericula vito?
 quidve sequens tantos possim superare labores?"
 Hic Helenus caesis primum de more iuvenis
 exorat pacem divum, vittasque resolvit 370
 sacrati capitis, meque ad tua limina, Phoebe,
 ipse manu multo suspensum numine ducit,
 atque haec deinde canit divino ex ore sacerdos:
 "Nate dea (nam te maioribus ire per altum
 auspiciis manifesta fides, sic fata deum rex 375
 sortitur volvitque vices, is vertitur ordo),
 pauca tibi e multis, quo tutior hospita lustres
 aequora et Ausonio possis considerare portu,

expediam dictis; prohibent nam cetera Parcae
 scire Helenum farique vetat Saturnia Iuno. 380
 Principio Italiam, quam tu iam rere propinquam
 vicinosque, ignare, paras invadere portus,
 longa procul longis via dividit invia terris.
 Ante et Trinacria lentandus remus in unda,
 et salis Ausonii lustrandum navibus aequor, 385
 infernique lacus Aeaeaeque insula Circae,
 quam tuta possis urbem componere terra.
 Signa tibi dicam, tu condita mente teneto:
 cum tibi sollicito secreti ad fluminis undam
 litoreis ingens inventa sub ilicibus sus 390
 triginta capitum fetus enixa iacebit,
 alba, solo recubans, albi circum ubera nati,
 is locus urbis erit, requies ea certa laborum.
 Nec tu mensarum morsus horresce futuros:
 fata viam invenient aderitque vocatus Apollo. 395
 Has autem terras Italique hanc litoris oram,
 proxima quae nostri perfunditur aequoris aestu,
 effuge: cuncta malis habitantur moenia Graiis.
 Hic et Narycii posuerunt moenia Locri,
 et Sallentinos obsedit milite campos 400
 Lyctius Idomeneus, hic illa ducis Meliboei
 parva Philoctetae subnixa Petelia muro.
 Quin ubi transmissae steterint trans aequora classes,
 et positis aris iam vota in litore solves,
 purpureo velare comas adopertus amictu, 405
 ne qua inter sanctos ignes in honore deorum
 hostilis facies occurrat et omina turbet.
 Hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto,
 hac casti maneant in religione nepotes.
 Ast ubi digressum Siculae te admoverit orae 410
 ventus, et angusti rarescent claustra Pelori,
 laeva tibi tellus et longo laeva petantur
 aequora circuitu, dextrum fuge litus et undas.
 Haec loca vi quondam et vasta convulsa ruina
 (tantum aevi longinqua valet mutare vetustas) 415
 dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus
 una foret: venit medio vi pontus et undis

Hesperium Siculo latus abscondit, arvaque et urbes
litore diductas angusto interluit aestu.

Dextrum Scylla latus, laevum implacata Charybdis
obsidet, atque imo barathri ter gurgite vastos
sorbet in abruptum fluctus, rursusque sub auras
erigit alternos et sidera verberat unda.

At Scyllam caecis cohibet spelunca latebris,
ora exsertantem et naves in saxa trahentem.

Prima hominis facies et pulchro pectore virgo
pube tenus, postrema immani corpore pistrix
delphinum caudas utero commissa luporum.

Praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni
cessantem, longos et circumflectere cursus,
quam semel informem vasto vidisse sub antro
Scyllam et caeruleis canibus resonantia saxa.

Praeterea si qua est Heleno prudentia, vati
si qua fides, animum si veris implet Apollo,
unum illud tibi, nate dea, proque omnibus unum

praedicam et repetens iterumque iterumque monebo:
Iunonis magnae primum prece numen adora,
Iunoni cane vota libens dominamque potentem
supplicibus supera donis, sic denique victor
Trinacria fines Italos mittere relictas.

Huc ubi delatus Cymaeam accesseris urbem
divinosque lacus et Averna sonantia silvis,
insanam vatem aspicias, quae rupe sub ima
fata canit foliisque notas et nomina mandat.

Quaecumque in foliis descripsit carmina virgo,
digerit in numerum atque antro seclusa relinquit,
illa manent immota locis neque ab ordine cedunt.

Verum eadem, verso tenuis cum cardine ventus
impulit et teneras turbavit ianua frondes,
numquam deinde cavo volitantia prendere saxo,
nec revocare situs aut iungere carmina curat:

inconsulti abeunt sedemque odere Sibyllae.

Hic tibi ne qua morae fuerint dispendia tanti,
quamvis increpitent socii et vi cursus in altum
vela vocet possisque sinus implere secundos,
quin adeas vatem precibusque oracula poscas

ipsa canat, vocemque volens atque ora resolvat.
 Illa tibi Italiae populos venturaque bella,
 et quo quemque modo fugiasque ferasque laborem,
 expedit, cursusque dabit venerata secundos. 460
 Haec sunt, quae nostra liceat te voce moneri.
 Vade age et ingentem factis fer ad aethera Troiam."
 'Quae postquam vates sic ore effatus amico est,
 dona dehinc auro gravia sectoque elephanto
 imperat ad naves ferri, stipatque carinis 465
 ingens argentum Dodonaeosque lebetas,
 loricam consertam hamis auroque trilicem,
 et conum insignis galeae cristasque comantes,
 arma Neoptolemi. Sunt et sua dona parenti.
 Addit equos additque duces, 470
 remigium supplet, socios simul instruit armis.
 'Interea classem velis aptare iubebat
 Anchises, fieret vento mora ne qua ferenti.
 Quem Phoebi interpretis multo compellat honore:
 "Coniugio, Anchisa, Veneris dignate superbo, 475
 cura deum, bis Pergameis erepte ruinis,
 ecce tibi Ausoniae tellus: hanc arripe velis.
 et tamen hanc pelago praeterlabare necesse est:
 Ausoniae pars illa procul, quam pandit Apollo.
 Vade" ait, "o felix nati pietate. Quid ultra 480
 provehor et fando surgentes demoror Austros?"
 Nec minus Andromache, digressu maesta supremo,
 fert picturatas auri subtemine vestes
 et Phrygiam Ascanio chlamydem, nec cedit honori,
 textilibusque onerat donis ac talia fatur: 485
 "Accipe et haec, manuum tibi quae monimenta mearum
 sint, puer, et longum Andromachae testentur amorem,
 coniugis Hectoreae. Cape dona extrema tuorum,
 o mihi sola mei super Astyanactis imago.
 Sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat, 490
 et nunc aequali tecum pubesceret aevo.'
 Hos ego digrediens lacrimis affabar obortis:
 "Vivite felices, quibus est fortuna peracta
 iam sua: nos alia ex aliis in fata vocamur.
 Vobis parta quies, nullum maris aequor arandum, 495

arva neque Ausoniae semper cedentia retro
 quaerenda. Effigiem Xanthi Troiamque videtis,
 quam vestrae fecere manus melioribus, opto,
 auspiciis et quae fuerint minus obvia Graiis.
 Si quando Thybrim vicinaque Thybridis arva 500
 intraro gentique meae data moenia cernam,
 cognatas urbes olim populosque propinquos
 Epiro Hesperia, quibus idem Dardanus auctor
 atque idem casus, unam faciemus utramque
 Troiam animis; maneat nostros ea cura nepotes." 505
 'Provehimur pelago vicina Ceraunia iuxta,
 unde iter Italiam cursusque brevissimus undis.
 Sol ruit interea et montes umbrantur opaci.
 Sternimur optatae gremio telluris ad undam,
 sortiti remos, passimque in litore sicco 510
 corpora curamus: fessos sopor irrigat artus.
 Necdum orbem medium Nox Horis acta subibat:
 haud segnis strato surgit Palinurus et omnes
 explorat ventos atque auribus aëra captat;
 sidera cuncta notat tacito labentia caelo, 515
 Arcturum pluviasque Hyadas geminosque Triones,
 armatumque auro circumspicit Oriona.
 Postquam cuncta videt caelo constare sereno,
 dat clarum e puppi signum: nos castra movemus
 temptamusque viam et velorum pandimus alas. 520
 Iamque rubescebat stellis Aurora fugatis,
 cum procul obscuros colles humilemque videmus
 Italiam. Italiam primus conclamat Achates,
 Italiam laeto socii clamore salutant.
 Tum pater Anchises magnum cratera corona 525
 induit implevitque mero, divosque vocavit
 stans prima in puppi:
 "Di maris et terrae tempestatumque potentes,
 ferte viam vento facilem et spirate secundi."
 Crebrescunt optatae aurae, portusque patescit 530
 iam propior, templumque apparet in arce Minervae:
 Vela legunt socii et proras ad litora torquent.
 Portus ab Euroo fluctu curvatus in arcum,
 obiectae salsa spumant aspergine cautes,

ipse latet: gemino demittunt brachia muro 535
 turriti scopuli refugitque ab litore templum.
 Quattuor hic, primum omen, equos in gramine vidi
 tondentes campum late, candore nivali.
 Et pater Anchises "Bellum, o terra hospita, portas :
 bello armantur equi, bellum haec armenta minantur. 540
 Sed tamen idem olim curru succedere sueti
 quadrupedes et frena iugo concordia ferre :
 spes et pacis" ait. Tum numina sancta precamur
 Palladis armisonae, quae prima accepit ovantes,
 et capita ante aras Phrygio velamur amictu, 545
 praeceptisque Heleni, dederat quae maxima, rite
 Iunoni Argivae iussos adolemus honores.
 Haud mora, continuo perfectis ordine votis
 cornua velatarum obvertimus antennarum,
 Graiugenumque domos suspectaque linquimus arva. 550
 Hinc sinus Herculei, si vera est fama, Tarenti
 cernitur, attollit se diva Lacinia contra,
 Caulonisque arces et navifragum Scylaceum.
 Tum procul e fluctu Trinacria cernitur Aetna,
 et gemitum ingentem pelagi pulsataque saxa 555
 audimus longe fractasque ad litora voces,
 exsultantque vada atque aestu miscentur harenae.
 Et pater Anchises "Nimirum haec illa Charybdis ;
 hos Helenus scopulos, haec saxa horrenda canebat.
 Eripite, o socii, pariterque insurgite remis." 560
 Haud minus ac iussi faciunt, primusque rudentem
 contorsit laevas proram Palinurus ad undas :
 laevam cuncta cohors remis ventisque petivit.
 Tollimur in caelum curvato gurgite, et idem
 subducta ad manes imos desedimus unda. 565
 Ter scopuli clamorem inter cava saxa dedere,
 ter spumam elisam et rorantia vidimus astra.
 Interea fessos ventus cum sole reliquit,
 ignarique viae Cyclopum allabimur oris.
 'Portus ab accessu ventorum immotus et ingens 570
 ipse, sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis,
 interdumque atram prorumpit ad aethera nubem,
 turbine fumantem piceo et candente favilla,

attollitque globos flammaram et sidera lambit,
 interdum scopulos avulsaque viscera montis 575
 erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras
 cum gemitu glomerat, fundoque exaestuat imo.
 Fama est Enceladi semiustum fulmine corpus
 urgeri mole hac, ingentemque insuper Aetnam
 impositam ruptis flammam exspirare caminis, 580
 et fessum quotiens mutet latus, intremere omnem
 murmure Trinacriam et caelum subtexere fumo.
 Noctem illam tecti silvis immania monstra
 perferimus, nec quae sonitum det causa videmus.
 Nam neque erant astrorum ignes nec lucidus aethra 585
 siderea polus, obscuro sed nubila caelo,
 et lunam in nimbo nox intempesta tenebat.
 'Postera iamque dies primo surgebat Eoo,
 umentemque Aurora polo dimoverat umbram:
 cum subito e silvis, macie confecta suprema, 590
 ignoti nova forma viri miserandaque cultu
 procedit supplexque manus ad litora tendit.
 Respicimus: dira illuvies immissaque barba,
 consertum tegumen spinis, at cetera Graius,
 et quondam patriis ad Troiam missus in armis. 595
 Isque ubi Dardanios habitus et Troia vidit
 arma procul, paulum aspectu conterritus haesit
 continuitque gradum; mox sese ad litora praeceps
 cum fletu precibusque tulit: "Per sidera testor,
 per superos atque hoc caeli spirabile lumen, 600
 tollite me, Teucri; quascumque abducite terras:
 hoc sat erit. Scio me Danais e classibus unum,
 et bello Iliacos fateor petiisse penates.
 Pro quo, si sceleris tanta est iniuria nostri,
 spargite me in fluctus vastoque immergite ponto. 605
 Si pereo, hominum manibus periisse iuvabit."
 Dixerat, et genua amplexus genibusque volutans
 haerebat. Qui sit fari, quo sanguine cretus,
 hortamur, quae deinde agitet fortuna fateri.
 Ipse pater dextram Anchises haud multa moratus 610
 dat iuveni, atque animum praesenti pignore firmat.
 Ille haec deposita tandem formidine fatur:

"Sum patria ex Ithaca, comes infelicis Ulixi,
 nomine Achaemenides, Troiam genitore Adamasto
 paupere (mansissetque utinam fortuna!) profectus. 615
 Hic me, dum trepidi crudelia limina linquunt,
 immemores socii vasto Cyclopi in antro
 deseruere. Domus sanie dapibusque cruentis
 intus opaca, ingens. Ipse arduus altaque pulsat
 sidera (di talem terris avertite pestem) 620
 nec visu facilis nec dictu affabilis ulli.
 Visceribus miserorum et sanguine vescitur atro.
 Vidi egomet, duo de numero cum corpora nostro
 presa manu magna medio resupinus in antro
 frangeret ad saxum, sanieque aspersa natarent 625
 limina, vidi atro cum membra fluentia tabo
 manderet et tepidi tremarent sub dentibus artus.
 Haud impune quidem: nec talia passus Ulixes,
 oblitusve sui est Ithacus discrimine tanto.
 Nam simul expletus dapibus vinoque sepultus 630
 cervicem inflexam posuit, iacuitque per antrum
 immensus, saniem eructans et frustra cruento
 per somnum commixta mero, nos magna precati
 numina sortitique vices una undique circum
 fundimur, et telo lumen terebramus acuto 635
 ingens, quod torva solum sub fronte latebat,
 Argolici clipei aut Phoebæ lampadis instar,
 et tandem læti sociorum ulciscimur umbras.
 Sed fugite, o miseri, fugite atque ab litore funem
 rumpite. 640
 Nam qualis quantusque cavo Polyphemus in antro
 lanigeras claudit pecudes atque ubera pressat,
 centum alii curva hæc habitant ad litora vulgo
 infandi Cyclopes et altis montibus errant.
 Tertia iam lunæ se cornua lumine complent, 645
 cum vitam in silvis inter deserta ferarum
 lustra domosque traho, vastosque ab rupe Cyclopas
 prospicio sonitumque pedum vocemque tremesco.
 Victum infelicem, bacas lapidosaque corna,
 dant rami, et vulsis pascunt radicibus herbae. 650
 Omnia collustrans hanc primum ad litora classem

conspexi venientem. Huic me, quaecumque fuisset,
addixi: satis est gentem effugisse nefandam.

Vos animam hanc potius quocumque absumite leto."

'Vix ea fatus erat, summo cum monte videmus 655

ipsum inter pecudes vasta se mole moventem
pastorem Polyphemum et litora nota petentem,
monstrum horrendum informe ingens, cui lumen ademptum.

Trunca manu pinus regit et vestigia firmat;
lanigeræ comitantur oves; ea sola voluptas 660
solamenque mali.

Postquam altos tetigit fluctus et ad aequora venit,
luminis effossi fluidum lavit inde cruorem
dentibus infrendens gemitu, graditurque per aequor
iam medium, necdum fluctus latera ardua tinxit. 665

Nos procul inde fugam trepidi celerare recepto
supplice sic merito, tacitique incidere funem,
vertimus et proni certantibus aequora remis.
Sensit et ad sonitum vocis vestigia torsit.

Verum ubi nulla datur dextra affectare potestas, 670
nec potis Ionios fluctus aequare sequendo,
clamorem immensum tollit, quo pontus et omnes
intremuere undae, penitusque exterrita tellus
Italiae, curvisque immugiit Aetna cavernis.

At genus e silvis Cyclopum et montibus altis 675
excitum ruit ad portus et litora complent.

Cernimus astantes nequiquam lumine torvo
Aetnaeos fratres, caelo capita alta ferentes,
concilium horrendum: quales cum vertice celso
aëriae quercus aut coniferae cyparissi 680
constiterunt, silva alta Iovis lucusve Dianae.

Praecipites metus acer agit quocumque rudentes
excutere et ventis intendere vela secundis.

Contra iussa monent Heleni, Scyllam atque Charybdim
inter, utramque viam leti discrimine parvo, 685
ni teneant cursus: certum est dare lintea retro.

Ecce autem Boreas angusta ab sede Pelori
missus adest: vivo praetervehor ostia saxo
Pantagiae Megarosque sinus Thapsumque iacentem.
Talia monstrabat relegens errata retrorsus 690

litora Achaemenides, comes infelicis Ulixi.

‘Sicanio praetenta sinu iacet insula contra
Plemyrium undosum, nomen dixere priores
Ortygiam. Alpheum fama est huc Elidis amnem
occultas egisse vias subter mare, qui nunc
ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis. 695

Iussi numina magna loci veneramur. Et inde
exsupero praepingue solum stagnantis Helori.
hinc altas cautes proiectaque saxa Pachyni
radimus, et fatis numquam concessa moveri 700
apparet Camerina procul campique Geloi,
immanisque Gela fluvii cognomine dicta.

Arduus inde Acragas ostentat maxima longe
moenia, magnanimum quondam generator equorum;
teque datis linquo velis, palmosa Selinus, 705
et vada dura lego saxis Lilybæa caecis.

Hinc Drepani me portus et illaetabilis ora
accipit. Hic pelagi tot tempestatibus actis
heu genitorem, omnis curae casusque levamen,
amitto Anchisen. Hic me, pater optime, fessum 710
deseris, heu tantis nequiquam erepte periclis:
nec vates Helenus, cum multa horrenda moneret,
hos mihi praedixit luctus, non dira Celaeno.
Hic labor extremus, longarum haec meta viarum.
Hinc me digressum vestris deus appulit oris.’ 715

Sic pater Aeneas intentis omnibus unus
fata renarrabat divum cursusque docebat.
Conticuit tandem factoque hic fine quievit.

AENEIS.

LIBER QUARTUS.

At regina gravi iamdudum saucia cura
vulnus alit venis, et caeco carpitur igni.
Multa viri virtus animo multusque recursat
gentis honos, haerent infixi pectore vultus
verbaque, nec placidam membris dat cura quietem. 5
Postera Phoebea lustrabat lampade terras
umentemque Aurora polo dimoverat umbram,
cum sic unanimam alloquitur male sana sororem:
'Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent?
Quis novus hic nostris successit sedibus hospes, 10
quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis?
Credo equidem, nec vana fides, genus esse deorum.
Degeneres animos timor arguit. Heu quibus ille
iactatus fatis! quae bella exhausta canebat!
Si mihi non animo fixum immotumque sederet 15
ne cui me vinco vellem sociare iugali,
postquam primus amor deceptam morte fefellit;
si non pertaesum thalami taedaeque fuisset,
huic uni forsán potui succumbere culpae.
Anna, fatebor enim, miseri post fata Sychaei 20
coniugis et sparsos fraterna caede penates,
solus hic inflexit sensus animumque labantem
impulit. Agnosco veteris vestigia flammae.
Sed mihi vel tellus optem prius ima dehiscat,
vel Pater omnipotens abigat me fulmine ad umbras, 25
pallentes umbras Erebo noctemque profundam,
ante, Pudor, quam te violó, aut tua iura resolvo.
Ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores

abstulit; ille nabeat secum servetque sepulcro.
Sic effata sinum lacrimis implevit obortis.

30

Anna refert: 'O luce magis dilecta sorori,
solane perpetua maerens carpere iuventa,
nec dulces natos Veneris nec praemia noris?
id cinerem aut manes credis curare sepultos?
Esto, aegram nulli quondam flexere mariti,
non Libyae, non ante Tyro; despectus Iarbas
ductoresque alii, quos Africa terra triumphis
dives alit: placitone etiam pugnabis amori?
nec venit in mentem, quorum consederis arvis?
Hinc Gaetulae urbes, genus insuperabile bello,
et Numidae infreni cingunt et inhospita Syrtis,
hinc deserta siti regio lateque furentes
Barcae. Quid bella Tyro surgentia dicam
germanique minas?

35

40

Dis equidem auspicibus reor et Iunone secunda
hunc cursum Iliacas vento tenuisse carinas.
Quam tu urbem, soror, hanc cernes, quae surgere regna
coniugio tali! Teucrum comitantibus armis
Punica se quantis attollet gloria rebus!
Tu modo posce deos veniam, sacrisque litatis
indulge hospitio, causasque innecte morandi,
dum pelago desaevit hiemps et aquosus Orion,
quassataeque rates, dum non tractabile caelum.

45

50

His dictis incensum animum flammavit amore,
spemque dedit dubiae menti solvitque pudorem.
Principio delubra adeunt pacemque per aras
exquirunt; mactant lectas de more bidentes
legiferae Cereri Phoeboque patrique Lyaeo,
Iunoni ante omnes, cui vincla iugalia curae.
Ipsa tenens dextra pateram pulcherrima Dido
candentis vaccae media inter cornua fundit,
aut ante ora deum pingues spatatur ad aras,
instauratque diem donis, pecudumque reclusis
pectoribus inhians spirantia consulit exta.

55

60

Heu vatum ignarae mentes! quid vota furentem,
quid delubra iuvant? Est molles flamma medullas
interea, et tacitum vivit sub pectore vulnus.

65

Uritur infelix Dido totaque vagatur
 urbe furens, qualis coniecta cerva sagitta,
 quam procul incautam nemora inter Cresia fixit 70
 pastor agens telis, liquitque volatile ferrum
 nescius; illa fuga silvas saltusque peragrat
 Dictaeos, haeret lateri letalis harundo.
 Nunc media Aenean secum per moenia ducit
 Sidoniasque ostentat opes urbemque paratam; 75
 incipit effari mediaque in voce resistit;
 nunc eadem labente die convivia quaerit,
 Iliacosque iterum demens audire labores
 exposcit pendetque iterum narrantis ab ore.
 Post ubi digressi, lumenque obscura vicissim 80
 luna premit, suadentque cadentia sidera somnos,
 sola domo maeret vacua, stratisque relictis
 incubat; illum absens absentem auditque videtque:
 aut gremio Ascanium, genitoris imagine capta,
 detinet, infandum si fallere possit amorem. 85
 Non coepae assurgunt turres, non arma iuventus
 exercet, portusve aut propugnacula bello
 tuta parant: pendent opera interrupta minaeque
 murorum ingentes aequataque machina caelo.
 Quam simul ac tali persensit peste teneri 90
 cara Iovis coniunx, nec famam obstare furori,
 talibus aggreditur Venerem Saturnia dictis:
 'Egregiam vero laudem et spolia ampla refertis
 tuque puerque tuus, magnum et memorabile numen,
 una dolo divum si femina victa duorum est. 95
 nec me adeo fallit veritam te moenia nostra
 suspectas habuisse domos Carthaginis altae.
 Sed quis erit modus, aut quo nunc certamine tanto?
 Quin potius pacem aeternam pactosque hymenaeos
 exercemus? habes, tota quod mente petisti: 100
 ardet amans Dido traxitque per ossa furorem.
 Communem hunc ergo populum paribusque regamus
 auspiciis, liceat Phrygiò servire marito,
 dotalessque tuae Tyrios permittere dextrae.'
 Olli (sensit enim simulata mente locutam, 105
 quo regnum Italiae Libycas averteret oras)

sic contra est ingressa Venus: 'Quis talia demens
 abnuat, aut tecum malit contendere bello,
 si modo quod memoras factum fortuna sequatur?
 Sed fatis incerta feror si Iuppiter unam 110
 esse velit Tyriis urbem Troiaque profectis,
 miscerive probet populos aut foedera iungi.
 Tu coniunx, tibi fas animum templare precando.
 Perge: sequar.' Tum sic exceptit regia Iuno:
 'Mecum erit iste labor. Nunc qua ratione quod instat 115
 confieri possit, paucis, adverte, docebo.
 Venatum Aeneas unaque miserrima Dido
 in nemus ire parant, ubi primos crastinus ortus
 extulerit Titan radiisque retexerit orbem.
 His ego nigrantem commixta grandine nimbum, 120
 dum trepidant alae saltusque indagine cingunt,
 desuper infundam, et tonitru caelum omne ciebo.
 Diffugient comites et nocte tegentur opaca:
 speluncam Dido dux et Troianus eandem
 devenient. Adero et, tua si mihi certa voluntas, 125
 conubio iungam stabili propriamque dicabo;
 hic hymenaeus erit.' Non adversata petenti
 annuit atque dolis risit Cytherea repertis.
 Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
 It portis iubare exorto delecta iuventus; 130
 retia rara, plagae, lato venabula ferro,
 Massylique ruunt equites et odora canum vis.
 Reginam thalamo cunctantem ad limina primi
 Poenorum exspectant, ostroque insignis et auro
 stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit. 135
 Tandem progreditur magna stipante caterva,
 Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo.
 Cui pharetra ex auro, crines nodantur in aurum,
 aurea purpuream subnectit fibula vestem.
 Nec non et Phrygii comites et laetus Iulus 140
 incedunt. Ipse ante alios pulcherrimus omnes
 infert se socium Aeneas atque agmina iungit.
 Qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
 deserit ac Delum maternam invisit Apollo
 instauratque choros, mixtique altaria circum 145

Cretesque Dryopesque fremunt pictique Agathyrsi ;
 ipse iugis Cynthi graditur, mollique fluentem
 fronde premit crinem fingens atque implicat auro,
 tela sonant umeris : haud illo segnior ibat
 Aeneas, tantum egregio decus enitet ore. 150
 Postquam altos ventum in montes atque invia lustra,
 ecce ferae saxi deiectae vertice caprae
 decurrere iugis ; alia de parte patentes
 transmittunt cursu campos atque agmina cervi
 pulverulenta fuga glomerant montesque relinquunt. 155
 At puer Ascanius mediis in vallibus acri
 gaudet equo, iamque hos cursu, iam praeterit illos,
 spumantemque dari pecora inter inertia votis
 optat aprum, aut fulvum descendere monte leonem.
 Interea magno misceri murmure caelum 160
 incipit, insequitur commixta grandine nimbus :
 et Tyrii comites passim et Troiana iuventus
 Dardaniusque nepos Veneris diversa per agros
 tecta metu petiere ; ruunt de montibus amnes.
 Speluncam Dido dux et Troianus eandem 165
 deveniunt. Prima et Tellus et pronuba Iuno
 dant signum : fulsere ignes et conscius aether
 conubiis, summoque ulularunt vertice Nymphae.
 Ille dies primus leti primusque malorum
 causa fuit. Neque enim specie famave movetur, 170
 nec iam furtivum Dido meditatur amorem :
 coniugium vocat, hoc praetexit nomine culpam.
 Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes,
 Fama, malum qua non aliud velocius ullum :
 mobilitate viget, viresque acquirit eundo, 175
 parva metu primo, mox sese attollit in auras
 ingrediturque solo et caput inter nubila condit.
 Illam Terra parens, ira irritata deorum,
 extremam, ut perhibent, Coeo Enceladoque sororem
 progenuit pedibus celerem et pernicipibus alis, 180
 monstrum horrendum ingens, cui, quot sunt corpore plumae,
 tot vigiles oculi subter (mirabile dictu),
 tot linguae, totidem ora sonant, tot surrigit aures.
 Nocte volat caeli medio terraeque per umbram

stridens, nec dulci declinat lumina somno ; 185
 luce sedet custos aut summi culmine tecti
 turribus aut altis, et magnas territat urbes,
 tam ficti praviq̃ue tenax quam nuntia veri.
 Haec tum multiplici populos sermone replebat
 gaudens et pariter facta atque infecta canebat : 190
 venisse Aenean Troiano sanguine cretum,
 cui se pulchra viro dignetur iungere Dido ;
 nunc hiemem inter se luxu, quam longa, fovere
 regnorum immemores turpique cupidine captos.
 Haec passim dea foeda virum diffundit in ora. 195
 Protinus ad regem cursus detorquet Iarban,
 incenditque animum dictis atque aggerat iras.
 Hic Hammone satus rapta Garamantide Nympha
 templa Iovi centum latis immania regnis,
 centum aras posuit vigilemque sacraverat ignem, 200
 excubias divum aeternas ; pecudumque cruore
 pingue solum et variis florentia limina sertis.
 Isque amens animi et rumore accensus amaro
 dicitur ante aras media inter numina divum
 multa Iovem manibus supplex orasse supinis : 205
 ‘Iuppiter omnipotens, cui nunc Maurusia pictis
 gens epulata toris Lēnaeum libat honorem,
 aspicias haec ? an te, genitor, cum fulmina torques,
 nequiquam horremus, caecique in nubibus ignes
 terrificant animos et inania murmura miscent ? 210
 Femina, quae nostris errans in finibus urbem
 exiguam pretio posuit, cui litus arandum
 cuique loci leges dedimus, conubia nostra
 reppulit ac dominum Aenean in regna recepit.
 Et nunc ille Paris cum semiviro comitatu, 215
 Maeonia mentum mitra crinemque madentem
 subnixus, raptō potitur : nos munera templis
 quippe tuis ferimus famamque fovemus inanem.’
 Talibus orantem dictis arasque tenentem
 audiit Omnipotens, oculosque ad moenia torsit 220
 regia et oblitos famae melioris amantes.
 Tum sic Mercurium alloquitur ac talia mandat :
 ‘Vade age, nate, voca Zephyros et labere pennis,

Dardaniumque ducem, Tyria Carthagine qui nunc
 exspectat fatisque datas non respicit urbes, 225
 alloquere et celeres defer mea dicta per auras.
 Non illum genetrix nobis pulcherrima talem
 promisit Graiumque ideo bis vindicat armis;
 sed fore qui gravidam imperiis belloque frementem
 Italiam regeret, genus alto a sanguine Teucri 230
 proderet, ac totum sub leges mitteret orbem.
 Si nulla accendit tantarum gloria rerum,
 nec super ipse sua molitur laude laborem,
 Ascanione pater Romanas invidet arces?
 quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur, 235
 nec prolem Ausoniam et Lavinia respicit arva?
 naviget: haec summa est, hic nostri nuntius esto.'

Dixerat. Ille Patris magni parere parabat
 imperio: et primum pedibus talaria nectit
 aurea, quae sublimem alis sive aequora supra 240
 seu terram rapido pariter cum flamine portant.
 Tum virgam capit: hac animas ille evocat Orco
 pallentes, alias sub Tartara tristia mittit,
 dat somnos adimitque, et lumina morte resignat.
 Illa fretus agit ventos, et turbida tranat 245
 nubila. Iamque volans apicem et latera ardua cernit
 Atlantis duri, caelum qui vertice fulcit,
 Atlantis, cinctum assidue cui nubibus atris
 piniferum caput et vento pulsatur et imbri,
 nix umeros infusa tegit, tum flumina mento 250
 praecipitant senis, et glacie riget horrida barba.
 Hic primum paribus nitens Cyllenius alis
 constituit; hinc toto praeceps se corpore ad undas
 misit, avi similis, quae circum litora, circum
 piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta. 255
 Haud aliter terras inter caelumque volabat
 litus harenosum Libyae ventosque secabat
 materno veniens ab avo Cyllenia proles.
 Ut primum alatis tetigit magalia plantis,
 Aenean fundantem arces ac tecta novantem 260
 conspicit. Atque illi stellatus iaspide fulva
 ensis erat, Tyrioque ardebat murice laena

demissa ex umeris, dives quae munera Dido
 fecerat et tenui telas discreverat auro.
 Continuo invadit: 'Tu nunc Carthaginis altae 265
 fundamenta locas, pulchramque uxorius urbem
 exstruis, heu regni rerumque oblite uarum?
 Ipse deum tibi me claro demittit Olympo
 regnator, caelum ac terras qui numine torquet,
 ipse haec ferre iubet celeres mandata per auras: 270
 quid struis? aut qua spe Libycis teris otia terris?
 Si te nulla movet tantarum gloria rerum,
 [nec super ipse tua moliris laude laborem,]
 Ascanium surgentem et spes heredis Iuli
 respice, cui regnum Italiae Romanaque tellus 275
 debentur.' Tali Cyllenius ore locutus
 mortales visus medio sermone reliquit,
 et procul in tenuem ex oculis evanuit auram.
 At vero Aeneas aspectu obmutuit amens,
 arrectaeque horrore comae, et vox faucibus haesit. 280
 Ardet abire fuga dulcesque relinquere terras,
 attonitus tanto monitu imperioque deorum.
 Heu quid agat? quo nunc reginam ambire furentem
 audeat affatu? quae prima exordia sumat?
 atque animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc, 285
 in partesque rapit varias perque omnia versat.
 haec alternanti potior sententia visa est.
 Mnesthea Sergestumque vocat fortemque Serestum,
 classem aptent taciti sociosque ad litora cogant,
 arma parent et, quae rebus sit causa novandis, 290
 dissimulent; sese interea, quando optima Dido
 nesciat et tantos rumpi non speret amores,
 temptaturum aditus et quae mollissima fandi
 tempora, quis rebus dexter modus. Ocius omnes
 imperio laeti parent ac iussa facessunt. 295
 At regina dolos (quis fallere possit amantem?)
 praesensit motusque excepit prima futuros,
 omnia tuta timens. Eadem impia Fama furenti
 detulit armari classem cursumque parari.
 Saevit inops animi totamque incensa per urbem 300
 bacchatur, qualis commotis excita sacris

Thyas, ubi audito stimulant trieterica Baccho
orgia nocturnusque vocat clamore Cithaeron.
Tandem his Aenean compellat vocibus ultro:

‘Dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum
posse nefas tacitusque mea decedere terra? 305

nec te noster amor nec te data dextera quondam
nec moritura tenet crudeli funere Dido?

quin etiam hiberno moliris sidere classem,
et mediis properas Aquilonibus ire per altum, 310

crudelis? Quid? si non arva aliena domosque
ignotas peteres, et Troia antiqua maneret,

Troia per undosum peteretur classibus aequor?

Mene fugis? per ego has lacrimas dextramque tuam te,
(quando aliud mihi iam miserae nihil ipsa reliqui,) 315

per conubia nostra, per inceptos hymenaeos,

si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam

dulce meum, miserere domus labentis et istam,

oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.

Te propter Libycae gentes Nomadumque tyranni 320

odere, infensi Tyrii; te propter eundem

extinctus pudor et, qua sola sidera adibam,

fama prior. Cui me moribundam deseris, hospes?

hoc solum nomen quoniam de coniuge restat.

Quid moror? an mea Pygmalion dum moenia frater 325

destruat, aut captam ducat Gaetulus Iarbas?

Saltem si qua mihi de te suscepta fuisset

ante fugam suboles, si quis mihi parvulus aula

luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,

non equidem omnino capta ac deserta viderer. 330

Dixerat. Ille Iovis monitis immota tenebat

lumina et obnixus curam sub corde premebat.

Tandem pauca refert: ‘Ego te quae plurima fando

enumerare vales numquam, regina, negabo

promeritam, nec me meminisse pigebit Elissae, 335

dum memor ipse mei, dum spiritus hos regit artus.

Pro re pauca loquar. Neque ego hanc abscondere furto

speravi (ne finge) fugam, nec coniugis umquam

praetendi taedas aut haec in foedera veni.

Me si fata meis paterentur ducere vitam 340

auspiciis et sponte mea componere curas,
 urbem Troianam primum dulcesque meorum
 reliquias colerem, Priami tecta alta manerent,
 et recidiva manu posuissem Pergama victis.
 Sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo, 345
 Italiam Lyciae iussere capessere sortes;
 hic amor, haec patria est. Si te Carthaginis arces
 Phoenissam Libyaeque aspectus detinet urbis,
 quae tandem Ausonia Teucros considerare terra
 invidia est? Et nos fas extera quaerere regna. 350
 Me patris Anchisae, quotiens umentibus umbris
 nox operit terras, quotiens astra ignea surgunt,
 admonet in somnis et turbida terret imago,
 me puer Ascanius capitisque iniuria cari,
 quem regno Hesperiae fraudo et fatalibus arvis. 355
 Nunc etiam interpretis divum Iove missus ab ipso,
 (testor utrumque caput) celeres mandata per auras
 detulit; ipse deum manifesto in lumine vidi
 intrantem muros, vocemque his auribus hausi.
 Desine meque tuis incendere teque querellis: 360
 Italiam non sponte sequor.'

Talia dicentem iamdudum aversa tuetur
 huc illuc volvens oculos, totumque pererrat
 luminibus tacitis, et sic accensa profatur:
 'Nec tibi diva parens, generis nec Dardanus auctor, 365
 perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
 Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
 Nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reservo?
 num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
 num lacrimas victus dedit aut miseratus amantein est? 370
 quae quibus anteferam? iam iam nec maxima Iuno
 nec Saturnius haec oculis Pater aspicit aequis.
 Nusquam tuta fides. Eiectum litore, egentem
 excepi et regni demens in parte locavi;
 amissam classem, socios a morte reduxi: 375
 heu furiis incensa feror! nunc augur Apollo,
 nunc Lyciae sortes, nunc et Iove missus ab ipso
 interpretis divum fert horrida iussa per auras.
 Scilicet is superis labor est, ea cura quietos

sollicitat. Neque te teneo neque dicta refello : 380

i, sequere Italiam ventis, pete regna per undas.
Spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,
supplicia hausurum scopulis et nomine Dido
saepe vocaturum. Sequar atris ignibus absens,
et, cum frigida mors anima seduxerit artus, 385

omnibus umbra locis adero. Dabis, improbe, poenas.
Audiam, et haec manes veniet mihi fama sub imos.
His medium dictis sermonem abruptit et auras
aegra fugit seque ex oculis avertit et aufert,
linquens multa metu cunctantem et multa parantem 390
dicere. Suscipiunt famulae collapsaque membra
marmoreo referunt thalamo stratisque reponunt.

At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
solando cupit et dictis avertere curas,
multa gemens magnoque animum labefactus amore, 395

iussa tamen divum exsequitur classemque revisit.
Tum vero Teucri incumbunt et litore celsas
deducunt toto naves. Natat uncta carina,
frondentesque ferunt remos et robora silvis
infabricata fugae studio. 400

Migrantes cernas totaque ex urbe ruentes.
Ac velut ingentem formicae farris acervum
cum populant hiemis memores tectoque reponunt,
it nigrum campis agmen praedamque per herbas
convectant calle angusto, pars grandia trudunt 405
obnixae frumenta umeris, pars agmina cogunt
castigantque moras, opere omnis semita fervet.

Quis tibi tum, Dido, cernenti talia sensus,
quosve dabas gemitus, cum litora fervere late
prospiceres arce ex summa, totumque videres 410

misceri ante oculos tantis clamoribus aequor!
Improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis?
Ire iterum in lacrimas, iterum temptare precando
cogitur et supplex animos summittere amori,
ne quid inexpertum frustra moritura relinquat. 415

‘Anna, vides toto properari litore : circum
undique convenere ; vocat iam carbasus auras,
puppibus et laeti nautae imposuere coronas.

Hunc ego si potui tantum sperare dolorem,
 et perferre, soror, potero. Miserae hoc tamen unum 420
 exsequere, Anna, mihi; solam nam perfidus ille
 te colere, arcanos etiam tibi credere sensus;
 sola viri molles aditus et tempora noras.
 I, soror, atque hostem supplex affare superbum.
 Non ego cum Danaïs Troianam exscindere gentem 425
 Aulide iuravi classemve ad Pergama misi,
 nec patris Anchisae cineres manesve revelli,
 cur mea dicta neget duras demittere in aures.
 Quo ruit? extremum hoc miserae det munus amanti:
 exspectet facilemque fugam ventosque ferentes. 430
 Non iam coniugium antiquum, quod prodidit, oro,
 nec pulchro ut Latio careat regnumque relinquat;
 tempus inane peto, requiem spatiumque furori,
 dum mea me victam doceat fortuna dolere.
 Extremam hanc oro veniam (miserere sororis), 435
 quam mihi cum dederis, cumulatam morte remittam.
 Talibus orabat, talesque miserrima fletus
 fertque refertque soror. Sed nullis ille movetur
 fletibus, aut voces ullas tractabilis audit:
 fata obstant, placidasque viri deus obstruit aures. 440
 Ac velut annoso validam cum robore quercum
 Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc
 eruere inter se certant; it stridor, et altae
 consternunt terram concusso stipite frondes;
 ipsa haeret scopulis et quantum vertice ad auras 445
 aetherias, tantum radice in Tartara tendit:
 haud secus assiduis hinc atque hinc vocibus heros
 tunditur et magno persentit pectore curas,
 mens immota manet; lacrimae volvuntur inanes.
 Tum vero infelix fatis exterrita Dido 450
 mortem orat; taedet caeli convexa tueri.
 Quo magis inceptum peragat lucemque relinquat,
 vidit, turicremis cum dona imponeret aris
 (horrendum dictu), latices nigrescere sacros
 fusaque in obscenum se vertere vina cruorem. 455
 Hoc visum nulli, non ipsi effata sorori.
 Praeterea fuit in tectis de marmore templum

coniugis antiqui, miro quod honore colebat,
 velleribus niveis et festa fronde revinctum :
 hinc exaudiri voces et verba vocantis 460
 visa viri, nox cum terras obscura teneret,
 solaque culminibus ferali carmine bubo
 saepe queri et longas in fletum ducere voces.
 Multaque praeterea vaturn praedicta priorum
 terribili monitu horrificant. Agit ipse furemten 465
 in somnis ferus Aeneas ; semperque relinqui
 sola sibi, semper longam incommitata videtur
 ire viam et Tyrios deserta quaerere terra :
 Eumenidum veluti demens videt agmina Pentheus
 et solem geminum et duplices se ostendere Thebas, 470
 aut Agamemnonius scaenis agitaturn Orestes
 armatam facibus matrem et serpentibus atris
 cum fugit, ultricesque sedent in limine Dirae.
 Ergo ubi concepit furias evicta dolore
 decrevitque mori, tempus secum ipsa modumque 475
 exigit et maestam dictis aggressa sororem
 consilium vultu tegit ac spem fronte serenat :
 ‘ Inveni, germana, viam (gratare sorori),
 quae mihi reddat eum vel eo me solvat amantem.
 Oceani finem iuxta solemque cadentem 480
 ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas
 axem umero torquet stellis ardentibus aptum :
 hinc mihi Massylae gentis monstrata sacerdos,
 Hesperidum templi custos epulasque draconi
 quae dabat et sacros servabat in arbore ramos, 485
 spargens umida mella soporiferumque papaver.
 Haec se carminibus promittit solvere mentes
 quas velit, ast aliis duras immittere curas,
 sistere aquam fluvii et vertere sidera retro ;
 nocturnosque movet manes : mugire videbis 490
 sub pedibus terram et descendere montibus ornos.
 Testor, cara, deos et te, germana, tuumque
 dulce caput, magicas invitam accingier artes.
 Tu secreta pyram tecto interiore sub auras
 erige, et arma viri, thalamo quae fixa reliquit 495
 inpius, exuviasque omnes lectumque iugalem,

quo perii, superimponant: abolere nefandi
 cuncta viri monimenta iuvat, monstratque sacerdos.
 Haec effata silet; pallor simul occupat ora.
 Non tamen Anna novis praetexere funera sacris 500
 germanam credit, nec tantos mente furores
 concipit, aut graviora timet quam morte Sychaei.
 Ergo iussa parat.

At regina, pyra penetrali in sede sub auras
 erecta ingenti taedis atque illice secta, 505
 intenditque locum sertis et fronde coronat
 funerea; super exuvias ensemque relictum
 effigiemque toro locat, haud ignara futuri.
 Stant arae circum, et crines effusa sacerdos
 ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque 510
 tergeminamque Hecaten, tria virginis ora Dianae.
 Sparserat et latices simulatos fontis Averni,
 falcibus et messae ad lunam quaeruntur aënis
 pubentes herbae nigri cum lacte veneni;
 quaeritur et nascentis equi de fronte revulsus 515
 et matri praereptus amor.

Ipsa mola manibusque piis altaria iuxta,
 unum exuta pedem vinclis, in veste recincta,
 testatur moritura deos et conscia fati
 sidera; tum, si quod non aequo foedere amantes 520
 curae numen habet iustumque memorque, precatur.

Nox erat, et placidum carpebant fessa soporem
 corpora per terras, silvaeque et saeva quierant
 aequora, cum medio volvuntur sidera lapsu,
 cum tacet omnis ager, pecudes pictaeque volucres, 525
 quaeque lacus late liquidos quaeque aspera dumis
 rura tenent, somno positae sub nocte silenti
 [lenibant curas, et corda oblita laborum].

At non infelix animi Phoenissa, neque umquam
 solvitur in somnos oculisve aut pectore noctem 530
 accipit: ingeminant curae, rursusque resurgens
 saevit amor, magnoque irarum fluctuat aestu.
 Sic adeo insistit secumque ita corde volutat:
 'En quid ago? rursusne procos irrita priores
 experiar, Nomadumque petam conubia supplex. 535

quos ego sim totiens iam dedignata maritos?
 Iliacas igitur classes atque ultima Teucrum
 iussa sequar? quiane auxilio iuvat ante levatos
 et bene apud memores veteris stat gratia facti?
 quis me autem, fac velle, sinet ratibusve superbis
 invisam accipiet? nescis heu, perdita, necdum
 Laomedontaeae sentis periuria gentis?

540

Quid tum? sola fuga nautas comitabor ovantes?
 an Tyriis omnique manu stipata meorum
 inferar et, quos Sidonia vix urbe revelli,
 rursus agam pelago et ventis dare vela iubebo?

545

Quin morere, ut merita es, ferroque averte dolorem.
 Tu lacrimis evicta meis, tu prima furentem,
 o germana, malis oneras, atque obiicis hosti.
 Non licuit thalami expertem sine crimine vitam
 degere, more ferae, tales nec tangere curas!
 non servata fides cineri promissa Sychaei!
 Tantos illa suo rumpebat pectore questus.

550

Aeneas celsa in puppi, iam certus eundi,
 carpebat somnos rebus iam rite paratis.

555

Huic se forma dei vultu redeuntis eodem
 obtulit in somnis rursusque ita visa monere est,
 omnia Mercurio similis, vocemque coloremque
 et crines flavos et membra decora iuventa:

‘Nate dea, potes hoc sub casu ducere somnos,
 nec quae te circum stent deinde pericula cernis,
 demens, nec zephyros audis spirare secundos?’

560

Illa dolos dirumque nefas in pectore versat,
 certa mori, variosque irarum concitat aestus.

Non fugis hinc praeceps, dum praecipitare potestas?

565

Iam mare turbare trabibus saevasque videbis
 collucere faces, iam fervere litora flammis,
 si te his attigerit terris Aurora morantem.

Eia age, rumpe moras. Varium et mutabile semper
 femina.’ Sic fatus nocti se immiscuit atrae.

570

Tum vero Aeneas subitis exterritus umbris
 corripit e somno corpus sociosque fatigat:
 ‘Praecipites vigilate, viri, et considite transtris;
 solvite vela citi. Deus aethere missus ab alto

festinare fugam tortosque incidere funes 575
 ecce iterum instimulat. Sequimur te, sancte deorum,
 quisquis es, imperioque iterum paremus ovantes.
 Adsis o placidusque iuves et sidera caelo
 dextra feras.' Dixit, vaginaque eripit ensem
 fulmineum strictoque ferit retinacula ferro. 580
 Idem omnes simul ardor habet, rapiuntque ruuntque :
 litora deseruere, latet sub classibus aequor,
 annixi torquent spumas et caerula verrunt.
 Et iam prima novo spargebat lumine terras
 Tithoni croceum linquens Aurora cubile. 585
 Regina e speculis ut primam albescere lucem
 vidit et aequatis classem procedere velis,
 litoraque et vacuos sensit sine remige portus,
 terque quaterque manu pectus percussa decorum
 flavescentesque abscissa comas 'Pro Iuppiter! ibit
 hic' ait 'et nostris illuserit advena regnis? 590
 Non arma expedient totaque ex urbe sequentur,
 deripientque rates alii navalibus? Ite,
 ferte citi flammas, date tela, impellite remos.
 Quid loquor, aut ubi sum? quae mentem insania mutat, 595
 infelix Dido? nunc te facta impia tangunt?
 Tum decuit, cum sceptras dabas. En dextra fidesque,
 quem secum patrios aiunt portare Penates,
 quem subiisse umeris confectum aetate parentem!
 Non potui abreptum divellere corpus et undis 600
 spargere, non socios, non ipsum absumere ferro
 Ascanium patriisque epulandum ponere mensis?
 Verum anceps pugnae fuerat fortuna. Fuisset :
 quem metui moritura? Facies in castra tulissem
 implessemque foros flammis natumque patremque 605
 cum genere exstinxem, memet super ipsa dedissem.
 Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras,
 tuque harum interpretes curarum et conscia Iuno,
 nocturnisque Hecate triviis ululata per urbes,
 et Dirae ultrices et di morientis Elissae, 610
 accipite haec, meritumque malis advertite numen,
 et nostras audite preces. Si tangere portus
 infandum caput ac terris adnare necesse est,

et sic fata Iovis poscunt, hic terminus haeret:
 at bello audacis populi vexatus et armis, 615
 finibus extorris, complexu avulsus Iuli
 auxilium imploret videatque indigna suorum
 funera; nec, cum se sub leges pacis iniquae
 tradiderit, regno aut optata luce fruatur,
 sed cadat ante diem mediaque inhumatus harena. 620
 Haec precor, hanc vocem extremam cum sanguine fundo.
 Tum vos, o Tyrii, stirpem et genus omne futurum
 exercete odiis, cinerique haec mittite nostro
 munera. Nullus amor populis nec foedera sunt.
 Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor, 625
 qui face Dardanios ferroque sequare colonos,
 nunc, olim, quocumque dabunt se tempore vires.
 Litora litoribus contraria, fluctibus undas
 imprecor, arma armis: pugnent ipsique nepotesque.'

Haec ait, et partes animum versabat in omnes, 630
 invisam quaerens quam primum abrumpere lucem.
 Tum breviter Barcen nutricem affata Sychaei,
 namque suam patria antiqua cinis ater habebat:
 'Annam cara mihi nutrix huc siste sororem:
 dic corpus properet fluviali spargere lympha 635
 et pecudes secum et monstrata piacula ducat.
 Sic veniat, tuque ipsa pia tege tempora vitta.
 Sacra Iovi Stygio, quae rite incepta paravi,
 perficere est animus finemque imponere curis,
 Dardaniique rogum capitis permittere flammae.' 640
 Sic ait. Illa gradum studio celerabat anili.
 At trepida et coeptis immanibus efferat Dido,
 sanguineam volvens aciem maculisque tremantes
 interfusa genas et pallida morte futura,
 interiora domus irrumpit limina et altos 645
 conscendit furibunda rogos ensemque recludit
 Dardanium, non hos quaesitum munus in usus.
 Hic, postquam Iliacas vestes notumque cubile
 conspexit, paulum lacrimis et mente morata
 incubuitque toro dixitque novissima verba: 650
 'Dulces exuviae, dum fata deusque sinebat,
 accipite hanc animam meque his exsolve curis.

Vixi et quem dederat cursum Fortuna peregi,
 et nunc magna mei sub terras ibit imago.
 Urbem praeclaram statui, mea moenia vidi, 655
 ulta virum poenas inimico a fratre recepi,
 felix, heu nimium felix, si litora tantum
 numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae.
 Dixit, et os impressa toro 'Moriemur inultae,
 sed moriamur,' ait, 'sic sic iuvat ire sub umbras. 660
 Hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
 Dardanus, et nostrae secum ferat omina mortis.'
 Dixerat, atque illam media inter talia ferro
 collapsam aspiciunt comites ensemque cruore
 spumantem sparsasque manus. It clamor ad alta 665
 atria; concussam bacchatur Fama per urbem.
 Lamentis gemituque et femineo ululatu
 tecta fremunt, resonat magnis plangoribus aether,
 non aliter quam si immissis ruat hostibus omnis
 Carthago aut antiqua Tyros, flammaeque furentes 670
 culmina perque hominum volvantur perque deorum.
 Audiit exanimis trepidoque exterrita cursu,
 unguibus ora soror foedans et pectora pugnīs
 per medios ruit, ac morientem nomine clamat:
 'Hoc illud, germana, fuit? me fraude petebas? 675
 hoc rogos iste mihi, hoc ignes araeque parabant?
 quid primum deserta querar? comitemne sororem
 sprevisti moriens? eadem me ad fata vocasses,
 idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.
 His etiam struxi manibus patriosque vocavi 680
 voce deos, sic te ut posita crudelis abessem?
 Exstincti te meque, soror, populumque patresque
 Sidonios urbemque tuam. Date vulnera lymphis
 abluam et, extremus si quis super halitus errat,
 ore legam.' Sic fata gradus evaserat altos, 685
 semianimemque sinu germanam amplexa fovebat
 cum gemitu, atque atros siccabat veste cruores.
 Illa graves oculos conata attollere rursus
 deficit; infixum stridit sub pectore vulnus.
 Ter sese attollens cubitoque annixa levavit, 690
 ter revoluta toro est oculisque errantibus alto

quaesivit caelo lucem ingemuitque reperta.

Tum Iuno omnipotens longum miserata dolorem
difficilesque obitus Irim demisit Olympo,
quae luctantem animam nexosque resolveret artus.

695

Nam quia nec fato merita nec morte peribat,
sed misera ante diem subitoque accensa furore,
nondum illi flavum Proserpina vertice crinem
abstulerat Stygioque caput damnaverat Orco.

Ergo Iris croceis per caelum roscida pennis,
mille trahens varios adverso sole colores,

700

devolat, et supra caput astitit. 'Hunc ego Diti
sacrum iussa fero, teque isto corpore solvo:'

sic ait, et dextra crinem secat: omnis et una
dilapsus calor, atque in ventos vita recessit.

705

AENEIS.

LIBER QUINTUS.

INTEREA medium Aeneas iam classe tenebat
certus iter fluctusque atros Aquilone secabat,
moenia respiciens, quae iam infelicis Elissae
collucent flammis. Quae tantum accenderit ignem
causa latet; duri magno sed amore dolores
polluto, notumque, furens quid femina possit,
triste per augurium Teucrorum pectora ducunt.
Ut pelagus tenere rates nec iam amplius ulla
occurrit tellus, maria undique et undique caelum,
olli caeruleus supra caput astitit imber
noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.
Ipse gubernator puppi Palinurus ab alta
'Heu quianam tanti cinxerunt aethera nimbi?
quidve, pater Neptune, paras?' Sic deinde locutus
colligere arma iubet validisque incumbere remis,
obliquatque sinus in ventum ac talia fatur:
'Magnanime Aenea, non, si mihi Iuppiter auctor
spondeat, hoc sperem Italiam contingere caelo.
Mutati transversa fremunt et vespere ab atro
consurgunt venti, atque in nubem cogitur aër.
Nec nos obniti contra nec tendere tantum
sufficimus. Superat quoniam Fortuna, sequamur,
quoque vocat, vertamus iter. Nec litora longe
fida reor fraterna Erycis portusque Sicanos,
si modo rite memor servata remetior astra.'
Tum pius Aeneas: 'Equidem sic poscere ventos
iamdudum et frustra cerno te tendere contra.
Flecte viam velis. An sit mihi gravior ulla,

quove magis fessas optem demittere naves,
 quam quae Dardanium tellus mihi servat Acesten 30
 et patris Anchisae gremio complectitur ossa?'
 Haec ubi dicta, petunt portus, et vela secundi
 intendunt zephyri: fertur cita gurgite classis,
 et tandem laeti notae advertuntur harenae.

At procul excelso miratus vertice montis 35
 adventum sociasque rates occurrit Acestes,
 horridus in iaculis et pelle Libystidis ursae,
 Troja Criniso conceptum flumine mater
 quem genuit. Veterum non immemor ille parentum
 gratatur reduces et gaza laetus agresti 40
 excipit, ac fessos opibus solatur amicis.

Postera cum primo stellas Oriente fugarat
 clara dies, socios in coetum litore ab omni
 advocat Aeneas tumulique ex aggere fatur:
 'Dardanidae magni, genus alto a sanguine divum, 45
 annuus exactis completur mensibus orbis,
 ex quo reliquias divinique ossa parentis
 condidimus terra maestasque sacravimus aras.
 Iamque dies, nisi fallor, adest, quem semper acerbum,
 semper honoratum (sic di voluistis) habebo. 50
 Hunc ego Gaetulis agerem si Syrtibus exsul
 Argolicove mari deprensus et urbe Mycenae,
 annua vota tamen sollemnesque ordine pompas
 exsequeretur strueremque suis altaria donis.

Nunc ultro ad cineres ipsius et ossa parentis 55
 (haud equidem sine mente reor, sine numine divum)
 adsumus, et portus delati intramus amicos.
 Ergo agite et laetum cuncti celebremus honorem:
 poscamus ventos, atque haec me sacra quotannis
 urbe velit posita templis sibi ferre dicatis. 60

Bina boum vobis Troia generatus Acestes
 dat numero capita in naves; adhibete Penates
 et patrios epulis et quos colit hospes Acestes.
 Praeterea, si nona diem mortalibus alnum
 Aurora extulerit radiisque retexerit orbem, 65
 prima citae Teucris ponam certamina classis;
 quique pedum cursu valet, et qui viribus audax

aut iaculo incedit melior levibusque sagittis,
 seu crudo fudit pugnam committere caestu,
 cuncti adsint meritaque expectent praemia palmae. 70
 Ore favete omnes et cingite tempora ramis.'

Sic fatus velat materna tempora myrto.
 Hoc Helymus facit, hoc aevi maturus Acestes,
 hoc puer Ascanius, sequitur quos cetera pubes.
 Ille e concilio multis cum millibus ibat 75
 ad tumulum, magna medius comitante caterva.
 Hic duo rite mero libans carchesia Baccho
 fundit humi, duo lacte novo, duo sanguine sacro,
 purpureosque iacit flores ac talia fatur:

'Salve, sancte parens, iterum: salvete, recepti 80
 nequiquam cineres, animaeque umbraeque paternae.

Non licuit fines Italos fataliaque arva
 nec tecum Ausonium, quicumque est, quaerere Thybrim.'

Dixerat haec, adytis cum lubricus anguis ab imis
 septem ingens gyros, septena volumina traxit, 85
 amplexus placide tumulum lapsusque per aras,
 caeruleae cui terga notae maculosus et auro
 squamam incendebat fulgor, ceu nubibus arcus
 mille iacit varios adverso sole colores.

Obstupuit visu Aeneas. Ille agmine longo 90
 tandem inter pateras et levia pocula serpens
 libavitque dapes rursusque innoxius imo
 successit tumulo et depasta altaria liquit.

Hoc magis inceptos genitori instaurat honores,
 incertus, geniumne loci famulumne parentis 95
 esse putet: caedit binas de more bidentes

totque sues, totidem nigrantes terga iuencos,
 vinaque fundebat pateris animamque vocabat
 Anchisae magni manesque Acheronte remissos.
 Nec non et socii, quae cuique est copia, laeti 100
 dona ferunt, onerant aras mactantque iuencos,
 ordine aëna locant alii fusique per herbam
 subiiciunt veribus prunas et viscera torrent.

Exspectata dies aderat nonamque serena
 Auroram Phaethontis equi iam luce vehebant, 105
 famaue finitimos et clari nomen Acestae

excierat: laeto complerant litora coetu
 visuri Aeneadas, pars et certare parati.
 Munera principio ante oculos circoque locantur
 in medio, sacri tripodes viridesque coronae, 110
 et palmae pretium victoribus, armaque et ostro
 perfusae vestes, argenti auriue talenta;
 et tuba commissos medio canit aggere ludos.
 Prima pares ineunt gravibus certamina remis
 quattuor ex omni delectae classe carinae. 115
 Velocem Mnestheus agit acri remige Pristim,
 mox Italus Mnestheus, genus a quo nomine Memmi,
 ingentemque Gyas ingenti mole Chimaeram,
 urbis opus, triplici pubes quam Dardana versu
 impellunt, terno consurgunt ordine remi; 120
 Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen,
 Centauro invehitur magna, Scyllaque Cloanthus
 caerulea, genus unde tibi, Romane Cluenti.
 Est procul in pelago saxum spumantia contra
 litora, quod tumidis submersum tunditur olim 125
 fluctibus, hiberni condunt ubi sidera Cori;
 tranquillo silet immotaque attollitur unda
 campus et apricis statio gratissima mergis.
 Hic viridem Aeneas frondenti ex ilice metam
 constituit signum nautis pater, unde reverti 130
 scirent et longos ubi circumflectere cursus.
 Tum loca sorte legunt, ipsique in puppibus auro
 ductores longe effulgent ostroque decori;
 cetera populea velatur fronde iuventus
 nudatosque umeros oleo perfusa nitescit. 135
 Considunt transtris, intentaque brachia remis;
 intenti exspectant signum, exsultantiaque haurit
 corda pavor pulsans laudumque arrecta cupido.
 Inde ubi clara dedit sonitum tuba, finibus omnes,
 haud mora, prosiluere suis: ferit aethera clamor 140
 nauticus, adductis spumant freta versa lacertis.
 Infundunt pariter sulcos, totumque dehiscit
 convulsum remis rostrisque tridentibus aequor.
 Non tam praecipites biuugo certamine campum
 corripuere ruuntque effusi carcere currus, 145

nec sic immissis aurigae undantia lora
 concussere iugis pronique in verbera pendent.
 Tum plausu fremituque virum studiisque faventum
 consonat omne nemus, vocemque inclusa volutant
 litora, pulsati colles clamore resultant. 150
 Effugit ante alios primisque elabitur undis
 turbam inter fremitumque Gyas; quem deinde Cloanthus
 consequitur, melior remis, sed pondere pinus
 tarda tenet. Post hos aequo discrimine Pristis
 Centaurusque locum tendunt superare priorem; 155
 et nunc Pristis habet, nunc victam praeterit ingens
 Centaurus, nunc una ambae iunctisque feruntur
 frontibus et longa sulcant vada salsa carina.
 Iamque propinquabant scopulo metamque tenebant,
 cum princeps medioque Gyas in gurgite victor 160
 rectorem navis compellat voce Menoeten:
 'Quo tantum mihi dexter abis? Huc dirige gressum;
 litus ama et laevas stringat sine palmula cautes;
 altum alii teneant.' Dixit, sed caeca Menoetes
 saxa timens proram pelagi detorquet ad undas. 165
 'Quo diversus abis?' iterum 'pete saxa, Menoete,'
 cum clamore Gyas revocabat: et ecce Cloanthum
 respicit instantem tergo et propiora tenentem.
 Ille inter navemque Gyae scopulosque sonantes
 radit iter laevum interior, subitoque priorem 170
 praeterit et metis tenet aequora tuta relictis.
 Tum vero exarsit iuveni dolor ossibus ingens
 nec lacrimis caruere genae, segnemque Menoeten
 oblitus decorisque sui sociumque salutis
 in mare praecipitem puppi deturbat ab alta: 175
 ipse gubernaclo rector subit, ipse magister
 hortaturque viros clavumque ad litora torquet.
 At gravis ut fundo vix tandem redditus imo est
 iam senior madidaque fluens in veste Menoetes,
 summa petit scopuli siccaque in rupe resedit. 180
 Illum et labentem Teucri et risere natantem
 et salsos rident revomentem pectore fluctus.
 Hic laeta extremis spes est accensa duobus,
 Sergesto Mnestheique, Gyan superare morantem.

Sergestus capit ante locum scopuloque propinquat, 185
 nec tota tamen ille prior praeceunte carina :
 parte prior, partim rostro premit aemula Pristis.
 At media socios incedens nave per ipsos
 hortatur Mnestheus : 'Nunc nunc insurgite remis,
 Hectorei socii, Troiae quos sorte suprema 190
 delegi comites ; nunc illas promite vires,
 nunc animos, quibus in Gaetulis Syrtibus usi
 Ionioque mari Maleaeque sequacibus undis.
 Non iam prima peto Mnestheus neque vincere certo,
 quamquam o !—sed superent, quibus hoc, Neptune, dedisti : 195
 extremos pudeat rediisse. Hoc vincite, cives,
 et prohibete nefas.' Olli certamine summo
 procumbunt : vastis tremit ictibus aerea puppis
 subtrahiturque solum, tum creber anhelitus artus
 aridaque ora quatit, sudor fluit undique rivis. 200
 Attulit ipse viris optatum casus honorem.
 Namque furens animi dum proram ad saxa suburget
 interior spatioque subit Sergestus iniquo,
 infelix saxis in procurrentibus haesit.
 Concussae cautes, et acuto in murice remi 205
 obnixi crepuere, illisaeque prora pependit.
 Consurgunt nautae et magno clamore morantur,
 ferratasque trudes et acuta cuspide contos
 expediunt fractosque legunt in gurgite remos.
 At laetus Mnestheus successuque acrior ipso 210
 agmine remorum celeri ventisque vocatis
 prona petit maria et pelago decurrit aperto.
 Qualis spelunca subito commota columba,
 cui domus et dulces latebroso in pumice nidi,
 fertur in arva volans plausumque exterrita pennis 215
 dat tecto ingentem, mox aëre lapsa quieto
 radit iter liquidum celeres neque commovet alas :
 sic Mnestheus, sic ipsa fuga secat ultima Pristis
 aequora, sic illam fert impetus ipse volantem.
 Et primum in scopulo luctantem deserit alto 220
 Sergestum brevibusque vadis frustra vocantem
 auxilia et fractis discentem currere remis.
 Inde Gyan ipsamque ingenti mole Chimaeram

consequitur: cedit, quoniam spoliata magistro est.
 Solus iamque ipso superest in fine Cloanthus, 225
 quem petit et summis annixus viribus urget.
 Tum vero ingeminat clamor, cunctique sequentem
 instigant studiis, resonatque fragoribus aether.
 Hi proprium decus et partum indignantur honorem
 ni teneant, vitamque volunt pro laude pacisci; 230
 hos successus alit: possunt, quia posse videntur.
 Et fors aequatis cepissent praemia rostris,
 ni palmas ponto tendens utrasque Cloanthus
 fudissetque preces divosque in vota vocasset.
 'Di, quibus imperium est pelagi, quorum aequora curto, 235
 vobis laetus ego hoc candentem in litore taurum
 constituam ante aras, voti reus, extaque salsos
 proiciam in fluctus et vina liquentia fundam.'
 Dixit, eumque imis sub fluctibus audiit omnis
 Nereidum Phorcique chorus Panopeaque virgo, 240
 et pater ipse manu magna Portunus euntem
 impulit: illa Noto citius volucrique sagitta
 ad terram fugit et portu se condidit alto.
 Tum satius Anchisa cunctis ex more vocatis
 victorem magna praeconis voce Cloanthum 245
 declarat viridique advelat tempora lauro,
 muneraque in naves ternos optare iuencos
 vinaque et argenti magnum dat ferre talentum.
 Ipsis praecipuos ductoribus addit honores:
 victori chlamydem auratam, quam plurima circum 250
 purpura Maeandro duplici Meliboea cucurrit,
 intextusque puer frondosa regius Ida
 veloces iaculo cervos cursuque fatigat,
 acer, anhelanti similis, quem praepes ab Ida
 sublimem pedibus rapuit Iovis armiger uncis: 255
 longaevi palmas nequiquam ad sidera tendunt
 custodes, saevitque canum latratus in auras.
 At qui deinde locum tenuit virtute secundum,
 levibus huic hamis consertam auroque trilicem
 loricam, quam Demoleo detraxerat ipse 260
 victor apud rapidum Simoenta sub Ilio alto,
 donat habere viro, decus et tutamen in armis.

Vix illam famuli Phegeus Sagarisque ferebant
 multiplicem conixi umeris; indutus at olim
 Demoleos cursu palantes Troas agebat. 265
 Tertia dona facit geminos ex aere lebetas
 cymbiaque argento perfecta atque aspera signis.
 Iamque adeo donati omnes opibusque superbi
 puniceis ibant evincti tempora taenis,
 cum saevo e scopulo multa vix arte revulsus, 270
 amissis remis atque ordine debilis uno,
 irrisam sine honore ratem Sergestus agebat.
 Qualis saepe viae deprensus in aggere serpens,
 aerea quem obliquum rota transit aut gravis ictu
 seminecem liquit saxo lacerumque viator; 275
 nequiquam longos fugiens dat corpore tortus,
 parte ferox ardensque oculis et sibila colla
 arduus attollens, pars vulnere clauda retentat
 nixantem nodis seque in sua membra plicantem:
 tali remigio navis se tarda movebat; 280
 vela facit tamen et plenis subit ostia velis.
 Sergestum Aeneas promisso munere donat
 servatam ob navem laetus sociosque reductos.
 Olli serva datur, operum haud ignara Minervae,
 Cressa genus, Pholoe, geminique sub ubere nati. 285
 Hoc pius Aeneas misso certamine tendit
 gramineum in campum, quem collibus undique curvis
 cingebant silvae, mediaque in valle theatri
 circus erat, quo se multis cum millibus heros
 consessu medium tulit exstructoque resedit. 290
 hic, qui forte velint rapido contendere cursu,
 invitat pretiis animos, et praemia ponit.
 Undique conveniunt Teucri mixtique Sicani,
 Nisus et Euryalus primi,
 Euryalus forma insignis viridique iuventa, 295
 Nisus amore pio pueri; quos deinde secutus
 regius egregia Priami de stirpe Diore;
 hunc Salius simul et Patron, quorum alter Acarnan,
 alter ab Arcadio Tegeaeae sanguine gentis;
 tum duo Trinacrii iuvenes Helymus Panopesque, 300
 assueti silvis, comites senioris Acestae;

multi praeterea, quos fama obscura recondit.
 Aeneas quibus in mediis sic deinde locutus:
 'Accipite haec animis laetasque advertite mentes.
 nemo ex hoc numero mihi non donatus abibit. 305
 Gnosia bina dabo levato lucida ferro
 spicula caelatamque argento ferre bipennem:
 omnibus hic erit unus honos. Tres praemia primi
 accipient flavaque caput nectentur oliva.
 Primus equum phaleris insignem victor habeto; 310
 alter Amazoniam pharetram plenamque sagittis
 Threiciis, lato quam circum amplectitur auro
 balteus et tereti subnectit fibula gemma;
 tertius Argolica hac galea contentus abito.'
 Haec ubi dicta, locum capiunt signoque repente 315
 corripunt spatia audito limenque relinquunt,
 effusi nimbo similes; simul ultima signant.
 Primus abit longeque ante omnia corpora Nisus
 emicat, et ventis et fulminis ocior alis;
 proximus huic, longo sed proximus intervallo, 320
 insequitur Salius; spatio post deinde relicto
 tertius Euryalus;
 Euryalumque Helymus sequitur; quo deinde sub ipso
 ecce volat calcemque terit iam calce Diore
 incumbens umero, spatia et si plura supersint, 325
 transeat elapsus prior ambiguumve relinquat.
 Iamque fere spatio extremo fessique sub ipsam
 finem adventabant, levi cum sanguine Nisus
 labitur infelix, caesis ut forte iuvenis
 fusus humum viridesque super madefecerat herbas. 330
 Hic iuvenis iam victor ovans vestigia presso
 haud tenuit titubata solo, sed pronus in ipso
 concidit immundoque fimo sacroque cruore,
 non tamen Euryali, non ille oblitus amorum:
 nam sese opposuit Salio per lubrica surgens, 335
 ille autem spissa iacuit revolutus harena.
 Emicat Euryalus, et munere victor amici
 prima tenet, plausuque volat fremituque secundo.
 Post Helymus subit, et nunc tertia palma Diore.
 Hic totum caveae consessum ingentis et ora 340

prima patrum magnis Salius clamoribus implet,
 ereptumque dolo reddi sibi poscit honorem.
 Tutatur favor Euryalum lacrimaeque decorae,
 gratior et pulchro veniens in corpore virtus.
 Adiuvat et magna proclamat voce Diores, 345
 qui subiit palmae frustra ad praemia venit
 ultima, si primi Salio reddantur honores.
 Tum pater Aeneas 'Vestra' inquit 'munera vobis
 certa manent, pueri, et palmam movet ordine nemo:
 me liceat casus misereri insontis amici.' 350
 Sic fatus tergum Gaetuli immane leonis
 dat Salio, villis onerosum atque unguibus aureis.
 Hic Nisus 'Si tanta' inquit 'sunt praemia victis
 et te lapsorum miseret, quae munera Niso
 digna dabis? primam merui qui laude coronam, 355
 ni me, quae Salium, Fortuna inimica tulisset.'
 Et simul his dictis faciem ostentabat et udo
 turpia membra fimo. Risit pater optimus olli
 et clipeum efferri iussit, Didymaonis artem,
 Neptuni sacro Danaïs de poste refixum. 360
 Hoc iuvenem egregium praestanti munere donat.
 Post ubi confecti cursus, et dona peregit:
 'Nunc, si cui virtus animusque in pectore praesens,
 adsit et evinctis attollat brachia palmis.'
 Sic ait, et geminum pugnae proponit honorem, 365
 victori velatum auro vitisque iuvenum,
 ensem atque insignem galeam solatia victo.
 Nec mora: continuo vastis cum viribus effert
 ora Dares magnoque virum se murmure tollit,
 solus qui Paridem solitus contendere contra, 370
 idemque ad tumulum, quo maximus occubat Hector,
 victorem Buten immani corpore, qui se
 Bebrycia veniens Amyci de gente ferebat,
 perculit et fulva moribundum extendit harena.
 Talis prima Dares caput altum in proelia tollit, 375
 ostenditque umeros latos alternaque iactat
 brachia protendens et verberat ictibus auras.
 Quaeritur huic alius; nec quisquam ex agmine tanto
 audet adire virum manibusque inducere caestus.

Nec mora nec requies: quam multa grandine nimbi
 culminibus crepitant, sic densis ictibus heros
 creber utraque manu pulsat versatque Dareta. 460
 Tum pater Aeneas procedere longius iras
 et saevire animis Entellum haud passus acerbis,
 sed finem imposuit pugnae fessumque Dareta
 eripuit mulcens dictis, ac talia fatur:
 'Infelix, quae tanta animum dementia cepit?
 non vires alias conversaеque numina sentis?
 Cede deo.' Dixitque et proelia voce diremit.
 Ast illum fidi aequales, genua aegra trahentem
 iactantemque utroque caput crassumque cruorem
 ore eiectantem mixtosque in sanguine dentes, 470
 ducunt ad naves, galeamque ensemque vocati
 accipiunt, palmam Entello taurumque relinquunt.
 Hic victor, superans animis tauroque superbus
 'Nate dea vosque haec' inquit 'cognoscite, Teucri,
 et mihi quae fuerint iuvenali in corpore vires
 et qua servetis revocatum a morte Dareta.' 475
 Dixit, et adversi contra stetit ora iuvenci,
 qui donum astabat pugnae, duosque reducta
 libravit dextra media inter cornua caestus,
 arduus, effractoque illisit in ossa cerebro: 480
 sternitur exanimisque tremens procumbit humi bos.
 Ille super tales effundit pectore voces:
 'Hanc tibi, Eryx, meliorem animam pro morte Daretis
 persolvo; hic victor caestus artemque repono.'
 Protinus Aeneas celeri certare sagitta 485
 invitat qui forte velint, et praemia dicit,
 ingentique manu malum de nave Seresti
 erigit et volucrem trajecto in fune columbam,
 quo tendant ferrum, malo suspendit ab alto.
 Convenere viri, deiectamque aerea sortem 490
 accepit galea; et primus clamore secundo
 Hyrtacidae ante omnes exit locus Hippocoontis:
 quem modo navali Mnestheus certamine victor
 consequitur, viridi Mnestheus evinctus oliva.
 Tertius Eurytion, tuus o clarissime frater 495
 Pandare, qui quondam, iussus comundere foedus,

in medios telum torsisti primus Achivos.
 Extremus galeaque ima subsedit Acestes,
 ausus et ipse manu iuvenum temptare laborem.
 Tum validis flexos incurvant viribus arcus 500
 pro se quisque viri et depromunt tela pharetris.
 Primaque per caelum nervo stridente sagitta
 Hyrtacidae iuvenis volucres diverberat auras;
 et venit adversique infigitur arbore mali.
 Intremuit malus timuitque exterrita pennis 505
 ales, et ingenti sonuerunt omnia plausu.
 Post acer Mnestheus adducto constitit arcu,
 alta petens, pariterque oculos telumque tetendit.
 Ast ipsam miserandus avem contingere ferro
 non valuit: nodos et vincula linea rupit, 510
 queis innexa pedem malo pendebat ab alto;
 illa notos atque alta volans in nubila fugit.
 Tum rapidus, iamdudum arcu contenta parato
 tela tenens, fratrem Eurytion in vota vocavit,
 iam vacuo laetam caelo speculatus, et alis 515
 plaudentem nigra figit sub nube columbam.
 Decidit exanimis vitamque reliquit in astris
 aetheriis fixamque refert delapsa sagittam.
 Amissa solus palma superabat Acestes;
 qui tamen aërias telum contendit in auras, 520
 ostentans artemque pater arcumque sonantem.
 Hic oculis subitum obicitur magnoque futurum
 augurio monstrum: docuit post exitus ingens,
 seraque terrifici cecinerunt omina vates.
 Namque volans liquidis in nubibus arsit harundo, 525
 signavitque viam flammis tenuesque recessit
 consumpta in ventos, caelo ceu saepe refixa
 transcurrunt crinemque volantia sidera ducunt.
 Attonitis haesere animis superosque precati
 Trinacrii Teucrique viri, nec maximus omen 530
 abnuat Aeneas, sed laetum amplexus Acesten
 muneribus cumulat magnis ac talia fatur:
 'Sume, pater; nam te voluit rex magnus Olympi
 talibus auspiciis exsortem ducere honores.
 Ipsius Anchisae longaevis hoc munus habebis, 535

cratera impressum signis, quem Thracius olim
 Anchisae genitori in magno munere Cisseus
 ferre sui dederat monimentum et pignus amoris.
 Sic fatus cingit viridanti tempora lauro
 et primum ante omnes victorem appellat Acesten. 540
 Nec bonus Eurytion praelato invidit honori,
 quamvis solus avem caelo deiecit ab alto.
 Proximus ingreditur donis qui vincula rupit,
 extremus volucris qui fixit harundine malum.
 At pater Aeneas nondum certamine misso 545
 custodem ad sese comitemque impubis Iuli
 Epytiden vocat, et fidam sic fatur ad aurem:
 'Vade age et Ascanio, si iam puerile paratum
 agmen habet secum cursusque instruxit equorum,
 ducat avo turmas et sese ostendat in armis 550
 dic' ait. Ipse omnem longo discedere circo
 infusum populum et campos iubet esse patentem.
 Incedunt pueri, pariterque ante ora parentum
 frenatis lucent in equis, quos omnis euntes
 Trinacriae mirata fremit Troiaeque iuventus. 555
 Omnibus in morem tonda coma pressa corona;
 cornea bina ferunt praefixa hastilia ferro,
 pars leves umero pharetras; it pectore summo
 flexilis obtorti per collum circulus auri.
 Tres equitum numero turmae ternique vagantur 560
 ductores; pueri bis seni quemque secuti
 agmine partito fulgent paribusque magistris.
 Una acies iuvenum, ducit quam parvus ovantem
 nomen avi referens Priamus, tua cara, Polite,
 progenies, auctura Italos; quem Thracius albis 565
 portat equus bicolor maculis, vestigia primi
 alba pedis frontemque ostentans arduus albam.
 Alter Atys, genus unde Atii duxere Latini,
 parvus Atys pueroque puer dilectus Iulo.
 Extremus formaque ante omnes pulcher Iulus 570
 Sidonio est invectus equo, quem candida Dido
 esse sui dederat monimentum et pignus amoris.
 Cetera Trinacris pubes senioris Acestae
 fertur equis.

Excipiunt plausu pavidos gaudentque tuentes	575
Dardanidae veterumque agnoscunt ora parentum.	
Postquam omnem laeti consessum oculosque suorum	
lustravere in equis, signum clamore paratis	
Epytides longe dedit insonuitque flagello.	
Olli discurrere pares, atque agmina terni	580
diductis, solvere choris, rursusque vocati	
convertere vias infestaque tela tulere.	
Inde alios ineunt cursus aliosque recursus	
adversi spatiis, alternosque orbibus orbes	
impediunt, pugnaeque cient simulacra sub armis;	585
et nunc terga fuga nudant, nunc spicula vertunt	
inensi, facta pariter nunc pace feruntur.	
Ut quondam Creta fertur Labyrinthus in alta	
parietibus textum caecis iter ancipitemque	
mille viis habuisse dolum, qua signa sequendi	590
falleret indeprensus et irremeabilis error:	
haud alio Teucrum nati vestigia cursu	
impediunt, texuntque fugas et proelia ludo,	
delphinum similes, qui per maria umida nando	
Carpathium Libycumque secant [luduntque per undas].	595
Hunc morem cursus atque haec certamina primus	
Ascanius, Longam muris cum cingeret Albam,	
rettulit et priscos docuit celebrare Latinos,	
quo puer ipse modo, secum quo Troia pubes;	
Albani docuere suos; hinc maxima porro	600
accepit Roma et patrium servavit honorem;	
Troiaque nunc, pueri Troianum dicitur agmen.	
Hac celebrata tenus sancto certamina patri.	
Hinc primum Fortuna fidem mutata novavit.	
Dum variis tumulo referunt sollemnia ludis,	605
Irim de caelo misit Saturnia Iuno	
Iliacam ad classem, ventosque aspirat eunti,	
multa movens necdum antiquum saturata dolorem.	
Illa, viam celerans per mille coloribus arcum,	
nulli visa cito decurrit tramite virgo.	610
Conspicit ingentem concursum et litora lustrat,	
desertosque videt portus classemque relictam.	
At procul in sola secretae Troades acta	

amissum Anchisen flebant, cunctaeque profundum
 pontum aspectabant flentes. 'Heu tot vada fessis
 et tantum superesse maris,' vox omnibus una. 615
 Urbem orant, taedet pelagi perferre laborem.
 Ergo inter medias sese haud ignara nocendi
 conicit, et faciemque deae vestemque reponit;
 fit Beroe, Tmarii coniunx longaeva Dorycli, 620
 cui genus et quondam nomen natique fuissent;
 ac sic Dardanidum mediam se matribus infert.
 'O miserae, quas non manus' inquit 'Achaica bello
 traxerit ad letum patriae sub moenibus! o gens
 infelix, cui te exitio Fortuna reservat? 625
 septima post Troiae excidium iam vertitur aestas,
 cum freta, cum terras omnes, tot inhospita saxa
 sideraque emensae ferimur, dum per mare magnum
 Italiam sequimur fugientem et volvimur undis.
 Hic Erycis fines fraterni atque hospes Acestes: 630
 quis prohibet muros iacere et dare civibus urbem?
 O patria et rapti nequiquam ex hoste Penates,
 nullane iam Troiae dicentur moenia? nusquam
 Hectoreos amnes Xanthum et Simoenta videbo?
 Quin agite et mecum infaustas exurite puppes. 635
 Nam mihi Cassandrae per somnum vatis imago
 ardentes dare visa faces: "Hic quaerite Troiam,
 hic domus est" inquit "vobis." Iam tempus agi res,
 nec tantis mora prodigiis. En quattuor arae
 Neptuno; deus ipse faces animamque ministrat.' 640
 Haec memorans prima infensum vi corripit ignem
 sublataque procul dextra conixa coruscat
 et iacit. Arrectae mentes stupefactaque corda
 Iliadum. Hic una e multis quae maxima natu,
 Pyrgo, tot Priami natorum regia nutrix;
 'Non Beroe vobis, non haec Rhoeteia, matres,
 est Dorycli coniunx: divini signa decoris
 ardentesque notate oculos, qui spiritus illi,
 quis vultus vocisque sonus vel gressus eunti.
 Ipsa egomet dudum Beroen digressa reliqui 650
 aegram, indignantem, tali quod sola careret
 munere nec meritos Anchisae inferret honores.'

Haec effata.

At matres primo ancipites oculisque malignis
ambiguae spectare rates miserum inter amorem 655
praesentis terrae fatisque vocantia regna :

cum dea se paribus per caelum sustulit alis
ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
Tum vero attonitae monstribus actaeque furore
conclamant, rapiuntque focus penetralibus ignem, 660
pars spoliant aras, frondem ac virgulta facesque
coniiciunt. Furit immissis Vulcanus habenis

transtra per et remos et pictas abiete puppes.
Nuntius Anchisae ad tumultum cuneosque theatri
incensas perfert naves Eumelus, et ipsi 665
respiciunt atram in nimbo volitare favillam.

Primus et Ascanius, cursus ut laetus equestres
ducebat, sic acer equo turbata petivit
castra, nec exanimis possunt retinere magistri.

‘Quis furor iste novus? quo nunc, quo tenditis,’ inquit, 670

‘heu miserae cives? non hostem inimicaque castra

Argivum, vestras spes uritis. En, ego vester
Ascanius!’ Galeam ante pedes proiecit inanem,
qua ludo indutus belli simulacra ciebat.

Accelerat simul Aeneas, simul agmina Teucrum. 675

Ast illae diversa metu per litora passim
diffugiunt, silvasque et sicubi concava furtim
saxa petunt; piget incepti lucisque, suosque
mutatae agnoscunt, excussaue pectore Iuno est.

Sed non idcirco flamma atque incendia vires 680
indomitas posuere; udo sub robore vivit

stuppa vomens tardum fumum, lentusque carinas
est vapor, et toto descendit corpore pestis,
nec vires heroum infusaue flumina prosunt.

Tum pius Aeneas umeris abscindere vestem
auxilioque vocare deos et tendere palmas: 685

‘Iuppiter omnipotens, si nondum exosus ad unum
Troianos, si quid pietas antiqua labores
respicit humanos, da flammam evadere classi
nunc, Pater, et tenues Teucrum res eripe leto; 690
vel tu, quod superest, infesto fulmine morti,

- si mereor, demitte tuaque hic obrue dextra.
 Vix haec ediderat, cum effusis imbris atra
 tempestas sine more furit, tonitruque tremescunt
 ardua terrarum et campi: ruit aethere toto 695
 turbidus imber aqua densisque nigerrimus Austris,
 implenturque super puppes, semiusta madescunt
 robora, restinctus donec vapor omnis et omnes,
 quattuor amissis, servatae a peste carinae.
- At pater Aeneas, casu concussus acerbo, 700
 nunc huc ingentes, nunc illuc pectore curas
 mutabat versans, Siculins resideret arvis
 oblitus fatorum, Italasne capesseret oras.
 Tum senior Nautes, unum Tritonia Pallas
 quem docuit multaue insignem reddidit arte 705
 (haec responsa dabat, vel quae portenderet ira
 magna deum, vel quae fatorum posceret ordo),
 isque his Aenean solatus vocibus infit:
 'Nate dea, quo fata trahunt retrahuntque sequamur;
 quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est. 710
 Est tibi Dardanius divinae stirpis Acestes.
 Hunc cape consiliis socium et coniunge volentem;
 huic trade amissis superant qui navibus, et quos
 pertaesum magni incepti rerumque tuarum est;
 longaevosque senes ac fessas aequore matres, 715
 et quidquid tecum invalidum metuensque pericli est,
 delige, et his habeant terris sine moenia fessi:
 urbem appellabunt permisso nomine Acestam.'
- Talibus incensus dictis senioris amici
 tum vero in curas animo diducitur omnes. 720
 Et Nox atra polum bigis subvecta tenebat.
 Visa dehinc caelo facies delapsa parentis
 Anchisae subito tales effundere voces:
 'Nate, mihi vita quondam, dum vita manebat,
 care magis, nate, Iliacis exercite fatis, 725
 imperio Iovis huc venio, qui classibus ignem
 depulit, et caelo tandem miseratus ab alto est.
 Consiliis pare, quae nunc pulcherrima Nautes
 dat senior: lectos iuvenes, fortissima corda,
 defer in Italiam. Gens dura atque aspera cultu 730

debellanda tibi Latio est. Ditis tamen ante
 infernas accede domos et Aversa per alta
 congressus pete, nate, meos. Non me impia namque
 Tartara habent, tristes umbrae, sed amoena piorum
 concilia Elysiumque colo. Huc casta Sibylla 735
 nigrarum multo pecudum te sanguine ducet.
 Tum genus omne tuum et quae dentur moenia disces.
 Iamque vale ; torquet medios Nox umida cursus,
 et me saevus equis Oriens afflavit anhelis.
 Dixerat, et tenues fugit ceu fumus in auras. 740
 Aeneas 'Quo deinde ruis? quo proripis?' inquit,
 'quem fugis? aut quis te nostris complexibus arcet?'
 Haec memorans cinerem et sopitos suscitât ignes,
 Pergameumque Larem et canae penetralia Vestae
 farre pio et plena supplex veneratur acerra. 745
 Extemplo socios primumque arcessit Acesten,
 et Iovis imperium et cari praecepta parentis
 edocet et quae nunc animo sententia constet.
 Haud mora consiliis, nec iussa recusat Acestes.
 Transcribunt urbi matres populumque volentem 750
 deponunt, animos nil magnae laudis egentes.
 Ipsi transtra novant flammisque ambesa reponunt
 robora navigiis, aptant remosque rudentesque,
 exigui numero, sed bello vivida virtus.
 Interea Aeneas urbem designat aratro 755
 sortiturque domos ; hoc Ilium et haec loca Troiam
 esse iubet. Gaudet regno Troianus Acestes,
 indicitque forum et patribus dat iura vocatis.
 Tum vicina astris Erycino in vertice sedes
 fundatur Veneri Idaliae, tumuloque sacerdos 760
 ac lucus late sacer additur Anchiseo.
 Iamque dies epulata novem gens omnis, et aris
 factus honos : placidi straverunt aequora venti,
 creber et aspirans rursus vocat Auster in altum.
 Exoritur procurva ingens per litora fleus ; 765
 complexi inter se noctemque diemque morantur.
 Ipsae iam matres, ipsi, quibus aspera quondam
 visa maris facies et non tolerabile nomen,
 ire volunt omnemque fugae perferre laborem.

Quos bonus Aeneas dictis solatur amicis 770
 et consanguineo lacrimans commendat Acestae.
 Tres Eryci vitulos et Tempestatibus agnam
 caedere deinde iubet solvique ex ordine funem.
 Ipse caput tonsae foliis evinctus olivae,
 stans procul in prora pateram tenet, extaque salsos 775
 proicit in fluctus ac vina liquentia fundit.
 prosequitur surgens a puppi ventus euntes:
 certatim socii feriunt mare et aequora verrunt.
 At Venus interea Neptunum exercita curis
 alloquitur talesque effundit pectore questus: 780
 'Iunonis gravis ira neque exsaturabile pectus
 cogunt me, Neptune, preces descendere in omnes,
 quam nec longa dies pietas nec mitigat ulla,
 nec Iovis imperio fatisque infracta quiescit.
 Non media de gente Phrygum exedisce nefandis 785
 urbem odiis satis est nec poenam traxe per omnem:
 reliquias Troiae, cineres atque ossa peremptae
 insequitur. Causas tanti sciat illa furoris.
 Ipse mihi nuper Libycis tu testis in undis
 quam molem subito excierit: maria omnia caelo 790
 miscuit, Aeoliis nequiquam freta procellis,
 in regnis hoc ausa tuis.
 Per scelus ecce etiam Troianis matribus actis
 exussit foede puppes, et classe subegit
 amissa socios ignotae linquere terrae. 795
 Quod superest oro liceat dare tuta per undas
 vela tibi, liceat Laurentem attingere Thybrim,
 si concessa peto, si dant ea moenia Parcae.'
 Tum Saturnius haec domitor maris edidit alti:
 'Fas omne est, Cytherea, meis te fidere regnis, 800
 unde genus ducis. Merui quoque: saepe furores
 compressi et rabiem tantam caelique marisque.
 Nec minor in terris (Xanthum Simoentaque testor)
 Aeneae mihi cura tui. Cum Troia Achilles
 exanimata sequens impingeret agmina muris, 805
 millia multa daret leto, gemerentque repleti
 amnes, nec reperire viam atque evolvere posset
 in mare se Xanthus, Pelidae tunc ego forti

congressum Aenean nec dis nec viribus aequis
 nube cava rapui, cuperem cum vertere ab imo 810
 structa meis manibus periuræ moenia Troiae.
 Nunc quoque mens eadem perstat mihi, pelle timores.

Tutus quos optas portus accedet Averni.
 Unus erit tantum, amissum quem gurgite quaeret;
 unum pro multis dabitur caput.' 815

His ubi laeta deae permulsit pectora dictis,
 iungit equos auro genitor spumantiaque addit
 frena feris manibusque omnes effundit habenas.
 Caeruleo per summa levis volat aequora curru;
 subsidunt undae, tumidumque sub axe tonanti 820
 sternitur aequor aquis, fugiunt vasto aethere nimbi.

Tum variae comitum facies, immania cete,
 et senior Glauci chorus Inousque Palaemon
 Tritonesque citi Phorcique exercitus omnis;
 laeva tenent Thetis et Melite Panopeaque virgo, 825
 Nesaeae Spioque Thaliaque Cymodoceque.

Hic patris Aeneae suspensam blanda vicissim
 gaudia pertemptant mentem: iubet ocius omnes
 attolli malos, intendi bracchia velis.

Una omnes fecere pedem pariterque sinistros, 830
 nunc dextros solvere sinus, una ardua torquent
 cornua detorquentque, ferunt sua flamina classem.
 Princeps ante omnes densum Palinurus agebat
 agmen; ad hunc alii cursum contendere iussi.
 Iamque fere mediam caeli Nox umida metam 835
 contigerat, placida laxabant membra quiete
 sub remis fusi per dura sedilia nautae:

cum levis aetheriis delapsus Somnus ab astris
 aëra dimovit tenebrosum et dispulit umbras,
 te, Palinure, petens, tibi somnia tristia portans 840
 insonti; puppique deus consedit in alta,
 Phorbanti similis, funditque has ore loquelas:
 'Iaside Palinure, ferunt ipsa aequora classem;
 aequatae spirant aerae; datur hora quieti.

Pone caput fessosque oculos furare labori. 845
 Ipse ego paulisper pro te tua munera inibo.'
 Cui vix attollens Palinurus lumina fatur:

‘Mene salis placidi vultum fluctusque quietos
ignorare iubes? mene huic confidere monstro?
Aenean credam quid enim fallacibus auris
et caeli totiens deceptus fraude sereni?’ 850
Talia dicta dabat, clavumque affixus et haerens
nusquam amittebat oculosque sub astra tenebat.
Ecce deus ramum Lethaeo rore madentem
vique soporatum Stygia super utraque quassat 855
tempora, cunctantique natantia lumina solvit.
Vix primos inopina quies laxaverat artus,
et super incumbens cum puppis parte revulsa
cumque gubernaclo liquidas proiecit in undas
praecipitem ac socios nequiquam saepe vocantem; 860
ipse volans tenues se sustulit ales ad auras.
Currit iter tutum non setius aequore classis
promissisque patris Neptuni interrita fertur.
Iamque adeo scopulos Sirenium advecta subibat,
difficiles quondam multorumque ossibus albos; 865
tum rauca assiduo longe sale saxa sonabant:
cum pater amisso fluitantem errare magistro
sensit, et ipse ratem nocturnis rexit in undis,
multa gemens casuque animum concussus amici:
‘O nimium caelo et pelago confise sereno, 870
nudus in ignota, Palinure, iacebis harena.’

AENEIS.

LIBER SEXTUS.

Sic fatur lacrimans, classique immittit habenas,
et tandem Euboicis Cumarum allabitur oris.
Obvertunt pelago proras; tum dente tenaci
ancora fundabat naves et litora curvae
praetexunt puppes. Iuvenum manus emicat ardens 5
litus in Hesperium; quaerit pars semina flammae
abstrusa in venis silicis, pars densa ferarum
tectata rapit silvas, inventaque flumina monstrat.
At pius Aeneas arces, quibus altus Apollo
praesidet, horrendaeque procul secreta Sibyllae, 10
antrum immane petit, magnam cui mentem animumque
Delius inspirat vates aperitque futura.
Iam subeunt Triviae lucos atque aurea tecta.
Daedalus, ut fama est, fugiens Minoia regna,
praepetibus pennis ausus se credere caelo, 15
insuetum per iter gelidas enavit ad Arctos,
Chalcidicaque levis tandem super astitit arce.
Redditus his primum terris tibi, Phoebe, sacravit
remigium alarum posuitque immania templa.
In foribus letum Androgei, tum pendere poenas 20
Cecropidae iussi (miserum!) septena quotannis
corpora natorum; stat ductis sortibus urna.
Contra elata mari respondet Gnosia tellus:
hic crudelis amor tauri suppositaque furto
Pasiphaë mixtumque genus prolesque biformis 25
Minotaurus inest, Veneris monimenta nefandae,
hic labor ille domus et inextricabilis error;
magnum reginae sed enim miseratus amorem
Daedalus ipse dolos tecti ambagesque resolvit,

caeca regens filo vestigia. Tu quoque magnam 30
 partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes.
 Bis conatus erat casus effingere in auro,
 bis patriae cecidere manus. Quin protinus omnia
 perlegerent oculis, ni iam praemissus Achates
 afforet atque una Phoebi Triviaeque sacerdos, 35
 Deiphobe Glauci, fatur quae talia regi:
 ‘Non hoc ista sibi tempus spectacula poscit:
 nunc grege de intacto septem mactare iuencos
 praestiterit, totidem lectas de more bidentes.’
 Talibus affata Aenean (nec sacra morantur 40
 iussa viri) Teucros vocat alta in templa sacerdos.
 Excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum,
 quo lati ducunt aditus centum, ostia centum;
 unde ruunt totidem voces, responsa Sibyllae.
 Ventum erat ad limen, cum virgo ‘Poscere fata 45
 tempus’ ait: ‘Deus, ecce, deus!’ Cui talia fanti
 ante fores subito non vultus, non color unus,
 non comptae mansere comae; sed pectus anhelum,
 et rabie fera corda tument; maiorque videri 50
 nec mortale sonans, afflata est numine quando
 iam propiore dei. ‘Cessas in vota precesque,
 Tros’ ait ‘Aenea, cessas? neque enim ante dehiscit
 attonitae magna ora domus.’ Et talia fata
 conticuit. Gelidus Teucris per dura cucurrit
 ossa tremor, funditque preces rex pectore ab imo: 55
 ‘Phoebe, graves Troiae semper miserate labores,
 Dardana qui Paridis direxti tela manusque
 corpus in Aeacidae, magnas obeuntia terras
 tot maria intravi duce te, penitusque repostas
 Massylum gentes praetentaque Syrtibus arva; 60
 iam tandem Italiae fugientes prendimus oras;
 hac Troiana tenuis fuerit Fortuna secuta.
 Vos quoque Pergameae iam fas est parcere genti,
 dique deaeque omnes, quibus obstitit Ilium et ingens
 gloria Dardaniae. Tuque, o sanctissima vates, 65
 praescia venturi, da (non indebita posco
 regna meis fati) Latio considerare Teucros
 errantesque deos agitataque numina Troiae.

Tum Phoebō et Triviae solido de marmore templum
 instituat festosque dies de nomine Phoebi. 70
 Te quoque magna manent regnis penetralia nostris:
 hic ego namque tuas sortes arcanaque fata,
 dicta meae genti, ponam lectosque sacrabo,
 alma, viros. Foliis tantum ne carmina manda,
 ne turbata volent rapidis ludibria ventis: 75
 ipsa canas oro.' Finem dedit ore loquendi.

At, Phoebi nondum patiens, immanis in antro
 bacchatur vates, magnum si pectore possit
 excussisse deum: tanto magis ille fatigat
 os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo. 80
 Ostia iamque domus patuere ingentia centum
 sponte sua vatisque ferunt responsa per auras:
 'O tandem magnis pelagi defuncte periclis
 (sed terrae graviora manent), in regna Lavini
 Dardanidae venient; mitte hanc de pectore curam; 85
 sed non et venisse volent. Bella, horrida bella
 et Thybrim multo spumantem sanguine cerno.
 Non Simois tibi nec Xanthus nec Dorica castra
 defuerint; alius Latio iam partus Achilles,
 natus et ipse dea; nec Teucris addita Iuno 90
 usquam aberit: cum tu supplex in rebus egenis
 quas gentes Italum aut quas non oraveris urbes!
 Causa mali tanti coniunx iterum hospita Teucris
 externique iterum thalami.

Tu ne cede malis, sed contra audentior ito 95
 quam tua te Fortuna sinet. Via prima salutis,
 quod minime reris, Graia pandetur ab urbe.'

Talibus ex adyto dictis Cumaea Sibylla
 horrendas canit ambages antroque remugit,
 obscuris vera involvens: ea frena furenti 100
 concutit et stimulos sub pectore vertit Apollo.
 Ut primum cessit furor et rabida ora quierunt,
 incipit Aeneas heros: 'Non ulla laborum,
 o virgo, nova mi facies inopinave surgit;
 omnia praecepi atque animo mecum ante peregi. 105
 Unum oro: quando hic inferni ianua regis
 dicitur et tenebrosa palus Acheronte refuso,

ire ad conspectum cari genitoris et ora
 contingat; doceas iter et sacra ostia pandas.
 Illum ego per flammās et mille sequentia tela 110
 eripui his umeris medioque ex hoste recepi;
 ille meum comitatus iter maria omnia mecum
 atque omnes pelagique minas caelique ferebat,
 invalidus, vires ultra sortemque senectae.
 Quin, ut te supplex peterem et tua limina adirem, 115
 idem orans mandata dabat. Natique patrisque,
 alma, precor, miserere; potes namque omnia, nec te
 nequiquam lucis Hecate praefecit Avernīs.
 Si potuit manes arcessere coniugis Orpheus
 Threicia fretus cithara fidibusque canoris, 120
 si fratrem Pollux alterna morte redemit,
 itque reditque viam totiens—quid Thesea magnum,
 quid memorem Alciden? et mi genus ab Iove summo.
 Talibus orabat dictis arasque tenebat,
 cum sic orsa loqui vates: 'Sate sanguine divum, 125
 Tros Anchisiade, facilis descensus Averno;
 noctes atque dies patet atri ianua Ditis;
 sed revocare gradum superasque evadere ad auras,
 hoc opus, hic labor est. Pauci, quos aequus amavit
 Iuppiter aut ardens evexit ad aethera virtus, 130
 dis geniti potuere. Tenent media omnia silvae,
 Cocytusque sinu labens circumvenit atro.
 Quod si tantus amor menti, si tanta cupido
 bis Stygios innare lacus, bis nigra videre
 Tartara, et insano iuvat indulgere labori, 135
 accipe quae peragenda prius. Latet arbore opaca
 aureus et foliis et lento vimine ramus,
 Iunoni infernae dictus sacer; hunc tegit omnis
 lucus et obscuris claudunt convallibus umbrae.
 Sed non ante datur telluris operta subire, 140
 auricomos quam quis decerpserit arbore fetus.
 Hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
 instituit: primo avulso non deficit alter
 aureus, et simili frondescit virga metallo.
 Ergo alte vestiga oculis et rite repertum 145
 carpe manu. Namque ipse volens facilisque sequetur,

si te fata vocant: aliter non viribus ullis
 vincere nec duro poteris convellere ferro.
 Praeterea iacet exanimum tibi corpus amici
 (heu nescis) totamque incestat funere classem, 150
 dum consulta petis nostroque in limine pendes.
 Sedibus hunc refer ante suis et conde sepulcro.
 Duc nigras pecudes; ea prima piacula sunt.
 Sic demum lucos Stygis et regna invia vivis
 aspicies.' Dixit pressoque obmutuit ore. 155
 Aeneas maestus defixus lumina vultu
 ingreditur, linquens antrum, caecosque volutat
 eventus animo secum. Cui fidus Achates
 it comes et paribus curis vestigia figit.
 Multa inter sese vario sermone serebant, 160
 quem socium exanimem vates, quod corpus humandum
 diceret: atque illi Misenum in litore sicco,
 ut venere, vident indigna morte peremptum,
 Misenum Aeoliden, quo non praestantior alter
 aere ciere viros Martemque accendere cantu. 165
 Hectoris hic magni fuerat comes, Hectora circum
 et lituo pugnas insignis obibat et hasta.
 Postquam illum vita victor spoliavit Achilles,
 Dardanio Aeneae sese fortissimus heros
 addiderat socium, non inferiora secutus. 170
 Sed tum forte cava dum personat aequora concha,
 demens, et cantu vocat in certamina divos,
 aemulus exceptum Triton, si credere dignum est,
 inter saxa virum spumosa immerserat unda.
 Ergo omnes magno circum clamore fremebant, 175
 praecipue pius Aeneas. Tum iussa Sibyllae,
 haud mora, festinant flentes aramque sepulcri
 congerere arboribus caeloque educere certant.
 Itur in antiquam silvam, stabula alta ferarum,
 procumbunt piceae, sonat icta securibus ilex, 180
 fraxineaeque trabes cuneis et fissile robur
 scinditur, advolvunt ingentes montibus ornos.
 Nec non Aeneas opera inter talia primus
 hortatur socios paribusque accingitur armis.
 Atque haec ipse suo tristi cum corde volutat, 185

aspectans silvam immensam, et sic forte precatur:
 'Si nunc se nobis ille aureus arbore ramus
 ostendat nemore in tanto! quando omnia vere
 heu nimium de te vates, Misene, locuta est.'
 Vix ea fatus erat, geminae cum forte columbae 190
 ipsa sub ora viri caelo venere volantes,
 et viridi sedere solo. Tum maximus heros
 maternas agnoscit aves laetusque precatur:
 'Este duces o, si qua via est, cursumque per auras
 dirigite in lucos, ubi pinguem dives opacat 195
 ramus humum. Tuque o dubiis ne defice rebus,
 diva parens.' Sic effatus vestigia pressit
 observans, quae signa ferant, quo tendere pergant.
 Pascentes illae tantum prodire volando,
 quantum acie possent oculi servare sequentum. 200
 Inde ubi venere ad fauces graveolentis Averni,
 tollunt se celeres liquidumque per aëra lapsae
 sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
 discolor unde auri per ramos aura refulsit.
 Quale solet silvis brumali frigore viscum 205
 fronde virere nova, quod non sua seminat arbos,
 et croceo fetu teretes circumdare truncos:
 talis erat species auri frondentis opaca
 ilice, sic leni crepitabat brattea vento.
 Corripit Aeneas extemplo avidusque refringit 210
 cunctantem, et vatis portat sub tecta Sibyllae.
 Nec minus interea Misenum in litore Teucri
 flebant, et cineri ingrato suprema ferebant.
 Principio pinguem taedis et robore secto
 ingentem struxere pyram, cui frondibus atris 215
 intexunt latera et ferales ante cupressos
 constituunt, decorantque super fulgentibus armis.
 Pars calidos latices et aëna undantia flammis
 expediunt, corpusque lavant frigentis et ungunt.
 Fit gemitus. Tum membra toro defleta reponunt 220
 purpureasque super vestes, velamina nota,
 coniiciunt. Pars ingenti subiere feretro
 (triste ministerium) et subiectam more parentum
 aversi tenere facem. Congesta cremantur

turea dona, dapes, fuso crateres olivo. 225

Postquam collapsi cineres et flamma quievit,
reliquias vino et bibulam lavere favillam,
ossaque lecta cado texit Corynaeus aëno.

Idem ter socios pura circumtulit unda
spargens rore levi et ramo felicis olivae, 230
lustravitque viros dixitque novissima verba.

At pius Aeneas ingenti mole sepulcrum
imponit, suaque arma viro remumque tubamque
monte sub aërio, qui nunc Misenus ab illo
dicitur aeternumque tenet per saecula nomen. 235

His actis propere exsequitur praecepta Sibyllae.
Spelunca alta fuit vastoque immanis hiatu,
scrupea, tuta lacu nigro nemorumque tenebris,
quam super haud ullae poterant impune volantes 240
tendere iter pennis; talis sese halitus atris
faucibus effundens supera ad convexa ferebat :
[unde locum Graii dixerunt nomine Aornon.]

Quattuor hic primum nigrantes terga iuencos
constituit frontique invergit vina sacerdos,
et summas carpens media inter cornua saetas 245

ignibus imponit sacris, libamina prima,
voce vocans Hecaten caeloque Ereboque potentem.
Supponunt alii cultros tepidumque cruorem
succipiunt pateris. Ipse atri velleris agnam
Aeneas matri Eumenidum magnaеque sorori 250
ense ferit sterilemque tibi, Proserpina, vaccam.

Tum Stygio regi nocturnas incohat aras
et solida imponit taurorum viscera flammis,
pingue super oleum fundens ardentibus extis.
Ecce autem primi sub lumina solis et ortus 255

sub pedibus mugire solum, et iuga coepta moveri
silvarum, visaeque canes ululare per umbram
adventante dea. 'Procul o procul este, profani'
conclamat vates, 'totoque absistite luco;

tuque invade viam vaginaque eripe ferrum : 260
nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo.'
Tantum effata furens antro se immisit aperto;

ille ducem haud timidis vadentem passibus aequat.

Di, quibus imperium est animarum, umbraeque silentes
et Chaos et Phlegethon, loca nocte tacentia late, 265
sit mihi fas audita loqui, sit numine vestro
pandere res alta terra et caligine mersas.

Ibant obscuri sola sub nocte per umbram
perque domos Ditis vacuas et inania regna :
quale per incertam lunam sub luce maligna 270
est iter in silvis, ubi caelum condidit umbra
Iuppiter et rebus nox abstulit atra colorem.
Vestibulum ante ipsum primis in faucibus Orci
Luctus et ultrices posuere cubilia Curae,
pallentesque habitant Morbi, tristisque Senectus, 275
et Metus, et malesuada Fames, ac turpis Egestas,
terribiles visu formae, Letumque Labosque ;
tum consanguineus Leti Sopor, et mala mentis
Gaudia, mortiferumque adverso in limine Bellum,
ferreique Eumenidum thalami et Discordia demens, 280
vipereum crinem vittis innexa cruentis.

In medio ramos annosaeque brachia pandit
ulmus opaca ingens, quam sedem somnia vulgo
vana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent.
Multaque praeterea variarum monstra ferarum 285
Centauri in foribus stabulant Scyllaeque biformes
et centumgeminus Briareus ac belua Lernaë,
horrendum stridens, flammisque armata Chimaera,
Gorgones Harpyiaeque et forma tricorporis umbrae.
Corripit hic subita trepidus formidine ferrum 290
Aeneas strictamque aciem venientibus offert,
et ni docta comes tenues sine corpore vitas
admoneat volitare cava sub imagine formae,
irruat et frustra ferro diverberet umbras.

Hinc via Tartarei quae fert Acherontis ad undas. 295
Turbidus hic caeno vastaue voragine gurgēs
aestuat atque omnem Cocyto eructat harenam.
Portitor has horrendus aquas et flumina servat
terribili squalore Charon, cui plurima mento
canities inculta iacet, stant lumina flamma, 300
sordidus ex umeris nodo dependet amictus.

Ipse ratem conto subigit velisque ministrat,
 et ferruginea subvectat corpora cymba,
 iam senior, sed cruda deo viridisque senectus.
 Huc omnis turba ad ripas effusa ruebat, 305
 matres atque viri defunctaque corpora vita
 magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae
 impositique rogis iuvenes ante ora parentum :
 quam multa in silvis autumnī frigore primo
 lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto 310
 quam multae glomerantur aves, ubi frigidus annus
 trans pontum fugat et terris immittit apricis.
 Stabant orantes primi transmittere cursum
 tendebantque manus ripae ulterioris amore :
 navita sed tristis nunc hos nunc accipit illos, 315
 ast alios longe submotos arcet harena.
 Aeneas miratus enim motusque tumultu
 'Dic' ait, 'o virgo, quid vult concursus ad amnem?
 quidve petunt animae? vel quo discrimine ripas
 hae relinquunt, illae remis vada livida verrunt?' 320
 Olli sic breviter fata est longaeva sacerdos :
 'Anchisa generate, deum certissima proles,
 Cocyti stagna alta vides Stygiamque paludem,
 di cuius iurare timent et fallere numen.
 Haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est; 325
 portitor ille Charon; hi, quos vehit unda, sepulti.
 Nec ripas datur horrendas et rauca fluenta
 transportare prius, quam sedibus ossa quierunt.
 Centum errant annos volitantque haec litora circum;
 tum demum admissi stagna exoptata revisunt.' 330
 Constitit Anchisa satus et vestigia pressit,
 multa putans sortemque animo miseratus iniquam.
 Cernit ibi maestos et mortis honore carentes
 Leucaspim et Lyciae ductorem classis Oronten,
 quos simul a Troia ventosa per aequora vectos 335
 obruit Auster, aqua involvens navemque virosque.
 Ecce gubernator sese Palinurus agebat,
 qui Libyco nuper cursu, dum sidera servat,
 exciderat puppi mediis effusus in undis.
 Hunc ubi vix multa maestum cognovit in umbra, 340

sic prior alloquitur: 'Quis te, Palinure, deorum
 eripuit nobis medioque sub aequore mersit?
 Dic age. Namque mihi, fallax haud ante repertus,
 hoc uno responso animum delusit Apollo,
 qui fore te ponto incolumem finesque canebat 345
 venturum Ausonios. En haec promissa fides est?'
 Ille autem: 'Neque te Phoebi cortina fefellit,
 dux Anchisiade, nec me deus aequore mersit.
 Namque gubernaculum multa vi forte revulsum,
 cui datus haerebam custos cursusque regebam, 350
 praecipitans traxi mecum. Maria aspera iuro
 non ullum pro me tantum cepisse timorem,
 quam tua ne spoliata armis, excussa magistro,
 deficeret tantis navis surgentibus undis.
 Tres Notus hibernas immensa per aequora noctes 355
 vexit me violentus aqua; vix lumine quarto
 prospexi Italiam summa sublimis ab unda.
 Paulatim annabam terrae: iam tuta tenebam,
 ni gens crudelis madida cum veste gravatum
 prensantemque uncis manibus capita aspera montis 360
 ferro invasisset, praedamque ignara putasset.
 Nunc me fluctus habet versantque in litore venti.
 Quod te per caeli iucundum lumen et auras,
 per genitorem oro, per spes surgentis Iuli,
 eripe me his, invicte, malis: aut tu mihi terram 365
 iniice (namque potes) portusque require Velinos,
 aut tu, si qua via est, si quam tibi diva creatrix
 ostendit (neque enim, credo, sine numine divum
 flumina tanta paras Stygiamque innare paludem),
 da dextram misero et tecum me tolle per undas, 370
 sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.'
 Talia fatus erat, coepit cum talia vates:
 'Unde haec, o Palinure, tibi tam dira cupido?
 tu Stygias inhumatus aquas amnemque severum
 Eumenidum aspicias, ripamve iniussus adibis? 375
 Desine fata deum flecti sperare precando.
 Sed cape dicta memor, duri solatia casus.
 Nam tua finitimi, longe lateque per urbes
 prodigiis acti caelestibus, ossa piabunt,

et statuent tumultum et tumulo sollemnia mittent,
aeternumque locus Palinuri nomen habebit.' 380

His dictis curae emotae pulsusque parumper
corde dolor tristi; gaudet cognomine terrae.

Ergo iter inceptum peragunt fluvioque propinquant:
navita quos iam inde ut Stygia prospexit ab unda 385

per tacitum nemus ire pedemque advertere ripae,
sic prior aggreditur dictis atque increpat ultro:
'Quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
fare age, quid venias, iam istinc, et comprime gressum.
Umbrarum hic locus est, somni noctisque soporae; 390
corpora viva nefas Stygia vectare carina.

Nec vero Alciden me sum laetatus euntem
accepisse lacu nec Thesea Pirithoumque,
dis quamquam geniti atque invicti viribus essent.
Tartareum ille manu custodem in vincla petivit 395
ipsius a solio regis, traxitque trementem;

hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.'
Quae contra breviter fata est Amphrysia vates:
'Nullae hic insidiae tales (absiste moveri)
nec vim tela ferunt; licet ingens ianitor antro 400
aeternum latrans exsanguis terreat umbras,
casta licet patrui servet Proserpina limen.

Troïus Aeneas, pietate insignis et armis,
ad genitorem imas Erebi descendit ad umbras.
Si te nulla movet tantae pietatis imago, 405
at ramum hunc' (aperit ramum, qui veste latebat)

'agnoscas;' tumida ex ira tum corda residunt;
nec plura his: ille admirans venerabile donum
fatalis virgae, longo post tempore visum,
caeruleam advertit puppim ripaeque propinquat. 410

Inde alias animas, quae per iuga longa sedebant,
deturbat laxatque foros; simul accipit alveo
ingentem Aenean. Gemuit sub pondere cymba
stutilis et multam accepit rimosa paludem.
Tandem trans fluvium incolumes vatemque virumque 415
informi limo glaucaque exponit in ulva.

Cerberus haec ingens latratu regna trifauci
personat, adverso recubans immanis in antro.

Cui vates, horrere videns iam colla colubris, ' 420
 melle soporatam et medicatis frugibus offam
 obiicit. Ille fame rabida tria guttura pandens
 corripit obiectam, atque immania terga resolvit
 fusus humi, totoque ingens extenditur anuro.
 Occupat Aeneas aditum custode sepulto,
 evaditque celer ripam irremeabilis undae. 425
 Continuo auditae voces vagitus et ingens,
 infantumque animae flentes in limine primo,
 quos dulcis vitae exsortes et ab ubere raptos
 abstulit atra dies et funere mersit acerbo.
 Hos iuxta falso damnati crimine mortis. 430
 Nec vero hae sine sorte datae, sine iudice, sedes:
 quaesitor Minos urnam movet; ille silentum
 conciliumque vocat vitasque et crimina discit.
 Proxima deinde tenent maesti loca, qui sibi letum
 insontes peperere manu, lucemque perosi 435
 proiecere animas. Quam vellent aethere in alto
 nunc et pauperiem et duros perferre labores!
 Fas obstat, tristisque palus inamabilis unda
 alligat et novies Styx interfusa coercet.
 Nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem 440
 lugentes campi; sic illos nomine dicunt.
 Hic quos durus amor crudeli tabe peredit,
 secreti celant calles et myrtea circum
 silva tegit; curae non ipsa in morte relinquunt.
 His Phaedram Procrimque locis maestamque Eriphylen, 445
 crudelis nati monstrantem vulnera, cernit,
 Evadnenque et Pasiphaen; his Laodamia
 it comes, et iuvenis quondam, nunc femina Caeneus,
 rursus et in veterem fato revoluta figuram.
 Inter quas Phoenissa recens a vulnere Dido 450
 errabat silva in magna. Quam Troïus heros
 ut primum iuxta stetit agnovitque per umbras
 obscuram, qualem primo qui surgere mense
 aut videt aut vidisse putat per nubila lunam,
 demisit lacrimas dulcique affatus amcre est: 455
 'Infelix Dido, verus mihi nuntius ergo
 venerat exstinctam ferroque extrema secutam?

Funeris heu tibi causa fui? Per sidera iuro,
per superos et si qua fides tellure sub ima est,
invitus, regina, tuo de litore cessi. 460

Sed me iussa deum, quae nunc has ire per umbras,
per loca senta situ cogunt noctemque profundam,
imperii egere suis; nec credere quivi
hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem.

Siste gradum teque aspectu ne subtrahe nostro. 465
Quem fugis? Extremum fato quod te alloquor, hoc est.

Talibus Aeneas ardentem et torva tuentem
lenibat dictis animum lacrimasque ciebat.

Illa solo fixos oculos aversa tenebat,
nec magis incepto vultum sermone movetur, 470
quam si dura silex aut stet Marpesia cautes.

Tandem corripuit sese atque inimica refugit
in nemus umbriferum, coniunx ubi pristinus illi
respondet curis aequatque Sychaeus amorem.
Nec minus Aeneas, casu concussus iniquo, 475
prosequitur lacrimis longe et miseratur euntem.

Inde datum molitur iter. Iamque arva tenebant
ultima, quae bello clari secreta frequentant.

Hic illi occurrit Tydeus, hic inclitus armis
Parthenopaeus et Adrasti pallentis imago, 480
hic multum fleti ad superos belloque caduci

Dardanidae, quos ille omnes longo ordine cernens
ingemuit, Glaucumque Medontaque Thersilochumque,
tres Antenoridas, Cererique sacrum Polyphoeten,
Idaeumque etiam currus, etiam arma tenentem. 485

Circumstant animae dextra laevaue frequentes:
nec vidisse semel satis est; iuvat usque morari
et conferre gradum et veniendi discere causas.
At Danaum proceres Agamemnoniaeque phalanges,
ut videre virum fulgentiaque arma per umbras, 490
ingenti trepidare metu: pars vertere terga,
ceu quondam petiere rates; pars tollere vocem
exiguam: inceptus clamor frustratur hiantes.

Atque hic Priamiden laniatum corpore toto
Deiphobum videt et lacerum crudeliter ora, 495
ora manusque ambas, populataque tempora raptis

auribus et truncas inhonesto vulnere nares.
 Vix adeo agnovit pavitantem ac dira tegentem
 supplicia, et notis compellat vocibus ultro:
 'Deiphobe armipotens, genus alto a sanguine Teucris, 500
 quis tam crudeles optavit sumere poenas?
 cui tantum de te licuit? mihi fama suprema
 nocte tulit fessum vasta te caede Pelasgum
 procubuisse super confusae stragis acervum.
 Tunc egomet tumulum Rhoeteo litore inanem 505
 constitui et magna manes ter voce vocavi.
 Nomen et arma locum servant; te, amice, nequivi
 conspiciere et patria decedens ponere terra.'
 Ad quae Priamides: 'Nihil o tibi, amice, relictum;
 omnia Deiphobo solvisti et funeris umbris. 510
 Sed me fata mea et scelus exitiale Lacaenae
 his mersere malis; illa haec monimenta reliquit.
 Namque ut supremam falsa inter gaudia noctem
 egerimus, nosti; et nimium meminisse necesse est.
 Cum fatalis equus saltu super ardua venit 515
 Pergama et armatum peditem gravis attulit alvo,
 illa chorum simulans evantes orgia circum
 ducebat Phrygias; flammam media ipsa tenebat
 ingentem et summa Danaos ex arce vocabat.
 Tum me confectum curis somnoque gravatum 520
 infelix habuit thalamus, pressitque iacentem
 dulcis et alta quies placidaeque simillima morti.
 Egregia interea coniunx arma omnia tectis
 emovet, et fidum capiti subduxerat ensem;
 intra tecta vocat Menelaum et limina pandit, 525
 scilicet id magnum sperans fore munus amanti,
 et famam extinguere veterum sic posse malorum.
 Quid moror? Irrumpunt thalamo, comes additus una
 hortator scelerum Aeolides. Di, talia Graiis
 instaurate, pio si poenas ore reposco. 530
 Sed te qui vivum casus, age fare vicissim,
 attulerint. Pelagine venis erroribus actus
 an monitu divum? an quae te Fortuna fatigat,
 ut tristes sine sole domos, loca turbida, adires?'
 Hac vice sermonum roseis Aurora quadrigis 535

iam medium aetherio cursu traiecerat axem.

Et fors omne datum traherent per talia tempus,
sed comes admonuit breviterque affata Sibylla est:

'Nox ruit, Aenea; nos flendo ducimus horas.

Hic locus est, partes ubi se via findit in ambas:

540

dextera quae Ditis magni sub moenia tendit,
hac iter Elysium nobis; at laeva malorum
exercet poenas et ad impia Tartara mittit.'

Deiphobus contra 'Ne saevi, magna sacerdos:
discedam, explebo numerum reddarque tenebris.

545

I decus, i, nostrum: melioribus utere fatis.'

Tantum effatus, et in verbo vestigia torsit.

Respicit Aeneas subito et sub rupe sinistra

moenia lata videt, triplici circumdata muro,

quae rapidus flammis ambit torrentibus amnis,

550

Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa.

Porta adversa ingens, solidoque adamante columnae,

vis ut nulla virum, non ipsi excindere bello

caelicolae valeant; stat ferrea turris ad auras,

Tisiphoneque sedens, palla succincta cruenta,

555

vestibulum exsomnia servat noctesque diesque.

Hinc exaudiri gemitus et saeva sonare

verbera, tum stridor ferri tractaeque catenae.

Constitit Aeneas strepitumque exterritus hausit.

'Quae scelerum facies? o virgo, effare; quibusve
urgentur poenis? quis tantus plangor ad auras?'

560

Tum vates sic orsa loqui: 'Dux inclite Teucrum,

nulli fas casto sceleratum insistere limen;

sed me cum lucis Hecate praefecit Avernis,

ipsa deum poenas docuit perque omnia duxit.

565

Gnosius haec Rhadamanthus habet durissima regna,

castigatque auditque dolos subigitque fateri,

quae quis apud superos, furto laetatus inani,

distulit in seram commissa piacula mortem.

Continuo sontes ultrix accincta flagello

570

Tisiphone quatit insultans, torvosque sinistra

intentans angues vocat agmina saeva sororum.

Tum demum horrissono stridentes cardine sacrae

panduntur portae. Cernis, custodia qualis

vestibulo sedeat? facies quae limina servet? 575
 Quinquaginta atris immanis hiatibus Hydra
 saevior intus habet sedem. Tum Tartarus ipse
 bis patet in praeceps tantum tenditque sub umbras,
 quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum.
 Hic genus antiquum Terrae, Titania pubes, 580
 fulmine deiecti fundo volvuntur in imo.
 Hic et Aloidas geminos immania vidi
 corpora, qui manibus magnum rescindere caelum
 aggressi superisque Iovem detrudere regnis.
 Vidi et crudeles dantem Salmonea poenas, 585
 dum flammas Iovis et sonitus imitatur Olympi.
 Quattuor hic invectus equis et lampada quassans
 per Graium populos mediaeque per Elidis urbem
 ibat ovans, divumque sibi poscebat honorem,
 demens, qui nimbos et non imitabile fulmen 590
 aere et cornipedum pulsu simularet equorum.
 At Pater omnipotens densa inter nubila telum
 contorsit, non ille facies nec fumea taedis
 lumina, praecipitemque immani turbine adegit.
 Nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnum, 595
 cernere erat, per tota novem cui iugera corpus
 porrigitur, rostroque immanis vultur obunco
 immortale iecur tondens fecundaque poenis
 viscera rimaturque epulis habitatque sub alto
 pectore, nec fibris requies datur ulla renatis. 600
 Quid memorem Lapithas, Ixiona, Pirithoumque?
 quos super atra silex iam iam lapsura cadentique
 imminet assimilis; lucent genialibus altis
 aurea fulcra toris, epulaeque ante ora paratae
 regifico luxu; Furiarum maxima iuxta 605
 accubat et manibus prohibet contingere mensas,
 exsurgitque facem attollens atque intonat ore.
 Hic quibus invisi fratres, dum vita manebat,
 pulsatusve parens et fraus innexa clienti,
 aut qui divitiis soli incubuere repertis, 610
 nec partem posuere suis, quae maxima turba est,
 quique ob adulterium caesi, quique arma secuti
 impia nec veriti dominorum fallere dextras,

inclusi poenam exspectant. Ne quære doceri
quam poenam, aut quæ forma viros fortunave mersit. 615

Saxum ingens volvunt alii, radiisque rotarum
districti pendent; sedet æternumque sedebit
infelix Theseus; Phlegyasque miserimus omnes
admonet et magna testatur voce per umbras:
"Discite iustitiam moniti et non temnere divos." 620

Vendidit hic auro patriam dominumque potentem
imposuit, fixit leges pretio atque refixit;
hic thalamum invasit natae vetitosque hymenaeos;
ausi omnes immane nefas ausoque potiti.
Non, mihi si linguae centum sint oraque centum, 625
ferrea vox, omnes scelerum comprehendere formas,
omnia poenarum percurrere nomina possim.'

Haec ubi dicta dedit Phoebi longaeva sacerdos,
'Sed iam age, carpe viam et susceptum perforce munus.
Acceleremus' ait: 'Cyclopum educta caminis 630

moenia conspicio atque adverso fornice portas,
haec ubi nos praecepta iubent deponere dona.'
Dixerat et pariter gressi per opaca viarum
corripiunt spatium medium foribusque propinquant.
Occupat Aeneas aditum corpusque recenti 635
spargit aqua ramumque adverso in limine figit.

His demum exactis, perfecto munere divae,
devenere locos laetos et amoena virecta
fortunatorum nemorum sedesque beatas.

Largior hic campos aether et lumine vestit
purpureo, solemque suum, sua sidera norunt. 640

Pars in gramineis exercent membra palaestris,
contendunt ludo et fulva luctantur harena;
pars pedibus plaudunt choreas et carmina dicunt.
Nec non Threicius longa cum veste sacerdos 645

obloquitur numeris septem discrimina vocum,
iamque eadem digitis, iam pectine pulsat eburno.
Hic genus antiquum Teucris, pulcherrima proles,
magnanimi heroes, nati melioribus annis,
Ilusque Assaracusque et Troiae Dardanus auctor. 650
Arma procul currusque virum miratur inanes.
Stant terra defixae hastae, passimque soluti

per campum pascuntur equi. Quae gratia currum
 armorumque fuit vivis, quae cura nitentes
 pascere equos, eadem sequitur tellure repostos. 655
 Conspicit ecce alios dextra laevaue per herbam
 vescentes, laetumque choro pacana canentes,
 inter odoratum lauri nemus, unde superne
 plurimus Eridani per silvam volvitur amnis.
 Hic manus ob patriam pugnando vulnera passi, 660
 quique sacerdotes casti, dum vita manebat,
 quique pii vates et Phoebæ digna locuti,
 inventas aut qui vitam excoluere per artes,
 quique sui memores aliquos fecere merendo :
 omnibus his nivea cinguntur tempora vitta. 665
 Quos circumfusus sic est affata Sibylla,
 Musaeum ante omnes (medium nam plurima turba
 hunc habet atque umeris exstantem suspicit altis) :
 'Dicite, felices animae tuque, optime vates,
 quae regio Anchisen, quis habet locus? Illius ergo 670
 venimus et magnos Erebi tranavimus amnes.'
 Atque hic responsum paucis ita reddidit heros :
 'Nulli certa domus; lucis habitamus opacis,
 riparumque toros et prata recentia rivis
 incolimus. Sed vos, si fert ita corde voluntas, 675
 hoc superate iugum, et facili iam tramite sistam.'
 Dixit et ante tulit gressum camposque nitentes
 desuper ostentat; dehinc summa cacumina linquunt.
 At pater Anchises penitus convalle virenti
 inclusas animas superumque ad lumen ituras 680
 lustrabat studio recolens, omnemque suorum
 forte recensebat numerum carosque nepotes,
 fataque fortunasque virum moresque manusque.
 Isque ubi tendentem adversum per gramina vidit
 Aenean, alacris palmas utrasque tetendit, 685
 effusaeque genis lacrimae et vox excidit ore :
 'Venisti tandem, tuaque exspectata parenti
 vicit iter durum pietas? datur ora tueri,
 nate, tua et notas audire et reddere voces?
 Sic equidem ducebam animo rebarque futurum 690
 tempora dinumerans, nec me mea cura fefellit.

Quas ego te terras et quanta per aequora vectum
 accipio, quantis iactatum, nate, periclis!
 Quam metui, ne quid Libyae tibi regna nocerent!¹
 Ille autem 'Tua me, genitor, tua tristis imago
 saepius occurrens haec limina tendere adegit;
 stant sale Tyrrheno classes. Da iungere dextram,
 da, genitor, teque amplexu ne subtrahe nostro.'
 Sic memorans largo fletu simul ora rigabat.
 Ter conatus ibi collo dare brachia circum,
 ter frustra compressa manus effugit imago,
 par levibus ventis volucrique simillima somno.
 Interea videt Aeneas in valle reducta
 seclusum nemus et virgulta sonantia silvae,
 Lethaeumque domos placidas qui praenatat amnem.
 Hunc circum innumerae gentes populique volabant;
 ac velut in pratis ubi apes aestate serena
 floribus insidunt variis, et candida circum
 lilia funduntur, strepit omnis murmure campus.
 Horrescit visu subito causasque requirit
 inscius Aeneas, quae sint ea flumina porro,
 quive viri tanto compleverint agmine ripas.
 Tum pater Anchises 'Animae, quibus altera fato
 corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam
 securos latices et longa obliviae potant.
 Has equidem memorare tibi atque ostendere coram
 iampridem, hanc prolem cupio enumerare meorum,
 quo magis Italia mecum laetere reperta.'
 'O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
 sublimes animas iterumque ad tarda reverti
 corpora? quae lucis miseris tam dira cupido?'
 'Dicam equidem nec te suspensum, nate, tenebo.'
 Suscipit Anchises, atque ordine singula pandit.
 'Principio caelum ac terram camposque liquentes
 lucentemque globum lunae Titaniaque astra
 spiritus intus alit, totamque infusa per artus
 mens agitat molem et magno se corpore miscet.
 Inde hominum pecudumque genus vitaeque volantum
 et quae marmoreo fert monstra sub aequore pontus.
 Igneus est ollis vigor et caelestis origo

695

700

705

710

715

720

725

730

seminibus, quantum non corpora noxia tardant
 terrenique hebetant artus moribundaque membra.
 Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, neque auras
 dispiciunt clausae tenebris et carcere caeco.
 Quin et supremo cum lumine vita relinquit, 735
 non tamen omne malum miseris nec funditus omnes
 corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
 multa diu concreta modis inolescere miris.
 Ergo exercentur poenis veterumque malorum
 supplicia expendunt. Aliae panduntur inanes 740
 suspensae ad ventos, aliis sub gurgite vasto
 infectum eluitur scelus aut exuritur igni:
 quisque suos patimur manes; exinde per amplum
 mittimur Elysium et pauci laeta arva tenemus;
 donec longa dies, perfecto temporis orbe, 745
 concretam exemit labem, purumque relinquit
 aetherium sensum atque aurai simplicis ignem.
 Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
 Lethaeum ad fluvium deus evocat agmine magno,
 scilicet immemores supera ut convexa revisant 750
 rursus et incipiant in corpora velle reverti.
 Dixerat Anchises, natumque unaque Sibyllam
 conventus trahit in medios turbamque sonantem,
 et tumulum capit, urde omnes longo ordine posset
 adversos legere et venientum discere vultus. 755
 'Nunc age, Dardaniam prolem quae deinde sequatur
 gloria, qui maneant Itala de gente nepotes,
 illustres animas nostrumque in nomen iuras,
 expediam dictis et te tua fata docebo.
 Ille, vides, pura iuvenis qui nititur hasta, 760
 proxima sorte tenet lucis loca, primus ad auras
 aetherias Italo commixtus sanguine surget,
 Silvius, Albanum nomen, tua postuma proles,
 quem tibi longaevo serum Lavinia coniunx
 educet silvis regem regumque parentem, 765
 unde genus Longa nostrum dominabitur Alba.
 Proximus ille Procas, Troianae gloria gentis,
 et Capys et Numitor et qui te nomine reddet
 Silvius Aeneas, pariter pietate vel armis

egregius, si umquam regnandam acceperit Albam. 770
 Qui iuvenes, quantas ostentant, aspice, vires,
 atque umbrata gerunt civili tempora quercu!
 Hi tibi Nomentum et Gabios urbemque Fidenam,
 hi Collatinas imponent montibus arces,
 Pometios Castrumque Inui Bolamque Coramque. 775
 Haec tum nomina erunt, nunc sunt sine nomine terrae.
 Quin et avo comitem sese Mavortius addet
 Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater
 educet. Viden' ut geminae stant vertice cristae
 et pater ipse suo superum iam signat honore? 780
 En huius, nate, auspiciis illa inclita Roma
 imperium terris, animos aequabit Olympo,
 septemque una sibi muro circumdabit arces,
 felix prole virum: qualis Berecyntia mater
 invehitur curru Phrygias turrita per urbes, 785
 laeta deum partu, centum complexa nepotes,
 omnes caelicolas, omnes supera alta tenentes.
 Huc geminas nunc flecte acies, hanc aspice gentem
 Romanosque tuos. Hic Caesar et omnis Iuli
 progenies, magnum caeli ventura sub axem. 790
 Hic vir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
 Augustus Caesar, Divi genus, aurea condet
 saecula qui rursus Latio regnata per arva
 Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
 proferet imperium; iacet extra sidera tellus, 795
 extra anni solisque vias, ubi caelifer Atlas
 axem umero torquet stellis ardentibus aptum.
 Huius in adventum iam nunc et Caspia regna
 responsis horrent divum et Maeotia tellus,
 et septemgemini turbant trepida ostia Nili. 800
 Nec vero Alcides tantum telluris obivit,
 fixerit acripedem cervam licet, aut Erymanthi
 pacarit nemora, et Lernam tremefecerit arcu,
 nec qui pampineis victor iuga flectit habenis
 Liber, agens celso Nysae de vertice tigres. 805
 Et dubitamus adhuc virtute extendere vires,
 aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
 Quis procul ille autem ramis insignis olivae

sacra ferens? nosco crines incanaque menta
 regis Romani, primam qui legibus urbem 810
 fundabit, Curibus parvis et paupere terra
 missus in imperium magnum. Cui deinde subibit
 otia qui rumpet patriae, residesque movebit
 Tullus in arma viros et iam desueta triumphis
 agmina. Quem iuxta sequitur iactantior Ancus, 815
 nunc quoque iam nimium gaudens popularibus auris.
 Vis et Tarquinius reges animamque superbam
 ultoris Bruti fascesque videre receptos?
 Consulis imperium hic primus saevasque secures
 accipiet, natosque pater nova bella moventes 820
 ad poenam pulchra pro libertate vocabit,
 infelix. Utcumque ferent ea facta minores,
 vincet amor patriae laudumque immensa cupido.
 Quin Decios Drusosque procul saevumque securi
 aspice Torquatum et referentem signa Camillum. 825
 Illae autem, paribus quas fulgere cernis in armis
 concordēs animae nunc et dum nocte premuntur,
 heu quantum inter se bellum, si lumina vitae
 attigerint, quantas acies stragemque ciebunt,
 aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci 830
 descendens, gener adversis instructus Eois!
 Ne, pueri, ne tanta animis assuescite bella,
 neu patriae validas in viscera vertite vires;
 tuque prior, tu parce, genus qui ducis Olympo;
 proiice tela manu, sanguis meus. 835
 Ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
 victor aget currum, caesis insignis Achivis.
 Eruet ille Argos Agamemnoniasque Mycenae
 ipsumque Aeaciden, genus armipotentis Achilli,
 ultus avos Troiae templa et temerata Minervae. 840
 Quis te, magne Cato, tacitum aut te, Cosse, relinquat?
 Quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,
 Scipiadas, cladem Libyae, parvoque potentem
 Fabricium vel te sulco, Serrane, serentem?
 Quo fessum rapitis, Fabii? Tu Maximus ille es, 845
 unus qui nobis cunctando restituis rem.
 Excudent alii spirantia mollius aera,

credo equidem, vivos ducent de marmore vultus,
 orabunt causas melius, caelique meatus
 describent radio et surgentia sidera dicent: 850
 tu regere imperio populos, Romane, memento;
 hae tibi erunt artes; pacisque imponere morem,
 parcere subiectis et debellare superbos.'

Sic pater Anchises, atque haec mirantibus addit:
 'Aspice ut insignis spoliis Marcellus opimis 855
 ingreditur, victorque viros supereminet omnes!
 Hic rem Romanam magno turbante tumultu
 sistet, eques sternet Poenos Gallumque rebellem,
 tertiaque arma patri suspendet capta Quirino.'

Atque hic Aeneas (una namque ire videbat 860
 egregium forma iuvenem et fulgentibus armis,
 sed frons laeta parum et deiecto lumina vultu):

'Quis, pater, ille, virum qui sic comitatur euntem?
 filius, ane aliquis magna de stirpe nepotum?
 Qui strepitus circa comitum! quantum instar in ipso! 865
 Sed nox atra caput tristi circumvolat umbra.'

Tum pater Anchises lacrimis ingressus obortis:
 'O nate, ingentem luctum ne quaere tuorum.
 Ostendent terris hunc tantum fata neque ultra
 esse sinent. Nimum vobis Romana propago 870
 visa potens, superi, propria haec si dona fuissent.
 Quantos ille virum magnam Mavortis ad urbem
 campus aget gemitus! vel quae, Tiberine, videbis
 funera, cum tumulum praeterlabere recentem!
 Nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos 875
 in tantum spe tollet avos, nec Romula quondam
 ullo se tantum tellus iactabit alumno.

Heu pietas, heu prisca fides invictaque bello
 dextera! Non illi se quisquam impune tulisset
 obviis armato, seu cum pedes iret in hostem 880
 seu spumantis equi foderet calcaribus armos.
 Heu miserande puer, si qua fata aspera rumpas,
 tu Marcellus eris. Manibus date lilia plenis;
 purpureos spargam flores, animamque nepotis
 his saltem accumulem donis, et fungar inani 885

munere.' Sic tota passim regione vagantur
aëris in campis latis atque omnia lustrant.
Quae postquam Anchises natum per singula duxit,
incenditque animum famae venientis amore,
exin bella viro memorat quae deinde gerenda,
Laurentesque docet populos urbemque Latini,
et quo quemque modo fugiatque feratque laborem.

890

Sunt geminae Somni portae; quarum altera fertur
cornea, qua veris facilis datur exitus umbris,
altera candenti perfecta nitens elephanto,
sed falsa ad caelum mittunt insomnia Manes.
His ibi tum natum Anchises unaque Sibyllam
prosequitur dictis portaque emittit eburna:
ille viam secat ad naves sociosque revisit;
tum se ad Caietae recto fert litore portum.
Ancora de prora iacitur; stant litore puppes.

895

900

AENEIS.

LIBER SEPTIMUS.

Tu quoque litoribus nostris, Aeneia nutrix,
aeternam moriens famam, Caieta, dedisti;
et nunc servat honos sedem tuus, ossaque nomen
Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat.
At pius exsequiis Aeneas rite solutis, 5
aggere composito tumuli, postquam alta quierunt
aequora, tendit iter velis portumque relinquit.
Aspirant aurae in noctem, nec candida cursus
Luna negat, splendet tremulo sub lumine pontus.
Proxima Circaeae raduntur litora terrae, 10
dives inaccessos ubi Solis filia lucos
assiduo resonat cantu, tectisque superbis
urit odoratam nocturna in lumina cedrum,
arguto tenues percurrrens pectine telas.
Hinc exaudiri gemitus iraeque leonum 15
vincla recusantum et sera sub nocte rudentum,
saetigerique sues atque in praesepibus ursi
saevire, ac formae magnorum ululare luporum,
quos hominum ex facie dea saeva potentibus herbis
induerat Circe in vultus ac terga ferarum. 20
Quae ne monstra pii paterentur talia Troes
delati in portus, neu litora dira subirent,
Neptunus ventis implevit vela secundis,
atque fugam dedit, et praeter vada fervida vexit.
Iamque rubescebat radiis mare, et aethere ab alto 25
Aurora in roseis fulgebat lutea bigis:
cum venti posuere omnisque repente resedit
flatus, et in lento luctantur marmore tonsae.

Atque hic Aeneas ingentem ex aequore lucum
 prospicit. Hunc inter fluvio Tiberinus amoeno 30
 verticibus rapidis et multa flavus harena
 in mare prorumpit. Variæ circumque supraque
 assuetæ ripis volucres et fluminis alveo
 aethera mulcebant cantu, lucoque volabant.
 Flectere iter sociis terræque advertere proras 35
 imperat, et lætus fluvio succedit opaco.

Nunc age, qui reges, Erato, quæ tempora rerum,
 quis Latio antiquo fuerit status, advena classem
 cum primum Ausoniis exercitus appulit oris,
 expediam et primæ revocabo exordia pugnae. 40
 Tu vatem, tu, diva, mone. Dicam horrida bella,
 dicam acies actosque animis in funera reges,
 Tyrrhenamque manum, totamque sub arma coactam
 Hesperiam. Maior rerum mihi nascitur ordo,
 maius opus moveo.

Rex arva Latinus et urbes 45
 iam senior longa placidas in pace regebat.
 Hunc Fauno et Nympha genitum Laurente Marica
 accipimus: Fauno Picus pater, isque parentem
 te, Saturne, refert, tu sanguinis ultimus auctor.
 Filius huic fato divum prolesque virilis 50
 nulla fuit, primaque oriens erepta iuventa est.
 Sola domum et tantas servabat filia sedes,
 iam matura viro, iam plenis nubilis annis.
 Multi illam magno e Latio totaque petebant
 Ausonia. Petit ante alios pulcherrimus omnes 55
 Turnus, avis atavisque potens, quem regia coniunx
 adiungi generum miro properabat amore;
 sed variis portenta deum terroribus obstant.
 Laurus erat tecti medio in penetralibus altis,
 sacra comam multosque metu servata per annos, 60
 quam pater inventam, primas cum conderet arces,
 ipse ferebatur Phoebo sacrasse Latinus,
 Laurentesque ab ea nomen posuisse colonis.
 Huius apes summum densæ (mirabile dictu)
 stridore ingenti liquidum trans aethera vectæ 65
 obsedere apicem, et pedibus per mutua nexis

examen subitum ramo frondente pependit. Continuo vates 'Externum cernimus' inquit 'adventare virum, et partes petere agmen easdem partibus ex isdem, et summa dominarier arce.'	70
Praeterea, castis adolet dum altaria taedis et iuxta genitorem astat Lavinia virgo, visa (nefas) longis comprehendere crinibus ignem, atque omnem ornatum flamma crepitante cremari, regalesque accensa comas, accensa coronam insignem gemmis, tum fumida lumine fulvo involvi ac totis Vulcanum spargere tectis.	75
Id vero horrendum ac visu mirabile ferri: namque fore illustrem fama fatisque canebant ipsam, sed populo magnum portendere bellum.	80
At rex sollicitus monstris oracula Fauni, fatidici genitoris, adit lucosque sub alta consultit Albunea, nemorum quae maxima sacro fonte sonat saevamque exhalat opaca mephitum.	
- Hinc Italae gentes omnisque Oenotria tellus in dubiis responsa petunt; huc dona sacerdos cum tulit et caesarum ovium sub nocte silenti pellibus incubuit stratis somnosque petivit, multa modis simulacra videt volitantia miris, et varias audit voces, fruiturque deorum colloquio, atque imis Acheronta affatur Avernis.	85
Hic et tum pater ipse petens responsa Latinus centum lanigeras mactabat rite bidentes, atque harum effultus tergo stratisque iacebat velleribus: subita ex alto vox reddita luco est:	90
'Ne pete conubiis natam sociare Latinis, o mea progenies, thalamis neu crede paratis: externi venient generi, qui sanguine nostrum nomen in astra ferant, quorumque a stirpe nepotes omnia sub pedibus, qua Sol utrumque recurrens aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.'	95
Haec responsa patris Fauni monitusque silenti nocte datos non ipse suo premit ore Latinus, sed circum late volitans iam Fama per urbes Ausonias tulerat, cum Laomedontia pubes	100
	105

gramineo ripae religavit ab aggere classem.

Aeneas primique duces et pulcher Iulus
corpora sub ramis deponunt arboris altae,
instituuntque dapes, et adorea liba per herbam
subiiciunt epulis (sic Iuppiter ipse monebat), 110
et Cereale solum pomis agrestibus augent.

Consumptis hic forte aliis ut vertere morsus
exiguam in Cererem penuria adegit edendi,
et violare manu malisque audacibus orbem
fatalis crusti, patulis nec parcere quadris: 115

'Heus, etiam mensas consumimus' inquit Iulus,
nec plura alludens. Ea vox audita laborum
prima tulit finem, primamque loquentis ab ore
eripuit pater ac stupefactus numine pressit.
Continuo 'Salve fatis mihi debita tellus, 120
vosque' ait, 'o fidi Troiae salvet Penates:

hic domus, haec patria est. Genitor mihi talia namque
(nunc repeto) Anchises fatorum arcana reliquit:
cum te, nate, fames ignota ad litora vectum
accisis coget dapibus consumere mensas, 125
tum sperare domos defessus ibique memento
prima locare manu molirique aggere tecta.
Haec erat illa fames; haec nos suprema manebat,
exitiis positura modum.

Quare agite et primo laeti cum lumine solis 130
quae loca, quive habeant homines, ubi moenia gentis,
vestigemus et a portu diversa petamus.

Nunc pateras libate Iovi precibusque vocate
Anchisen genitorem et vina reponite mensis.'

Sic deinde effatus frondenti tempora ramo 135
implicat, et Geniumque loci primamque deorum
Tellurem Nymphasque et adhuc ignota precatur
flumina, tum Noctem Noctisque orientia signa
Idaeumque Iovem Phrygiamque ex ordine matrem
invocat, et duplices caeloque Ereboque parentes. 140

His Pater omnipotens ter caelo clarus ab alto
intonuit, radiisque ardentem lucis et auro
ipse manu quatiens ostendit ab aethere nubem.
Diditur hic subito Troiana per agmina rumor

advenisse diem, quo debita moenia condant. 145
 Certatim instaurant epulas atque omine magno
 crateras laeti statuunt et vina coronant.

Postera cum prima lustrabat lampade terras
 orta dies, urbem et fines et litora gentis
 diversi explorant: haec fontis stagna Numici, 150
 hunc Thybrim fluvium, hic fortes habitare Latinos.
 Tum satus Anchisa delectos ordine ab omni
 centum oratores augusta ad moenia regis
 ire iubet, ramis velatos Palladis omnes,
 donaque ferre viro pacemque exposcere Teucris. 155
 Haud mora, festinant iussi rapidisque feruntur
 passibus. Ipse humili designat moenia fossa,
 moliturque locum, primasque in litore sedes
 castrorum in morem pinnis atque aggere cingit.
 Iamque iter emensi turres ac tecta Latinorum 160
 ardua cernebant iuvenes muroque subibant.
 Ante urbem pueri et primaevae flore iuventus
 exercentur equis, domitantque in pulvere currus,
 aut acres tendunt arcus, aut lenta lacertis
 spicula contorquent cursuque ictuque lacescunt: 165
 cum praevectus equo longaevi regis ad aures
 nuntius ingentes ignota in veste reportat
 advenisse viros. Ille intra tecta vocari
 imperat et solio medius consedit avito.
 Tectum augustum ingens, centum sublime columnis, 170
 urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
 horrendum silvis et religione parentum.
 Hic sceptrae accipere et primos attollere fasces
 regibus omen erat; hoc illis curia templum,
 hae sacris sedes epulis, hic ariete caeso 175
 perpetuis soliti patres considerare mensis.
 Quin etiam veterum effigies ex ordine avorum
 antiqua e cedro, Italusque paterque Sabinus
 vitisator, curvam servans sub imagine falcem,
 Saturnusque senex Ianique bifrontis imago 180
 vestibulo astabant, alique ab origine reges,
 Martiaque ob patriam pugnando vulnera passi.
 Multaque praeterea sacris in postibus arma,

captivi pendent currus, curvaeque secures,
 et cristae capitum, et portarum ingentia claustra, 185
 spiculaque clipeique ereptaque rostra carinis.
 Ipse Quirinali lituo parvaque sedebat
 succinctus trabea, laevaue ancile gerebat
 Picus, equum domitor; quem capta cupidine coniunx
 aurea percussum virga versumque venenis 190
 fecit avem Circe, sparsitque coloribus alas.
 Tali intus templo divum patriaue Latinus
 sede sedens Teucros ad sese in tecta vocavit,
 atque haec ingressis placidò prior edidit ore :
 'Dicite, Dardanidae (neque enim nescimus et urbem 195
 et genus, auditique advertitis aequore cursum),
 quid petitis? quae causa rates aut cuius egentes
 litus ad Ausonium tot per vada caerula vexit?
 Sive errore viae seu tempestatibus acti,
 qualia multa mari nautae patiuntur in alto, 200
 fluminis intrastis ripas portuque sedetis,
 ne fugite hospitium neve ignorete Latinos
 Saturni gentem, haud vinclo nec legibus aequam,
 sponte sua veterisque dei se more tenentem.
 Atque equidem memini (fama est obscurior annis) 205
 Auruncos ita ferre senes, his ortus ut agris
 Dardanus Idaeos Phrygiae penetrarit ad urbes
 Threiciamque Samum, quae nunc Samothracia fertur.
 Hinc illum, Corythi Tyrrhena ab sede profectum,
 aurea nunc solio stellantis regia caeli 210
 accipit et numerum divorum altaribus auget.'
 Dixerat, et dicta Ilioneus sic voce secutus:
 'Rex, genus egregium Fauni, nec fluctibus actos
 atra subegit hiemps vestris succedere terris,
 nec sidus regione viae litusve fefellit: 215
 consilio hanc omnes animisque volentibus urbem
 afferimur, pulsì regnis, quae maxima quondam
 extremo veniens Sol aspiciebat Olympo.
 Ab Iove principium generis, Iove Dardana pubes
 gaudet avo, rex ipse Iovis de gente suprema, 220
 Troïus Aeneas, tua nos ad limina misit.
 Quanta per Idaeos saevis effusa Mycenis

tempestas ierit campos, quibus actus uterque
 Europae atque Asiae fatis concurrerit orbis,
 audiit et si quem tellus extrema refuso 225
 summovet Oceano, et si quem extenta plagarum
 quattuor in medio dirimit plaga Solis iniqui.
 Diluvio ex illo tot vasta per aequora vecti
 dis sedem exiguum patriis litusque rogamus
 innocuum et cunctis undamque auramque patentem. 230
 Non erimus regno indecores, nec vestra feretur
 fama levis tantique abolescet gratia facti,
 nec Troiam Ausonios gremio excepiisse pigebit.
 Fata per Aeneae iuro dextramque potentem,
 sive fide seu quis bello est expertus et armis: 235
 multi nos populi, multae (ne temne, quod ultro
 praeferimus manibus vittas ac verba precantia)
 et petiere sibi et voluere adiungere gentes;
 sed nos fata deum vestras exquirere terras
 imperiis egere suis. Hinc Dardanus ortus; 240
 huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo
 Tyrrhenum ad Thybrim et fontis vada sacra Numici.
 Dat tibi praeterea fortunae parva prioris
 munera, reliquias Troia ex ardente receptas.
 Hoc pater Anchises auro libabat ad aras: 245
 hoc Priami gestamen erat, cum iura vocatis
 more daret populis, sceptrumque sacerque tiaras
 Iliadumque labor vestes.'

Talibus Ilionei dictis defixa Latinus
 obtutu tenet ora, soloque immobilis haeret, 250
 intentos volvens oculos. Nec purpura regem
 picta movet nec sceptrum movent Priameia tantum,
 quantum in conubio natae thalamoque moratur;
 et veteris Fauni volvit sub pectore sortem,
 hunc illum fatis externa ab sede profectum 255
 portendi generum, paribusque in regna vocari
 auspiciis, huic progeniem virtute futuram
 egregiam, et totum quae viribus occupet orbem.
 Tandem laetus ait: 'Di nostra incepta secudent
 auguriumque suum! Dabitur, Troiane, quod optas; 260
 munera nec sperno, non vobis rege Latino

divitis uber agri Troiaeve opulentia deerit.
 Ipse modo Aeneas, nostri si tanta cupido est,
 si iungi hospitio properat sociusque vocari,
 adveniat, vultus neve exhorrescat amicos: 265
 pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.
 Vos contra regi mea nunc mandata referte.
 Est mihi nata, viro gentis quam iungere nostrae
 non patrio ex adyto sortes, non plurima caelo
 monstra sinunt: generos externis affore ab oris, 270
 hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum
 nomen in astra ferant. Hunc illum poscere fata
 et reor et, si quid veri mens augurat, opto.
 Haec effatus equos numero pater eligit omni.
 Stabant ter centum nitidi in praesepebus altis. 275
 Omnibus extemplo Teucris iubet ordine duci
 instratos ostro alipedes pictisque tapetis;
 aurea pectoribus demissa monilia pendent;
 tecti auro, fulvum mandunt sub dentibus aurum;
 absenti Aeneae currum geminosque iugales 280
 semine ab aetherio, spirantes naribus ignem,
 illorum de gente, patri quos daedala Circe
 supposita de matre nothos furata creavit.
 Talibus Aeneadae donis dictisque Latini
 sublimes in equis redeunt pacemque reportant. 285
 Ecce autem Inachiis sese referebat ab Argis
 saeva Iovis coniunx, aurasque invecta tenebat,
 et laetum Aenean classemque ex aethere longe
 Dardaniam Siculo prospexit ab usque Pachyno.
 Moliri iam tecta videt, iam fidere terrae, 290
 deseruisse rates: stetit acri fixa dolore:
 tum quassans caput haec effundit pectore dicta:
 'Heu stirpem invisam et fatis contraria nostris
 fata Phrygum! num Sigeis occumbere campis,
 num capti potuere capi? num incensa cremavit 295
 Troia viros? medias acies mediosque per ignes
 invenere viam. At, credo, mea numina tandem
 fessa iacent, odiis aut exsaturata quievi.
 Quin etiam patria excussos infesta per undas
 ausa sequi, et profugis toto me opponere ponto. 300

absumptae in Teucros vires caelique marisque.
 Quid Syrtes aut Scylla mihi, quid vasta Charybdis
 profuit? optato conduntur Thybridis alveo,
 securi pelagi atque mei. Mars perdere gentem
 immanem Lapithum valuit, concessit in iras 305
 ipse deum antiquam genitor Calydonā Dianae,
 quod scelus aut Lapithas tantum aut Calydonā merentem?
 Ast ego magna Iovis coniunx, nil linquere inausum
 quae potui infelix, quae memet in omnia verti,
 vincor ab Aenea. Quod si mea numina non sunt 310
 magna satis, dubitem haud equidem implorare quod usquam est:
 flectere si nequeo superos, Acheronta movebo.
 Non dabitur regnis (esto) prohibere Latinis,
 atque immota manet fatis Lavinia coniunx:
 at trahere atque moras tantis licet addere rebus, 315
 at licet amborum populos excindere regum.
 Hac gener atque socer coeant mercede suorum:
 sanguine Troiano et Rutulo dotabere, virgo,
 et Bellona manet te pronuba. Nec face tantum
 Cisseis praegnans ignes enixa iugales; 320
 quin idem Veneri partus suus et Paris alter,
 funestaeque iterum recidiva in Pergama taedae.
 Haec ubi dicta dedit, terras horrenda petivit:
 luctificam Allecto dirarum ab sede dearum
 infernisque ciet tenebris, cui tristia bella 325
 iraeque insidiaeque et crimina noxia cordi.
 Odit et ipse pater Pluton, odere sorores
 Tartarae monstrum: tot sese vertit in ora,
 tam saevae facies, tot pullulat atra colubris.
 Quam Iuno his acuit verbis ac talia fatur: 330
 'Hunc mihi da proprium, virgo sata Nocte, laborem,
 hanc operam, ne noster honos infractave cedat
 fama loco, neu conubiis ambire Latinum
 Aeneadae possint Italosve obsidere fines.
 Tu potes unanimos armare in proelia fratres, 335
 atque odiis versare domos, tu verbera tectis
 funereasque inferre faces, tibi nomina mille,
 mille nocendi artes. Fecundum concute pectus,
 disiice compositam pacem, sere crimina belli:

arma velit poscatque simul rapiatque iuventus.' 340

Exin Gorgoneis Allecto infecta venenis
principio Latium et Laurentis tecta tyranni
celsa petit, tacitumque, obsedit limen Amatae,
quam super adventu Teucrum Turnique hymenaeis
femineae ardentem curaeque iraeque coquebant. 345

Huic dea caeruleis unum de crinibus anguem
coniicit, inque sinum praecordia ad intima subdit,
quo furibunda domum monstro permisceat omnem.
Ille inter vestes et levia pectora lapsus
volvitur attactu nullo, fallitque furentem, 350

vipeream inspirans animam; fit tortile collo
aurum ingens coluber, fit longae taenia vittae,
innectitque comas, et membris lubricus errat.
Ac dum prima lues udo sublapsa veneno
pertemptat sensus atque ossibus implicat ignem, 355

necdum animus toto percepit pectore flammam,
mollius et solito matrum de more locuta est,
multa super nata lacrimans Phrygiisque hymenaeis:
'Exsulibusne datur ducenda Lavinia Teucris,
o genitor, nec te miseret nataeque tuique? 360
nec matris miseret, quam primo Aquilone relinquet
perfidus alta petens abducta virgine praedo?

At non sic Phrygius penetrat Lacedaemona pastor,
Ledaeamque Helenam Troianas vexit ad urbes?
Quid tua sancta fides? quid cura antiqua tuorum 365
et consanguineo totiens data dextera Turno?

Si gener externa petitur de gente Latinis,
idque sedet, Faunique premunt te iussa parentis,
omnem equidem sceptris terram quae libera nostris
dissidet, externam reor et sic dicere divos. 370

Et Turno, si prima domus repetatur origo,
Inachus Acrisiusque patres mediaeque Mycenae.'

His ubi nequiquam dictis experta Latinum
contra stare videt, penitusque in viscera lapsum
serpentis furiale malum totamque pererrat, 375
tum vero infelix, ingentibus excita monstis,
immensam sine more furit lymphata per urbem.
Ceum quondam torto volitans sub verbere turbo.

quem pueri magno in gyro vacua atria circum
 intenti ludo exercent; ille actus habena 380
 curvatis fertur spatii; stupet inscia supra
 impubesque manus, mirata volubile buxum;
 dant animos plagae; non cursu segnior illo
 per medias urbes agitur populosque feroces.
 Quin etiam in silvas, simulato numine Bacchi, 385
 maius adorta nefas maioremque orsa furorem,
 evolat, et natam frondosis montibus abdit,
 quo thalamum eripiat Teucris taedasque moretur,
 'Evoe Bacche' fremens, solum te virgine dignum
 vociferans, etenim molles tibi sumere thyrsos, 390
 te lustrare choro, sacrum tibi pascere crinem.
 Fama volat, furiisque accensas pectore matres
 idem omnes simul ardor agit nova quaerere tecta:
 deseruere domos, ventis dant colla comasque;
 ast aliae tremulis ululatibus aethera complent, 395
 pampineasque gerunt incinctae pellibus hastas.
 Ipsa inter medias flagrantem fervida pinum
 sustinet, ac natae Turnique canit hymenaeos,
 sanguineam torquens aciem, torvumque repente
 clamat 'Io matres, audite, ubi quaeque, Latinae: 400
 si qua piis animis manet infelicis Amatae
 gratia, si iuris materni cura remordet,
 solvite crinales vittas, capite orgia mecum.'
 Talem inter silvas, inter deserta ferarum,
 reginam Allecto stimulis agit undique Bacchi. 405
 Postquam visa satis primos acuisse furores,
 consiliumque omnemque domum vertisse Latini,
 protinus hinc fuscis tristis dea tollitur alis
 audacis Rutuli ad muros, quam dicitur urbem
 Acrisioneis Danae fundasse colonis, 410
 praecipiti delata Noto. Locus Ardea quondam
 dictus avis, et nunc magnum manet Ardea nomen,
 sed fortuna fuit: tectis hic Turnus in altis
 iam mediam nigra carpebat nocte quietem.
 Allecto torvam faciem et furialia membra 415
 exuit, in vultus sese transformat aniles;
 et frontem obscenam rugis arat, induit albos

cum vitta crines, tum ramum innectit olivæ;
 fit Calybe Iunonis anus templique sacerdos,
 et iuveni ante oculos his se cum vocibus offert : 420
 'Turne, tot incassum fusos patiere labores,
 et tua Dardaniis transcribi sceptræ colonis?
 Rex tibi coniugium et quaesitas sanguine dotes
 abnegat, externusque in regnum quaeritur heres.
 I nunc, ingratissimè offer te, irrise, periclis; 425
 Tyrrhenas, i, sterne acies; tege pace Latinos.
 Haec adeo tibi me, placida cum nocte iaceres,
 ipsa palam fari omnipotens Saturnia iussit.
 Quare age et armari pubem portisque moveri
 laetus in arma para, et Phrygios qui flumine pulchro 430
 consedere duces pictasque exure carinas.
 Caelestum vis magna iubet. Rex ipse Latinus,
 ni dare coniugium et dicto parere fatetur,
 sentiat, et tandem Turnum experiatur in armis.'
 Hic iuvenis vatem irridens sic orsa vicissim 435
 ore refert: 'Classes invectas Thybridis undam
 non, ut rere, meas effugit nuntius aures.
 Ne tantos mihi finge metus; nec regia Iuno
 immemor est nostri.
 Sed te victa situ verique effeta senectus, 440
 o mater, curis nequiquam exercet, et arma
 regum inter falsa vatem formidine ludit.
 Cura tibi divum effigies et templa tueri:
 bella viri pacemque gerent, quæ bella gerenda.'
 Talibus Allecto dictis exarsit in iras. 445
 At iuveni oranti subitus tremor occupat artus,
 deriguere oculi: tot Erinys sibilat hydrys
 tantaque se facies aperit; tum flammea torquens
 lumina cunctantem et quaerentem dicere plura
 reppulit, et geminos erexit crinibus angues, 450
 verberaque insonuit, rabidoque hæc addidit ore:
 'En ego victa situ, quam veri effeta senectus
 arma inter regum falsa formidine ludit!
 Respice ad hæc: adsum dirarum ab sede sororum,
 bella manu letumque gero.' 455
 Sic effata facem iuveni coniecit, et atro

lumine fumantes fixit sub pectore taedas.
 Olli somnum ingens rumpit pavor, ossaque et artus
 perfundit toto proruptus corpore sudor.
 Arma amens fremit, arma toro tectisque requirit; 460
 saevit amor ferri et scelerata insania belli,
 ira super: magno veluti cum flamma sonore
 virgea suggeritur costis undantis aëni,
 exsultantque aestu latices, furit intus aquar'
 fumidus atque alte spumis exuberat amnis, 465
 nec iam se capit unda, volat vapor ater ad auras.
 Ergo iter ad regem polluta pace Latinum
 indicit primis iuvenum et iubet arma parari,
 tutari Italiam, detrudere finibus hostem:
 se satis ambobus Teucrisque venire Latinisque. 470
 Haec ubi dicta dedit divosque in vota vocavit,
 certatim sese Rutuli exhortantur in arma:
 hunc decus egregium formae movet atque iuventae,
 hunc atavi reges, hunc claris dextera factis.
 Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet, 475
 Allecto in Teucros Stygiis se concitat alis,
 arte nova speculata locum, quo litore pulcher
 insidiis cursuque feras agitabat Iulus.
 Hic subitam canibus rabiem Cocytia virgo
 obiicit et noto nares contingit odore, 480
 ut cervum ardentes agerent; quae prima laborum
 causa fuit belloque animos accendit agrestes.
 Cervus erat forma praestanti et cornibus ingens,
 Tyrrhidae pueri quem matris ab ubere raptum
 nutribant Tyrrhusque pater, cui regia parent 485
 armenta et late custodia credita campi.
 Assuetum imperiis soror omni Silvia cura
 mollibus intexens ornabat cornua sertis,
 pectebatque ferum, puroque in fonte lavabat.
 Ille, manum patiens mensaeque assuetus herili, 490
 errabat silvis rursusque ad limina nota
 ipse domum sera quamvis se nocte ferebat.
 Hunc procul errantem rabidae venantis Iuli
 commovere canes, fluvio cum forte secundo
 deflueret ripaque aestus viridante levaret. 495

Ipse etiam, eximiae laudis succensus amore,
 Ascanius curvo direxit spicula cornu;
 nec dextrae erranti deus afuit, actaque multo
 perque uterum sonitu perque ilia venit harundo.
 Saucius at quadrupes nota intra tecta refugit, 500
 successitque gemens stabulis, questuque cruentus
 atque imploranti similis tectum omne replebat.
 Silvia prima soror, palmis percussa lacertos,
 auxilium vocat et duros conclamat agrestes.
 Olli (pestis enim tacitis latet aspera silvis) 505
 improvisi adsunt, hic torre armatus obusto,
 stipitis hic gravidi nodis: quod cuique repertum
 rimanti, telum ira facit. Vocat agmina Tyrrhus,
 quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis
 scindebat, rapta spirans immane securi. 510
 At saeva e speculis tempus dea nacta nocendi
 ardua tecta petit stabuli, et de culmine summo
 pastorale canit signum, cornuque recurvo
 Tartaream intendit vocem, qua protinus omne
 contremuit nemus et silvae insonuere profundæ; 515
 audiit et Triviae longe lacus, audiit amnis
 sulphurea Nar albus aqua fontesque Velini,
 et trepidæ matres pressere ad pectora natos.
 Tum vero ad vocem celeres, qua buccina signum
 dira dedit, raptis concurrunt undique telis 520
 indomiti agricolæ; nec non et Troïa pubes
 Ascanio auxilium castris effundit apertis.
 Direxere acies. Non iam certamine agresti,
 stipitibus duris agitur sudibusve praeustis,
 sed ferro ancipiti decernunt, atraque late 525
 horrescit strictis seges ensibus, aeraque fulgent
 sole lacessita et lucem sub nubila iactant:
 fluctus uti primo coepit cum albescere vento,
 paulatim sese tollit mare et altius undas
 erigit, inde imo consurgit ad aethera fundo. 530
 Hic iuvenis primam ante aciem stridente sagitta,
 natorum Tyrrhi fuerat qui maximus, Almo,
 sternitur; haesit enim sub gutture vulnus et udae

vocis iter tenuemque inclusit sanguine vitam.
 Corpora multa virum circa, seniorque Galaesus, 535
 dum paci medium se offert, iustissimus unus
 qui fuit Ausoniisque olim ditissimus arvis :
 quinque greges illi balantum, quina redibant
 armenta, et terram centum vertebat aratris.

Atque ea per campos aequo dum Marte geruntur, 540
 promissi dea facta potens, ubi sanguine bellum
 imbuit et primae commisit funera pugnae,
 deserit Hesperiam et caeli conversa per auras
 Iunonem victrix affatur voce superba :
 'En, perfecta tibi bello discordia tristi: 545
 dic in amicitiam coeant et foedera iungant.
 Quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros,
 hoc etiam his addam, tua si mihi certa voluntas :
 finitimas in bella feram rumoribus urbes
 accendamque animos insani Martis amore, 550
 undique ut auxilio veniant; spargam arma per agros.'
 Tum contra Iuno 'Terrorum et fraudis abunde est.
 Stant belli causae, pugnatur comminus armis,
 quae fors prima dedit sanguis novus imbuit arma.
 Talia coniugia et tales celebrent hymenaeos 555
 egregium Veneris genus et rex ipse Latinus.
 Te super aetherias errare licentius auras
 haud Pater ille velit, summi regnator Olympi :
 cede locis; ego, si qua super fortuna laborum est,
 ipsa regam.' Tales dederat Saturnia voces. 560
 Illa autem attollit stridentes anguibus alas
 Cocytique petit sedem, supera ardua linquens.
 Est locus Italiae medio sub montibus altis,
 nobilis et fama multis memoratus in oris,
 Ampsancti valles: densis hunc frondibus atrum 565
 urget utrimque latus nemoris, medioque fragosus
 dat sonitum saxis et torto vertice torrens.
 Hic specus horrendum et saevi spiracula Ditis
 monstrantur, ruptoque ingens Acheronte vorago
 pestiferas aperit fauces, queis condita Erinyes, 570
 invisum numen, terras caelumque levabat.

Nec minus interea extremam Saturnia bello
 imponit regina manum. Ruit omnis in urbem
 pastorum ex acie numerus, caesosque reportant
 Almonem puerum foedatique ora Galaesi, 575
 implorantque deos obtestanturque Latinum.
 Turnus adest medioque in crimine caedis et igni
 terrorem ingeminat: Teucros in regna vocari,
 stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
 Tum quorum attonitae Baccho nemora avia matres 580
 insultant thiasis (neque enim leve nomen Amatae)
 undique collecti coeunt Martemque fatigant.
 Illicet infandum cuncti contra omina bellum,
 contra fata deum, perverso numine poscunt.
 Certatim regis circumstant tecta Latini. 585
 Ille velut pelagi rupes immota resistit,
 ut pelagi rupes magno veniente fragore,
 quae sese multis circum latrantibus undis
 mole tenet; scopuli nequiquam et spumea circum
 saxa fremunt, laterique illisa refunditur alga. 590
 Verum ubi nulla datur caecum exsuperare potestas
 consilium et saevae nutu Iunonis eunt res,
 multa deos aurasque pater testatus inanes
 'Frangimur heu fati' inquit 'ferimurque procella!
 Ipsi has sacrilego pendetis sanguine poenas, 595
 o miseri. Te, Turne, nefas, te triste manebit
 supplicium, votisque deos venerabere seris.
 Nam mihi parta quies, omnisque in limine portus:
 funere felici spoliis.' Nec plura locutus
 saepsit se tectis rerumque reliquit habenas. 600
 Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus urbes
 Albanæ coluere sacrum, nunc maxima rerum
 Roma colit, cum prima movent in proelia Martem,
 sive Getis inferre manu lacrimabile bellum
 Hyrcanisve Arabisve parant, seu tendere ad Indos 605
 Auroramque sequi Parthosque reposcere signa.
 Sunt geminae belli portae (sic nomine dicunt)
 religione sacrae et saevi formidine Martis;
 centum acrei claudunt vectes aeternaque ferri
 robora, nec custos absistit limine Ianus: 610

has, ubi certa sedet patribus sententia pugnae,
 ipse Quirinali trabea cinctuque Gabino
 insignis reserat stridentia limina consul,
 ipse vocat pugnas; sequitur tum cetera pubes,
 aereaque assensu conspirant cornua rauco. 615
 Hoc et tum Aeneadis indicere bella Latinus
 more iubebatur tristesque recludere portas.
 Abstinuit tactu pater, aversusque refugit
 foeda ministeria, et caecis se condidit umbris.
 Tum regina deum caelo delapsa morantes 620
 impulit ipsa manu portas, et cardine verso
 belli ferratos rumpit Saturnia postes.
 Ardet inexcita Ausonia atque immobilis ante;
 pars pedes ire parat campis, pars arduus altis
 pulverulentus equis furit; omnes arma requirunt. 625
 pars leves clipeos et spicula lucida tergent
 arvina pingui subiguntque in cote secures;
 signaque ferre iuvat sonitusque audire tubarum.
 Quinque adeo magnae positis incudibus urbes
 tela novant, Atina potens Tiburque superbum, 630
 Ardea Crustumerique et turrigeræ Antemnae.
 Tegmina tuta cavant capitum flectuntque salignas
 umbonum crates; alii thoracas aënos
 aut leves ocreas lento ducunt argento;
 vomeris huc et falcis honos, huc omnis aratri 635
 cessit amor; recoquunt patrios fornacibus enses.
 Classica iamque sonant; it bello tessera signum.
 Hic galeam tectis trepidus rapit, ille frementes
 ad iuga cogit equos, clipeumque auroque trilicem
 loricam induitur fidoque accingitur ense. 640

Pandite nunc Heliconæ, deae, cantusque movete,
 qui bello exciti reges, quæ quemque secutæ
 complerint campos acies, quibus Itala iam tum
 floruerit terra alma viris, quibus arserit armis.
 Et meministis enim, divæ, et memorare potestis: 645
 ad nos vix tenuis famæ perlabitur aura.

Primus init bellum Tyrrhenis asper ab oris
 contemptor divum Mezentius agminaque armat.
 Filius huic iuxta Lausus, quo pulchrior alter

non fuit excepto Laurentis corpore Turni : 650
 Lausus, equum domitor debellatorque ferarum,
 ducit Agyllina nequiquam ex urbe secutos
 mille viros, dignus, patriis qui laetior esset
 imperiis et cui pater haud Mezentius esset.

Post hos insignem palma per gramina currum 655
 victoresque ostentat equos satus Hercule pulchro
 pulcher Aventinus, clipeoque insigne paternum
 centum angues cinctamque gerit serpentibus hydram ;
 collis Aventini silva quem Rhea sacerdos
 furtivum partu sub luminis edidit oras, 660
 mixta deo mulier, postquam Laurentia victor
 Geryone extincto Tirynthius attigit arva,
 Tyrrhenoque boves in flumine lavit Hiberas.
 Pila manu saevosque gerunt in bella dolones,
 et tereti pugnant mucrone veruque Sabello. 665
 Ipse pedes, tegumen torquens immane leonis,
 terribili impexum saeta cum dentibus albis
 indutus capiti, sic regia tecta subibat
 horridus, Herculeoque umeros innexus amictu.

Tum gemini fratres Tiburtia moenia linquunt, 670
 fratris Tiburti dictam cognomine gentem,
 Catillusque acerque Coras, Argiva iuventus,
 et primam ante aciem densa inter tela feruntur :
 ceu duo nubigenae cum vertice montis ab alto
 descendunt Centauri, Homolen Othrymque nivalem 675
 linquentes cursu rapido ; dat euntibus ingens
 silva locum et magno cedunt virgulta fragore.

Nec Praenestinae fundator defuit urbis,
 Vulcano genitum pecora inter agrestia regem
 inventumque focus omnis quem credidit aetas, 680
 Caeculus. Hunc late legio comitatur agrestis :
 quique altum Praeneste viri, quique arva Gabinae
 Iunonis gelidumque Anienem et roscida rivi
 Hernica saxa colunt, quos dives Anagnia pascit,
 quos, Amasene pater. Non illis omnibus arma, 685
 nec clipei currusve sonant : pars maxima glandes
 liventis plumbi spargit, pars spicula gestat
 bina manu, fulvosque lupi de pelle galeros

tegmen habent capiti, vestigia nuda sinistri
instituere pedis, crudus tegit altera pero.

690

At Messapus equum domitor, Neptunia proles,
quem neque fas igni cuiquam nec sternere ferro,
iam pridem resides populos desuetaque bello
agmina in arma vocat subito ferrumque retractat.

Hi Fescenninas acies Aequosque Faliscos,
Hi Soractis habent arces Flavinaque arva
et Cimini cum monte lacum lucosque Capenos.

695

Ibant aequati numero regemque canebant,
ceu quondam nivei liquida inter nubila cycni,
cum sese e pastu referunt et longa canoros
dant per colla modos, sonat amnis et Asia longe
pulsa palus.

700

Nec quisquam aeratas acies ex agmine tanto
misceri putet, aëriam sed gurgite ab alto
urgeri volucrum raucarum ad litora nubem.

705

Ecce Sabinorum prisco de sanguine magnum
agmen agens Clausus magnique ipse agminis instar,
Claudia nunc a quo diffunditur et tribus et gens
per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis.
Una ingens Amiterna cohors priscique Quirites,

710

Ereti manus omnis oliviferaeque Mutuscae;
qui Nomentum urbem, qui Rosea rura Velini,
qui Tetricae horrentis rupes montemque Severum
Casperiamque colunt Forulosque et flumen Himellae,
qui Tiberim Fabarimque bibunt, quos frigida misit
Nursia, et Hortinae classes populique Latini,
quosque secans infaustum interluit Allia nomen:

715

quam multi Libyco voluntur marmore fluctus,
saevus ubi Orion hibernis conditur undis;
vel cum sole novo densae torrentur aristae
aut Hermi campo aut Lyciae flaventibus arvis.
Scuta sonant pulsuque pedum conterrita tellus.

720

Hinc Agamemnonius, Troiani nominis hostis,
curru iungit Halaesus equos Turnoque feroces
mille rapit populos, vertunt felicia Baccho
Massica qui rastris, et quos de collibus altis

725

Aurunci misere patres, Sidicinaque iuxta
 aequora; quique Cales linquunt, amnisque vadosi
 accola Vulturni, pariterque Saticulus asper
 Oscorumque manus. Teretes sunt aclydes illis 730
 tela, sed haec lento mos est aptare flagello;
 laevas caetra tegit, falcati comminus enses.

Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
 Oebale, quem generasse Telon Sebethide Nympha
 fertur, Teleboun Capreas cum regna teneret, 735
 iam senior; patriis sed non et filius arvis
 contentus late iam tum ditione premebat
 Sarrastes populos et quae rigat aequora Sarnus,
 quique Rufras Batulumque tenent atque arva Celemnae,
 et quos maliferae despectant moenia Abellae. 740
 Teutonico ritu soliti torquere cateias;
 tegmina queis capitum raptus de subere cortex,
 aerataeque micant peltae, micat aereus ensis.

Et te montosae misere in proelia Nersae,
 Ufens, insignem fama et felicibus armis; 745
 horrida praecipue cui gens assuetaque multo
 venatu nemorum, duris Aequicula glaebis.
 Armati terram exercent, semperque recentes
 convectare iuvat praedas et vivere rapto.

Quin et Marruvia venit de gente sacerdos, 750
 fronde super galeam et felici comptus oliva,
 Archippi regis missu, fortissimus Umbro,
 vipereo generi et graviter spirantibus hydrys
 spargere qui somnos cantuque manuque solebat,
 mulcebatque iras et morsus arte levabat. 755
 Sed non Dardaniae medicari cuspidis ictum
 evaluit, neque eum iuvare in vulnera cantus
 somniferi et Marsis quaesitae montibus herbae.
 Te nemus Angitiae, vitrea te Fucinus unda,
 te liquidi flevire lacus. 760

Ibat et Hippolyti proles pulcherrima bello,
 Virbius, insignem quem mater Aricia misit,
 eductum Egeriae lucis umentia circum
 litora, pinguis ubi et placabilis ara Dianae.
 Namque ferunt fama Hippolytum, postquam arte novercae 765

occiderit patriasque explerit sanguine poenas
 turbatis distractus equis, ad sidera rursus
 aetheria et superas caeli venisse sub auras,
 Paeoniis revocatum herbis et amore Dianae.
 Tum Pater omnipotens, aliquem indignatus ab umbris 770
 mortalem infernis ad lumina surgere vitae,
 ipse repertorem medicinae talis et artis
 fulmine Phoebigenam Stygias detrusit ad undas.
 At Trivia Hippolytum secretis alma recondit
 sedibus, et Nymphae Egeriae nemorique relegat, 775
 solus ubi in silvis Italis ignobilis aevum
 exigeret versoque ubi nomine Virbius esset.
 Unde etiam templo Triviae lucisque sacratis
 cornipedes arcentur equi, quod litore currum
 et iuvenem monstribus pavidi effudere marinis. 780
 Filius ardentis haud setius aequore campi
 exercebat equos curruque in bella ruebat.

Ipse inter primos praestanti corpore Turnus
 vertitur arma tenens et toto vertice supra est.
 Cui triplici crinita iuba galea alta Chimaeram 785
 sustinet, Aetnaeos efflantem faucibus ignes,
 tam magis illa fremens et tristibus effera flammis,
 quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae.
 At levem clipeum sublatis cornibus Io
 auro insignibat, iam saetis obsita, iam bos 790
 (argumentum ingens), et custos virginis Argus
 caelataque amnem fundens pater Inachus urna.
 Insequitur nimbus peditum clipeataque totis
 agmina densentur campis, Argivaeque pubes
 Auruncaequae manus, Rutuli veteresque Sicani 795
 et Sacrae acies et picti scuta Labici;
 qui saltus, Tiberine, tuos sacrumque Numici
 litus arant, Rutulosque exercent vomere colles
 Circaeumque iugum, queis Iuppiter Anxurus arvis
 praesidet et viridi gaudens Feronia luco; 800
 qua Saturae iacet atra palus, gelidusque per imas
 quaerit iter valles atque in mare conditur Ufens.

Hos super advenit Volsca de gente Camilla

agmen agens equitum et florentes aere catervas,
bellatrix, non illa colo calathisque Minervae 805
femineas assueta manus, sed proelia virgo
dura pati cursuque pedum praevertere ventos.
Illa vel intactae segetis per summa volaret
gramina nec teneras cursu laesisset aristas,
vel mare per medium fluctu suspensa tumentis 810
ferret iter celeres neque tingeret aequore plantas.
Illam omnis tectis agrisque effusa iuventus
turbaque miratur matrum et prospectat euntem,
attonitis inhians animis, ut regius ostro
velet honos leves umeros, ut fibula crinem 815
auro internectat, Lyciam ut gerat ipsa pharetram
et pastorem praefixa cuspide myrtum.

AENEIS.

LIBER OCTAVUS.

Ur belli signum Laurenti Turnus ab arce
extulit et rauco strepuerunt cornua cantu,
utque acres concussit equos utque impulit arma,
extemplo turbati animi, simul omne tumultu
coniurat trepido Latium saevitque iuventus 5
effera. Ductores primi Messapus et Ufens
contemptorque deum Mezentius undique cogunt
auxilia, et latos vastant cultoribus agros.
Mittitur et magni Venulus Diomedis ad urbem,
qui petat auxilium et Latio consistere Teucros, 10
advectum Aenean classi victosque Penates
inferre et fatis regem se dicere posci,
edoceat, multasque viro se adiungere gentes
Dardanio, et late Latio increbescere nomen.
Quid struat his coeptis, quem, si Fortuna sequatur, 15
eventum pugnae cupiat, manifestius ipsi
quam Turno regi aut regi apparere Latino.

Talia per Latium. Quae Laomedontius heros
cuncta videns magno curarum fluctuat aestu,
atque animum nunc huc celerem, nunc dividit illuc, 20
in partesque rapit varias perque omnia versat:
sicut aquae tremulum labris ubi lumen aënis
sole percutsum aut radiantis imagine lunae
omnia pervolitat late loca, iamque sub auras
erigitur summique ferit laquearia tecti. 25
Nox erat, et terras animalia fessa per omnes
aliturum pecudumque genus sopor altus habebat:
cum pater in ripa gelidique sub aetheris axe

Aeneas, tristi turbatus pectora bello,
 procubuit seramque dedit per membra quietem. 30
 Huic deus ipse loci fluvio Tiberinus amoeno
 populeas inter senior se attollere frondes
 visus; eum tenuis glauco velabat amictu
 carbasus, et crines umbrosa tegebat harundo;
 tum sic affari et curas his demere dictis: 35
 'O sate gente deum, Troianam ex hostibus urbem
 qui revehis nobis aeternaque Pergama servas,
 expectate solo Laurenti arvisque Latinis,
 hic tibi certa domus, certi (ne absiste) penates;
 neu belli terrere minis: tumor omnis et irae 40
 concessere deum.
 Iamque tibi, ne vana putes haec fingere somnum,
 litoreis ingens inventa sub ilicibus sus,
 triginta capitum fetus enixa, iacebit
 alba, solo recubans, albi circum ubera nati: 45
 [hic locus urbis erit, requies ea certa laborum,]
 ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
 Ascanius clari condet cognominis Albam.
 Haud incerta cano. Nunc qua ratione quod instat
 expedias victor, paucis (adverte) docebo. 50
 Arcades his oris, genus a Pallante profectum,
 qui regem Evandrum comites, qui signa secuti,
 delegere locum et posuere in montibus urbem
 Pallantis proavi de nomine Pallanteum.
 Hi bellum assidue ducunt cum gente Latina; 55
 hos castris adhibe socios et foedera iunge.
 Ipse ego te ripis et recto flumine ducam,
 adversum remis superes subvectus ut amnem.
 Surge age, nate dea, primisque cadentibus astris
 Iunoni fer rite preces, iramque minasque 60
 supplicibus supera votis. Mihi victor honorem
 persolves. Ego sum, pleno quem flumine cernis
 stringentem ripas et pingua culta secantem,
 caeruleus Thybris, caelo gratissimus amnis.
 Hic mihi magna domus, celsis caput urbibus, exit.' 65
 Dixit, deinde lacu fluvius se condidit alto
 ima petens; nox Aenean somnusque reliquit.

Surgit, et aetherii spectans orientia solis
 lumina, rite cavis undam de flumine palmis
 sustinet, ac tales effundit ad aethera voces : 70
 'Nymphae, Laurentes Nymphae, genus amnis unde est,
 tuque, o Thybri tuo genitor cum flumine sancto,
 accipite Aenean et tandem arcete periclis.
 Quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
 fonte tenet, quocumque solo pulcherrimus exis, 75
 semper honore meo, semper celebrabere donis,
 corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum :
 adsis o tantum et propius tua numina firmes.'
 Sic memorat, geminasque legit de classe biremes,
 remigioque aptat, socios simul instruit armis. 80
 Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum,
 candida per silvam cum fetu concolor albo
 procubuit viridique in litore conspicitur sus :
 quam pius Aeneas tibi enim, tibi, maxima Iuno,
 mactat sacra ferens et cum grege sistit ad aram. 85
 Thybris ea fluvium, quam longa est, nocte tumentem
 leniit, et tacita refluens ita substitit unda,
 mitis ut in morem stagni placidaeque paludis
 sterneret aequor aquis, remo ut luctamen abesset.
 Ergo iter inceptum celerant rumore secundo. 90
 Labitur uncta vadis abies : mirantur et undae,
 miratur nemus insuetum fulgentia longe
 scuta virum fluvio pictasque innare carinas.
 Olli remigio noctemque diemque fatigant,
 et longos superant flexus, variisque teguntur 95
 arboribus, viridesque secant placido aequore silvas.
 Sol medium caeli conscenderat igneus orbem,
 cum muros arcemque procul ac rara domorum
 tecta vident, quae nunc Romana potentia caelo
 aequavit ; tum res inopes Evandrus habebat. 100
 Ocius advertunt proras urbi propinquat.
 Forte die sollemnem illo rex Arcas honorem
 Amphitryoniadae magno divisque ferebat
 ante urbem in luco. Pallas huic filius una,
 una omnes iuvenum primi pauperque senatus 105
 tura dabant, tepidusque cruor fumabat ad aras.

Ut celsas videre rates atque inter opacum
 allabi nemus et tacitos incumbere remis,
 terrentur visu subito cunctique relictis
 consurgunt mensis. Audax quos rumpere Pallas 110
 sacra vetat raptoque volat telo obuius ipse,
 et procul e tumultu 'Iuvenes, quae causa subegit
 ignotas temptare vias? quo tenditis?' inquit.
 'Qui genus? unde domo? pacemne huc fertis an arma?'
 Tum pater Aeneas puppi sic fatur ab alta, 115
 paciferaeque manu ramum praetendit olivae:
 'Troiuigenas ac tela vides inimica Latinis,
 quos illi bello profugos egere superbo.
 Evandrum petimus. Ferte haec et dicite lectos
 Dardaniae venisse duces socia arma rogantes.' 120
 Obstupuit tanto percussus nomine Pallas:
 'Egredere o quicumque es' ait 'coramque parentem
 alloquere ac nostris succede penatibus hospes;'
 excepitque manu dextramque amplexus inhaesit.
 progressi subeunt luco fluviumque relinquunt. 125
 Tum regem Aeneas dictis affatur amicis:
 'Optime Graiugenum, cui me Fortuna precari
 et vitta comptos voluit praetendere ramos,
 non equidem extimui, Danaum quod ductor et Arcas
 quodque a stirpe fores geminis coniunctus Atridis; 130
 sed mea me virtus et sancta oracula divum
 cognatique patres, tua terris didita fama,
 coniungere tibi et fatis egere volentem.
 Dardanus, Iliacae primus pater urbis et auctor,
 Electra, ut Graii perhibent, Atlantide cretus, 135
 advehitur Teucros; Electram maximus Atlas
 edidit, aethrios umero qui sustinet orbes.
 Vobis Mercurius pater est, quem candida Maia
 Cyllenae gelido conceptum vertice fudit;
 at Maiam, auditis si quicquam credimus, Atlas, 140
 idem Atlas generat, caeli qui sidera tollit.
 Sic genus amborum scindit se sanguine ab uno.
 His fretus non legatos neque prima per artem
 temptamenta tui pepigi: me, me ipse meumque
 obieci caput et supplex ad limina veni. 145

Gens eadem, quae te, crudeli Daunia bello
insequitur; nos si pellant, nihil afore credunt,
quin omnem Hesperiam penitus sua sub iuga mittant,
et mare quod supra teneant quodque alluit infra.
Accipe daque fidem: sunt nobis fortia bello
pectora, sunt animi et rebus spectata iuventus.'

150

Dixerat Aeneas. Ille os oculosque loquentis
iamdudum et totum lustrabat lumine corpus.
Tum sic pauca refert: 'Ut te, fortissime Teucrum,
accipio agnoscoque libens! ut verba parentis
et vocem Anchisae magni vultumque recordor!
Nam memini Hesioneae visentem regna sororis
Laomedontiaden Priamum, Salamina petentem,
protinus Arcadiae gelidos invisere fines.
Tum mihi prima genas vestibat flore iuventas,

155

160

mirabarque duces Teucros, mirabar et ipsum
Laomedontiaden, sed cunctis altior ibat
Anchises: mihi mens iuvenali ardebat amore
compellare virum et dextrae coniungere dextram.
Accessi et cupidus Phenei sub moenia duxi.
Ille mihi insignem pharetram Lyciasque sagittas
discedens chlamydemque auro dedit intertextam,
frenaque bina meus quae nunc habet aurea Pallas.
Ergo et quam petitis iuncta est mihi foedere dextra,
et lux cum primum terris se crastina reddet,

165

170

auxilio laetos dimittam opibusque iuvabo.
Interea sacra haec, quando huc venistis amici,
annua, quae differre nefas, celebrate faventes
nobiscum, et iam nunc sociorum assuescite mensis.'

Haec ubi dicta, dapes iubet et sublata reponi
pocula, gramineoque viros locat ipse sedili,
praecipuumque toro et villosi pelle leonis
accipit Aenean, solioque invitat acerno.

175

Tum lecti iuvenes certatim araeque sacerdos
viscera tosta ferunt taurorum, onerantque canistris
dona laboratae Cereris, Bacchumque ministrant.
Vescitur Aeneas simul et Troiana iuventus
perpetui tergo bovis et lustralibus extis.

180

Postquam exempta fames et amor compressus edendi,

abstractaeque boves abiurataeque rapinae
 caelo ostenduntur, pedibusque informe cadaver
 protrahitur. Nequeunt expleri corda tuendo 265
 terribiles oculos, vultum villosaque setis
 pectora semiferi atque extinctos faucibus ignes.
 Ex illo celebratus honos, laetique minores
 servavere diem, primusque Potitius auctor
 et domus Herculei custos Pinaria sacri. 270
 Hanc aram luco statuit, quae maxima semper
 dicetur nobis et erit quae maxima semper.
 Quare agite, o iuvenes, tantarum in munere laudum
 cingite fronde comas et pocula porgite dextris
 communemque vocate deum et date vina volentes.' 275
 Dixerat, Herculea bicolor cum populus umbra
 velavitque comas foliisque innexa pependit,
 et sacer implevit dextram scyphus. Ocius omnes
 in mensam laeti libant divosque precantur.
 Devexo interea propior fit Vesper Olympo. 280
 Iamque sacerdotes primusque Potitius ibant,
 pellibus in morem cincti, flammisque ferebant.
 Instaurant epulas et mensae grata secundae
 dona ferunt cumulantque oneratis lancibus aras.
 Tum Salii ad cantus incensa altaria circum 285
 populeis adsunt evincti tempora ramis,
 hic iuvenum chorus, ille senum; qui carmine laudes
 Herculeas et facta ferunt: ut prima novercae
 monstra manu geminosque premens eliserit angues,
 ut bello egregias idem disiecerit urbes, 290
 Troiamque Oechaliamque, ut duros mille labores
 rege sub Eurystheo fati Iunonis iniquae
 pertulerit. 'Tu nubigenas, invicte, bimbembres
 Hylaeumque Pholumque manu, tu Cresia mactas
 prodigia et vastum Nemeae sub rupe leonem. 295
 Te Stygii tremuere lacus, te ianitor Orci
 ossa super recubans antro semesa cruento;
 nec te ullae facies, non terruit ipse Typhoeus,
 arduus arma tenens; non te rationis egentem
 Lernaes turba caput circumstetit anguis. 300
 Salve, vera Iovis proles, decus addite divis,

et nos et tua dexter adi pede sacra secundo.
 Talia carminibus celebrant; super omnia Caci
 speluncam adiiciunt spirantemque ignibus ipsum.
 Consonat omne nemus strepitu collesque resultant. 305

Exin se cuncti divinis rebus ad urbem
 perfectis referunt. Ibat rex obsitus aevo,
 et comitem Aenean iuxta natumque tenebat
 ingrediens varioque viam sermone levabat.
 Miratur facilesque oculos fert omnia circum 310
 Aeneas, capiturque locis, et singula laetus
 exquirique auditque virum monimenta priorum.

Tum rex Evandrus, Romanae conditor arcis:
 'Haec nemora indigenae Fauni Nymphaeque tenebant
 gensque virum truncis et duro robore nata,
 315
 quibus neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros
 aut componere opes norant aut parcere parto,

sed rami atque asper victu venatus alebat.
 Primus ab aetherio venit Saturnus Olympo,
 arma Iovis fugiens et regnis exsul adeptis. 320
 Is genus indocile ac dispersum montibus altis
 composuit, legesque dedit, Latiumque vocari
 maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.

Aurea quae perhibent illo sub rege fuere
 saecula. Sic placida populos in pace regebat,
 325
 deterior donec paulatim ac decolor aetas
 et belli rabies et amor successit habendi.

Tum manus Ausonia et gentes venere Sicanae,
 saepius et nomen posuit Saturnia tellus;
 tum reges asperque immani corpore Thybris,
 330
 a quo post Itali fluvium cognomine Thybrim
 diximus (amisit verum vetus Albula nomen).

Me pulsum patria pelagique extrema sequentem
 fortuna omnipotens et ineluctabile fatum
 his posuere locis, matrisque egere tremenda 335

Carmentis Nymphae monita et deus auctor Apollo.
 Vix ea dicta: dehinc progressus monstrat et aram
 et Carmentalem Romani nomine portam
 quam memorant, Nymphae priscum Carmentis honorem,
 vatis fatidicae, cecinit quae prima futuros 340

Aeneadas magnos et nobile Pallanteum.
 Hinc lucum ingentem quem Romulus acer Asylum
 rettulit et gelida monstrat sub rupe Lupercal,
 Parrhasio dictum Panos de more Lycae.
 Nec non et sacri monstrat nemus Argileti, 345
 testaturque locum, et letum docet hospitis Argi.
 Hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit,
 aurea nunc, olim silvestribus horrida dumis.
 Iam tum religio pavidos terrebat agrestes
 dira loci, iam tum silvam saxumque tremebant. 350
 'Hoc nemus, hunc' inquit 'frondoso vertice collem
 (quis deus incertum est) habitat deus: Arcades ipsum
 credunt se vidisse Iovem, cum saepe nigrantem
 aegida concuteret dextra nimbosque cieret.
 Haec duo praeterea disiectis oppida muris, 355
 reliquias veterumque vides monimenta virorum.
 Hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit arcem:
 Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.'
 Talibus inter se dictis ad tecta subibant
 pauperis Evandri, passimque armenta videbant 360
 Romanoque foro et lautis mugire Carinis.
 Ut ventum ad sedes, 'Haec' inquit 'limina victor
 Alcides subiit, haec illum regia cepit.
 Aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
 finge deo, rebusque veni non asper egenis.' 365
 Dixit et angusti subter fastigia tecti
 ingentem Aenean duxit, stratisque locavit
 effultum foliis et pelle Libystidis ursae.
 Nox ruit et fuscis tellurem amplectitur alis.
 At Venus haud animo nequiquam exterrita mater 370
 Laurentumque minis et duro mota tumultu
 Vulcanum alloquitur, thalamoque haec coniugis aureo
 incipit et dictis divinum aspirat amorem:
 'Dum bello Argolici vastabant Pergama reges
 debita casurasque inimicis ignibus arces, 375
 non ullum auxilium miseris, non arma rogavi
 artis opisque tuae, nec te, carissime coniunx,
 incassumve tuos volui exercere labores,
 quamvis et Priami deberem plurima natis,

et durum Aeneae flevissem saepe laborem. 380

Nunc Iovis imperiis Rutulorum constitit oris:

ergo eadem supplex venio et sanctum mihi numen

arma rogo genetrix nato. Te filia Nerei,

te potuit lacrimis Tithonia flectere coniunx.

Aspice qui coeant populi, quae moenia clausis 385

ferrum acuant portis in me excidiumque meorum.'

Dixerat et niveis hinc atque hinc diva lacertis

cunctantem amplexu molli foveat. Ille repente

accepit solitam flammam, notusque medullas

intravit calor et labefacta per ossa cucurrit: 390

non secus atque olim tonitru cum rupta corusco

igne rima micans percurrit lumine nimbos.

Sensit laeta dolis et formae conscia coniunx.

Tum pater aeterno fatur devinctus amore:

'Quid causas petis ex alto? fiducia cessit 395

quo tibi, diva, mei? similis si cura fuisset,

tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset:

nec Pater omnipotens Troiam nec fata vetabant

stare decemque alios Priamum superesse per annos.

Et nunc, si bellare paras atque haec tibi mens est, 400

quidquid in arte mea possum promittere curae,

quod fieri ferro liquidove potest electro,

quantum ignes animaeque valent, absiste precando

viribus indubitare tuis.' Ea verba locutus

optatos dedit amplexus placidumque petivit

coniugis infusus gremio per membra soporem. 405

Inde ubi prima quies medio iam Noctis abactae

curriculo expulerat somnum, cum femina primum,

cui tolerare colo vitam tenuique Minerva

impositum, cinerem et sopitos suscitavit ignes, 410

noctem addens operi, famulasque ad lumina longo

exercet penso, castum ut servare cubile

coniugis et possit parvos educere natos:

haud secus Ignipotens nec tempore segnior illo

mollibus e stratis opera ad fabrilis surgit. 415

Insula Sicanium iuxta latus Aeoliamque

erigitur Liparen, fumantibus ardua saxis,

quam subter specus et Cyclophum exesa caminis

antra Aetnaea tonant, validique incudibus ictus
 auditi referunt gemitus, striduntque cavernis 420
 stricturae Chalybum et fornacibus ignis anhelat,
 Vulcani domus, et Vulcania nomine tellus.
 Hoc tunc Ignipotens caelo descendit ab alto.
 Ferrum exercebant vasto Cyclopes in antro,
 Brontesque Steropesque et nudus membra Pyracmon. 425
 His informatum manibus iam parte polita
 fulmen erat, toto Genitor quae plurima caelo
 deiicit in terras, pars imperfecta manebat.
 Tres imbris torti radios, tres nubis aquosae
 addiderant, rutili tres ignis et alitis Austri: 430
 fulgores nunc terrificos sonitumque metumque
 miscebant operi flammisque sequacibus iras.
 Parte alia Marti currumque rotasque volucres
 instabant, quibus ille viros, quibus excitat urbes;
 aegidaque horriferam, turbatae Palladis arma, 435
 certatim squamis serpentum auroque polibant
 conexosque angues ipsamque in pectore divae
 Gorgona, desecto vertentem lumina collo.
 'Tollite cuncta' inquit 'coeptosque auferte labores,
 Aetnaei Cyclopes, et huc advertite mentem: 440
 arma acri facienda viro, nunc viribus usus,
 nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra.
 praecipitate moras.' Nec plura effatus; at illi
 ocus incubuere omnes pariterque laborem
 sortiti. Fluit aes ravis aurique metallum, 445
 vulnificusque chalybs vasta fornace liquescit.
 Ingentem clipeum informant, unum omnia contra
 tela Latinorum, septenosque orbibus orbes
 impediunt. Alii ventosis follibus auras
 accipiunt redduntque, alii stridentia tingunt 450
 aera lacu. Gemit impositis incudibus antrum.
 Illi inter sese multa vi brachia tollunt
 in numerum, versantque tenaci forcipe massam.
 Haec pater Aeoliis properat dum Lemnius oris,
 Evandrum ex humili tecto lux suscitât alma 455
 et matutini volucrum sub culmine cantus.
 Consurgit senior, tunicaque inducitur artus,

et Tyrrhena pedum circumdat vincula plantis :
 tum lateri atque umeris Tegeaeum subligat ensem,
 demissa ab laeva pantherae terga retorquens. 460
 Nec non et gemini custodes limine ab alto
 praecedunt gressumque canes comitantur herilem.
 Hospitis Aeneae sedem et secreta petebat
 sermonum memor et promissi muneris heros.
 Nec minus Aeneas se matutinus agebat. 465
 Filius huic Pallas, illi comes ibat Achates.
 Congressi iungunt dextras mediisque residunt
 aedibus et licito tandem sermone fruuntur.
 Rex prior haec :
 'Maxime Teucrorum ductor, quo sospite numquam 470
 res equidem Troiae victas aut regna fatebor,
 nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
 exiguae vires : hinc Tusco claudimur amni,
 hinc Rutulus premit et murum circumsonat armis.
 Sed tibi ego ingentes populos opulentaque regnis 475
 iungere castra paro, quam fors inopina salutem
 ostentat : fatis huc te poscentibus affers.
 Haud procul hinc saxo incolitur fundata vetusto
 urbis Agyllinae sedes, ubi Lydia quondam
 gens, bello praeclara, iugis insedit Etruscis. 480
 Hanc multos florentem annos rex deinde superbo
 imperio et saevis tenuit Mezentius armis.
 Quid memorem infandas caedes, quid facta tyranni
 effera? di capiti ipsius generique reservent!
 Mortua quin etiam iungebat corpora vivis, 485
 componens manibusque manus atque oribus ora,
 tormenti genus, et sanie taboque fluentes
 complexu in misero longa sic morte necabat.
 At fessi tandem cives infanda furentem
 armati circumstant ipsumque domumque, 490
 obtruncant socios, ignem ad fastigia iactant.
 Ille inter caedem Rutulorum elapsus in agros
 confugere et Turni defendier hospitis armis.
 Ergo omnis furiis surrexit Etruria iustis :
 regem ad supplicium praesenti Marte reposcunt. 495
 His ego te, Aenea, ductorem millibus addam.

Toto namque fremunt condensae litore puppes
 signaque ferre iubent; retinet longaevus haruspex
 fata canens "O Maeoniae delecta iuventus,
 flos veterum virtusque virum, quos iustus in hostem 500
 fert dolor et merita accendit Mezentius ira,
 nulli fas Italo tantam subiungere gentem:
 externos optate duces:" tum Etrusca resedit
 hoc acies campo, monitis exterrita divum.
 Ipse oratores ad me regnique coronam 505
 cum sceptro misit mandatque insignia Tarchon,
 succedam castris Tyrrhenaque regna capessam.
 Sed mihi tarda gelu saeculisque effeta senectus
 invidet imperium seraeque ad fortia vires.
 Natum exhortarer, ni mixtus matre Sabella 510
 hinc partem patriae traheret. Tu, cuius et annis
 et generi fata indulgent, quem numina poscunt,
 ingredi, o Teucrum atque Italum fortissime ductor.
 Hunc tibi praeterea, spes et solatia nostri,
 Pallanta adiungam; sub te tolerare magistro 515
 militiam et grave Martis opus, tua cernere facta
 assuescat, primis et te miretur ab annis.
 Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
 lecta dabo, totidemque suo tibi munere Pallas.
 Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant 520
 Aeneas Anchisiades et fidus Achates,
 multaque duræ suo tristi cum corde putabant,
 ni signum caelo Cytherea dedisset aperto.
 Namque improvise vibratus ab aethere fulgor
 cum sonitu venit, et ruere omnia visa repente, 525
 Tyrrhenusque tubae mugire per aethera clangor.
 Suspiciunt, iterum atque iterum fragor increpat ingens:
 arma inter nubem caeli regione serena
 per sudum rutilare vident et pulsa tonare.
 Obstupuere animis alii, sed Troius heros 530
 agnovit sonitum et divae promissa parentis.
 Tum memorat "Ne vero, hospes, ne quaere profecto,
 quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo.
 Hoc signum cecinit missuram diva creatrix,
 si bellum ingrueret, Vulcaniaque arma per auras 535

laturam auxilio.

Heu quantae miseris caedes Laurentibus instant!
 quas poenas mihi, Turne, dabis! quam multa sub undas
 scuta virum galeasque et fortia corpora volves,
 Thybri pater! poscant acies et foedera rumpant.' 540

Haec ubi dicta dedit, solio se tollit ab alto
 et primum Herculeis sopitas ignibus aras
 excitat, hesternumque larem parvosque penates
 laetus adit: mactant lectas de more bidentes
 Evandrus pariter, pariter Troiana iuventus. 545
 Post hinc ad naves graditur sociosque revisit.
 Quorum de numero qui sese in bella sequantur
 praestantes virtute legit; pars cetera prona
 fertur aqua segnisque secundo defluit amni,
 nuntia ventura Ascanio rerumque patrisque. 550
 Dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arva;
 ducunt exsortem Aeneae, quem fulva leonis
 pellis obit totum, praefulgens unguibus aureis.

Fama volat parvam subito vulgata per urbem,
 ocius ire equites Tyrrheni ad limina regis. 555

Vota metu duplicant matres, propiusque periculo
 it timor, et maior Martis iam apparet imago.
 Tum pater Evandrus dextram complexus euntis
 haeret, inexpletus lacrimans, ac talia fatur:
 'O mihi praeteritos referat si Iuppiter annos, 560

qualis eram, cum primam aciem Praeneste sub ipsa
 stravi scutorumque incendi victor acervos,
 et regem hac Erulum dextra sub Tartara misi,
 nascenti cui tres animas Feronia mater

(horrendum dictu) dederat, terna arma movenda;
 ter leto sternendus erat; cui tum tamen omnes
 abstulit haec animas dextra et totidem exuit armis:
 non ego nunc dulci amplexu divellerer usquam,
 nate, tuo, neque finitimo Mezentius umquam
 huic capiti insultans tot ferro saeva dedisset 570
 funera, tam multis viduasset civibus urbem.

At vos, o superi, et divum tu maxime rector
 Iuppiter, Arcadii, quaeso, miserescite regis,
 et patrias audite preces. Si numina vestra

incolumem Pallanta mihi, si fata reservant,
 si visurus eum vivo et venturus in unum,
 vitam oro, patior quemvis durare laborem.
 Sin aliquem infandum casum, Fortuna, minaris,
 nunc, nunc o liceat crudelem abrumperé vitam,
 dum curae ambiguae, dum spes incerta futuri,
 dum te, care puer, mea sera et sola voluptas,
 complexu teneo; gravior neu nuntius aures
 vulneret.' Haec genitor digressu dicta supremo
 fundebat: famuli collapsum in tecta ferebant.

Iamque adeo exierat portis equitatus apertis,
 Aeneas inter primos et fidus Achates,
 inde alii Troiae proceres, ipse agmine Pallas
 in medio, chlamyde et pictis conspectus in armis:
 qualis ubi Oceani perfusus Lucifer unda,
 quem Venus ante alios astrorum diligit ignes,
 extulit os sacrum caelo tenebrasque resolvit.
 Stant pavidæ in muris matres oculisque sequuntur
 pulveream nubem et fulgentes aere catervas.
 Olli per dumos, qua proxima meta viarum,
 armati tendunt; it clamor, et agmine facto
 quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.
 Est ingens gelidum lucus prope Caeritis amnem,
 religione patrum late sacer; undique colles
 includere cavi et nigra nemus abiete cingunt.
 Silvano fama est veteres sacrasse Pelasgos,
 arborum pecorisque deo, lucumque diemque,
 qui primi fines aliquando habuere Latinos:
 haud procul hinc Tarcho et Tyrrheni tuta tenebant
 castra locis, celsoque omnis de colle videri
 iam poterat legio et latis tendebat in arvis.
 Huc pater Aeneas et bello lecta iuventus
 succedunt, fessique et equos et corpora curant.

At Venus aethrios inter dea candida nimbos
 dona ferens aderat; natumque in valle reducta
 ut procul et gelido secretum flumine vidit,
 talibus affata est dictis seque obtulit ultro:
 'En perfecta mei promissa coniugis arte
 munera, ne mox aut Laurentes, nate, superbos

aut acrem dubites in proelia poscere Turnum.
 Dixit, et amplexus nati Cytherea petivit, 615
 arma sub adversa posuit radiantia quercu.
 Ille, deae donis et tanto laetus honore,
 expleri nequit atque oculos per singula volvit,
 miraturque interque manus et brachia versat
 terribilem cristis galeam flammasque vomentem, 620
 fatiferumque ensem, lorica ex aere rigentem
 sanguineam ingentem, qualis cum caerula nubes
 solis inardescit radiis longeque refulget;
 tum leves ocreas electro auroque recocto,
 hastamque et clipei non enarrabile textum. 625
 Illic res Italas Romanorumque triumphos,
 haud vatum ignarus venturique inscius aevi,
 fecerat Ignipotens, illic genus omne futurae
 stirpis ab Ascanio pugnataque in ordine bella.
 Fecerat et viridi fetam Mavortis in antro 630
 procubuisse lupam, geminos huic ubera circum
 ludere pendentes pueros et lambere matrem
 impavidos, illam tereti cervice reflexa
 mulcere alternos et corpora fingere lingua.
 Nec procul hinc Romam et raptas sine more Sabinas 635
 consessu caveae, magnis Circensibus actis,
 addiderat, subitoque novum consurgere bellum
 Romulidis Tatiumque seni Curibusque severis.
 Post idem inter se posito certamine reges
 armati Iovis ante aram paterasque tenentes 640
 stabant et caesa iungebant foedera porca.
 Haud procul inde citae Mettum in diversa quadrigae
 distulerant (at tu dictis, Albane, maneres!)
 raptabatque viri mendacis viscera Tullus
 per silvam, et sparsi rorabant sanguine vepres. 645
 Nec non Tarquinium eiectionem Porsenna iubebat
 accipere ingentem urbem obsidione premebat:
 Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant.
 Illum indignanti similem similemque minanti
 aspiceres, pontem auderet quia vellere Cocles 650
 et fluvium vinclis innaret Cloelia ruptis.
 In summo custos Tarpeiae Manlius arcis
 stabat pro templo et Capitolia celsa tenebat,

Romuleoque recens horrebat regia culmo.
 atque hic auratis volitans argenteus anser 655
 porticibus Gallos in limine adesse canebat :
 Galli per dumos aderant arcemque tenebant,
 defensi tenebris et dono noctis opacae :
 aurea caesaries ollis atque aurea vestis ;
 virgatis lucent sagulis, tum lactea colla 660
 auro innectuntur, duo quisque Alpina coruscant
 gaesa manu, scutis protecti corpora longis.
 Hic exsultantes Salios nudosque Lupercos
 lanigerosque apices et lapsa ancilia caelo
 extuderat ; castae ducebant sacra per urbem 665
 pilentis matres in mollibus. Hinc procul addit
 Tartareas etiam sedes, alta ostia Ditis,
 et scelerum poenas et te, Catilina, minaci
 pendentem scopulo Furiarumque ora trementem,
 secretosque pios, his danthem iura Catonem. 670
 Haec inter tumidi late maris ibat imago
 aurea, sed fluctu spumabant caerula cano ;
 et circum argento clari delphines in orbem
 aequora verrebant caudis aestumque secabant.
 In medio classes aeratas, Actia bella, 675
 cernere erat, totumque instructo Marte videres
 fervere Leucaten auroque effulgere fluctus.
 Hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
 cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
 stans celsa in puppi ; geminas cui tempora flammas 680
 laeta vomunt patriumque aperitur vertice sidus.
 Parte alia ventis et dis Agrippa secundis
 arduus agmen agens : cui, belli insigne superbum,
 tempora navali fulgent rostrata corona.
 Hinc ope barbarica variisque Antonius armis, 685
 victor ab Aurorae populis et litore rubro,
 Aegyptum viresque Orientis et ultima secum
 Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.
 Una omnes ruere, ac totum spumare reductis
 convulsum remis rostrisque tridentibus aequor. 690
 Alta petunt : pelago credas innare revulsas
 Cycladas aut montes concurrere montibus altos,
 tanta mole viri turritis puppibus instant.

Stuppea flamma manu telisque volatile ferrum
 spargitur, arva nova Neptunia caede rubescunt. 695
 Regina in mediis patrio vocat agmina sistro,
 necdum etiam geminos a tergo respicit angues.
 Omnigenumque deum monstra et latrator Anubis
 contra Neptunum et Venerem contraque Minervam
 tela tenent. Saevit medio in certamine Mavors 700
 caelatus ferro, tristesque ex aethere Dirae,
 et scissa gaudens vadit Discordia palla,
 quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
 Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
 desuper: omnis eo terrore Aegyptus et Indi, 705
 omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei.
 Ipsa videbatur ventis regina vocatis
 vela dare et laxos iam iamque immittere funes.
 Illam inter caedes pallentem morte futura
 fecerat Ignipotens undis et Iapyge ferri, 710
 contra autem magno maerentem corpore Nilum
 pandentemque sinus et tota veste vocantem
 caeruleum in gremium latebrosaque flumina victos.
 At Caesar, triplici invectus Romana triumpho
 moenia, dis Italis votum immortale sacrabat, 715
 maxima tercentum totam delubra per urbem.
 Laetitia ludisque viae plausuque fremebant;
 omnibus in templis matrum chorus, omnibus arae;
 ante aras terram caesi stravere iuveni.
 Ipse, sedens niveo candentis limine Phoebi, 720
 dona recognoscit populorum aptatque superbis
 postibus; incedunt victae longo ordine gentes,
 quam variae linguis, habitu tam vestis et armis.
 Hic Nomadum genus et discinctos Mulciber Afros,
 hic Lelegas Carasque sagittiferosque Gelonos 725
 finxerat; Euphrates ibat iam mollior undis,
 extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis,
 indomitique Dahae, et pontem indignatus Araxes.
 Talia per clipeum Vulcani, dona parentis,
 miratur rerumque ignarus imagine gaudet, 730
 attollens umero famamque et fata nepotum.

AENEIS.

LIBER NONUS.

Atque ea diversa penitus dum parte geruntur,
Irim de caelo misit Saturnia Iuno
audacem ad Turnum. Luco tum forte parentis
Pilumni Turnus sacrata valle sedebat.
Ad quem sic roseo Thaumantias ore locuta est : 5
'Turne, quod optanti divum promittere nemo
auderet, volvenda dies en attulit ultro.
Aeneas urbe et sociis et classe relictâ
sceptrâ Palatini sedemque petit Evandri.
Nec satis : extremas Corythi penetravit ad urbes, 10
Lydorumque manum collectos armat agrestes.
Quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus.
Rumpe moras omnes et turbata arripe castra.'
Dixit, et in caelum paribus se sustulit alis,
ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum. 15
Agnovit iuvenis duplicesque ad sidera palmas
sustulit, ac tali fugientem est voce secutus :
'Iri, decus caeli, quis te mihi nubibus actam
detulit in terras? unde haec tam clara repente
tempestas? medium video discedere caelum 20
palantesque polo stellas. Sequor omina tanta,
quisquis in arma vocas.' Et sic effatus ad undam
processit summoque hausit de gurgite lymphas,
multa deos orans, oneravitque aethera votis.
Iamque omnis campis exercitus ibat apertis, 25
dives equum, dives pictâ vestis et auri.
Messapus primas acies, postrema coercent
Tyrrhidae iuvenes, medio dux agmine Turnus

[vertitur arma tenens et toto vertice supra est:]
 ceu septem surgens sedatis amnis altus 30
 per tacitum Ganges, aut pingui flumine Nilus
 cum refluit campis et iam se condidit alveo.
 Hic subitam nigro glomerari pulvere nubem
 prospiciunt Teucris ac tenebras insurgere campis.
 Primus ab adversa conclamat mole Caicus: 35
 'Quis globus, o cives, caligine volvitur atra?
 Ferte citi ferrum, date tela, ascendite muros,
 hostis adest, heia!' Ingenti clamore per omnes
 condunt se Teucris portas et moenia complent.
 Namque ita discedens praeceperat optimus armis 40
 Aeneas: si qua interea fortuna fuisset,
 neu struere auderent aciem neu credere campo;
 castra modo et tutos servarent aggere muros.
 Ergo etsi conferre manum pudor iraque monstrat,
 obiciunt portas tamen et praecepta facessunt, 45
 armatique cavis expectant turribus hostem.
 Turnus, ut ante volans tardum praecesserat agmen,
 viginti lectis equitum comitatus et urbi
 improvisus adest: maculis quem Thracius albis
 portat equus cristaque tegit galea aurea rubra. 50
 'Ecquis erit, mecum, iuvenes, qui primus in hostem?—
 En' ait, et iaculum attorquens emittit in auras,
 principium pugnae, et campo sese arduus infert.
 Clamorem excipiunt socii fremituque sequuntur
 horrissono: Teucrum mirantur inertia corda, 55
 non aequo dare se campo, non obvia ferre
 arma viros, sed castra fovere. Huc turbidus atque huc
 lustrat equo muros aditumque per avia quaerit.
 Ac veluti pleno lupo insidiatus ovili
 cum fremit ad caulas, ventos perpressus et imbres, 60
 nocte super media; tuti sub matribus agni
 balatum exercent; ille asper et improbus ira
 saevit in absentes, collecta fatigat edendi
 ex longo rabies et siccae sanguine fauces.
 Haud aliter Rutulo muros et castra tuenti 65
 ignescunt irae; duris dolor ossibus ardet,
 qua temptet ratione aditus et quae via clausos

excutiat Teucros vallo atque effundat in aequum.
 Classem, quae lateri castrorum adiuncta latebat,
 aggeribus saeptam circum et fluvialibus undis, 70
 invadit sociosque incendia poscit ovantes,
 atque manum pinu flagranti fervidus implet.
 Tum vero incumbunt; urget praesentia Turni;
 atque omnis facibus pubes accingitur atris.
 Diripuerunt focos; piceum fert fumida lumen 75
 taeda et commixtam Vulcanus ad astra favillam.
 Quis deus, o Musae, tam saeva incendia Teucris
 avertit? tantos ratibus quis depulit ignes?
 Dicite. Prisca fides facta, sed fama perennis.
 Tempore quo primum Phrygia formabat in Ida 80
 Aeneas classem et pelagi petere alta parabat,
 ipsa deum fertur Genetrix Berecynthia magnum
 vocibus his affata Iovem: 'Da, nate, petenti,
 quod tua cara parens domito te poscit Olympo.
 Pineae silva mihi, multos dilecta per annos; 85
 lucus in arce fuit summa, quo sacra ferebant,
 nigranti picea trabibusque obscurus acernis:
 has ego Dardanio iuveni, cum classis egeret,
 laeta dedi; nunc sollicitam timor anxius angit.
 Solve metus atque hoc precibus sine posse parentem, 90
 neu cursu quassatae ullo neu turbine venti
 vincantur: prosit nostris in montibus ortas.'
 Filius huic contra, torquet qui sidera mundi:
 'O genetrix, quo fata vocas? aut quid petis istis?
 mortali manu factae immortale carinae 95
 fas habeant, certusque incerta pericula lustret
 Aeneas? cui tanta deo permissa potestas?
 Immo ubi defunctae finem portusque tenebunt
 Ausonios olim, quaecumque evaserit undis,
 Dardaniumque ducem Laurentia vexerit arva, 100
 mortalem eripiam formam magnique iubebo
 aequoris esse deas, qualis Nereia Doto
 et Galatea secant spumantem pectore pontum.'
 Dixerat idque ratum Stygii per flumina fratris,
 per pice torrentes atraque voragine ripas 105
 annuit et totum nutu tremefecit Olympum.

Ergo aderat promissa dies et tempora Parcae
 debita complerant, cum Turni iniuria Matrem
 admonuit ratibus sacris depellere taedas.
 Hic primum nova lux oculis offulsit, et ingens 110
 visus ab Aurora caelum transcurrere nimbus,
 Idaeique chori; tum vox horrenda per auras
 excidit et Troum Rutulorumque agmina complet:
 'Ne trepitate meas, Teucris, defendere naves
 neve armate manus: maria ante exurere Turno 115
 quam sacras dabitur pinus. Vos ite solutae,
 ite deae pelagi: Genetrix iubet.' Et sua quaeque
 continuo puppes abrumpunt vincula ripis,
 delphinumque modo demersis aequora rostris
 ima petunt. Hinc virgineae (mirabile monstrum) 120
 reddunt se totidem facies pontoque feruntur,
 [quot prius aeratae steterant ad litora prorae.]
 Obstupuere animis Rutuli, conterritus ipse
 turbatis Messapus equis, cunctatur et amnis
 rauca sonans revocatque pedem Tiberinus ab alto. 125
 At non audaci Turno fiducia cessit;
 ultro animos tollit dictis atque increpat ultro:
 'Troianos haec monstra petunt; his Iuppiter ipse
 auxilium solitum eripuit; non tela neque ignes
 exspectant Rutulos. Ergo maria invia Teucris 130
 nec spes ulla fugae: rerum pars altera adempta est:
 terra autem in nostris manibus, tot millia, gentes
 arma ferunt Italiae. Nil me fatalia terrent,
 si qua Phryges prae se iactant, responsa deorum:
 sat fatis Venerique datum, tetigere quod arva 135
 fertilis Ausoniae Troes. Sunt et mea contra
 fata mihi, ferro sceleratam excindere gentem,
 coniuge praerepta: nec solos tangit Atridas
 iste dolor, solisque licet capere arma Mycenis.
 "Sed periisse semel satis est:" peccare fuisset 140
 ante satis, penitus modo non genus omne perosos
 femineum. Quibus haec medii fiducia valli
 fossarumque morae, leti discrimina parva,
 dant animos! At non viderunt moenia Troiae
 Neptuni fabricata manu considerare in ignes? 145

Sic vos, o lecti, ferro quis scindere vallum
 apparat, et mecum invadit trepidantia castra?
 Non armis mihi Vulcani, non mille carinis
 est opus in Teucros: addant se protinus omnes
 Etrusci socios: tenebras et inertia furta 150
 Palladii, caesis summae custodibus arcis,
 ne timeant, nec equi caeca condemur in alvo:
 luce palam certum est igni circumdare muros.
 Haud sibi cum Danais rem faxo et pube Pelasga
 esse ferant, decimum quos distulit Hector in annum. 155
 Nunc adeo, melior quoniam pars acta diei,
 quod superest, laeti bene gestis corpora rebus
 procurate, viri, et pugnam sperate parari.
 Interea vigilum excubiis obsidere portas
 cura datur Messapo et moenia cingere flammis; 160
 bis septem Rutuli, muros qui milite servant,
 delecti; ast illos centeni quemque sequuntur
 purpurei cristis iuvenes auroque corusci.
 Discurrunt variantque vices, fusique per herbam
 indulgent vino et vertunt crateras aënos. 165
 Collucent ignes, noctem custodia ducit
 insomnem ludo.

Haec super e vallo prospectant Troes et armis
 alta tenent, nec non trepidi formidine portas
 explorant, pontesque et propugnacula iungunt, 170
 tela gerunt. Instat Mnestheus acerque Serestus,
 quos pater Aeneas, si quando adversa vocarent,
 rectores iuvenum et rerum dedit esse magistros.
 Omnis per muros legio, sortita periculum,
 excubat exercetque vices, quod cuique tuendum est. 175

Nisus erat portae custos, acerrimus armis,
 Hyrtacides, comitem Aeneae quem miserat Ida
 venatrix iaculo celerem levibusque sagittis;
 et iuxta comes Euryalus, quo pulchrior alter
 non fuit Aeneadam Troiana neque induit arma, 180
 ora puer prima signans intonsa iuventa.
 His amor unus erat, pariterque in bella ruebant:
 tum quoque communi portam statione tenebant.
 Nisus ait: 'Dine hunc ardorem mentibus addunt,

Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido? 185
 Aut pugnam aut aliquid iamdudum invadere magnum
 mens agitat mihi nec placida contenta quiete est.
 Cernis, quae Rutulos habeat fiducia rerum.
 Lumina rara micant; somno vinoque soluti
 procubuerunt; silent late loca; percipe porro, 190
 quid dubitem et quae nunc animo sententia surgat.
 Aenean acciri omnes, populusque patresque,
 exposcunt mittique viros, qui certa reportent.
 Si tibi quae posco promittunt (nam mihi facti
 fama sat est), tumulto videor reperire sub illo 195
 posse viam ad muros et moenia Pallantea.
 Obstupuit magno laudum percussus amore
 Euryalus; simul his ardentem affatur amicum:
 'Mene igitur socium summis adiungere rebus,
 Nise, fugis? solum te in tanta pericula mittam? 200
 Non ita me genitor, bellis assuetus Opheltes,
 Argolicum terrorem inter Troiaequae labores
 sublatum erudiit, nec tecum talia gessi,
 magnanimum Aenean et fata extrema secutus:
 est hic, est animus lucis contemptor et istum 205
 qui vita bene credat emi, quo tendis, honorem.'
 Nisus ad haec: 'Equidem de te nil tale verebar,
 nec fas, non, ita me referat tibi magnus ovantem
 Iuppiter aut quicumque oculis haec aspicit aequis.
 Sed si quis, quae multa vides discrimine tali, 210
 si quis in adversum rapiat casusve deusve,
 te superesse velim; tua vita dignior aetas.
 Sit qui me raptum pugna pretiove redemptum
 mandet humo solita, aut si qua id Fortuna vetabit,
 absenti ferat inferias decoretque sepulcro. 215
 Neu matri miserae tanti sim causa doloris,
 quae te sola, puer, multis e matribus ausa
 persequitur, magni nec moenia curat Acestae.'
 Ille autem 'Causas nequiquam nectis inanes,
 nec mea iam mutata loco sententia cedit: 220
 acceleremus' ait. Vigiles simul excitat, illi
 succedunt servantque vices: statione relicta
 ipse comes Niso graditur, regemque requirunt.

Cetera per terras omnes animalia somno
 laxabant curas et corda oblita laborum; 225
 ductores Teucrum primi, delecta iuventus,
 consilium summis regni de rebus habebant,
 quid facerent quisve Aeneae iam nuntius esset.
 Stant longis annixi hastis, et scuta tenentes,
 castrorum et campi medio. Tum Nisus et una 230
 Euryalus confestim alacres admittier orant:
 rem magnam, pretiumque morae fore. Primus Iulus
 accepit trepidos ac Nisum dicere iussit.
 Tum sic Hyrtacides: 'Audite o mentibus aequis,
 Aeneadae, neve haec nostris spectentur ab annis, 235
 quae ferimus. Rutuli somno vinoque soluti
 conticuere; locum insidiis conspeximus ipsi,
 qui patet in bivio portae, quae proxima ponto;
 interrupti ignes, aterque ad sidera fumus
 erigitur: si fortuna permittitis uti 240
 quaesitum Aenean et moenia Pallantea,
 mox hic cum spoliis ingenti caede peracta
 affore cernetis. Nec nos via fallit euntes:
 vidimus obscuris primam sub vallibus urbem
 venatu assiduo, et totum cognovimus amnem.' 245
 Hic annis gravis atque animi maturus Aletes:
 'Di patrii, quorum semper sub numine Troia est,
 non tamen omnino Teucros delere paratis,
 cum tales animos iuvenum et tam certa tulistis
 pectora.' Sic memorans umeros dextrasque tenebat 250
 amborum, et vultum lacrimis atque ora rigabat.
 'Quae vobis, quae digna, viri, pro laudibus istis
 praemia posse rear solvi? Pulcherrima primum
 di moresque dabunt vestri; tum cetera reddet
 actutum pius Aeneas atque integer aevi 255
 Ascanius, meriti tanti non immemor umquam.'
 'Immo ego vos, cui sola salus genitore reducto,'
 excipit Ascanius, 'per magnos, Nise, Penates
 Assaracique Larem et canae penetralia Vestae
 obtestor; quaecumque mihi fortuna fidesque est, 260
 in vestris pono gremiis; revocate parentem,
 reddite conspectum; nihil illo triste recepto.

Bina dabo argento perfecta atque aspera signis
 pocula, devicta genitor quae cepit Arisba,
 et tripodas geminos, auri duo magna talenta, 265
 cratera antiquum, quem dat Sidonia Dido.
 Si vero capere Italiam sceptrisque potiri
 contigerit victori et praedae dicere sortem,
 vidisti quo Turnus equo, quibus ibat in armis
 aureus: ipsum illum, clipeum cristasque rubentes 270
 excipiam sorti, iam nunc tua praemia, Nise.
 Praeterea bis sex genitor lectissima matrum
 corpora captivosque dabit suaeque omnibus arma,
 insuper his campi quod rex habet ipse Latinus.
 Te vero, mea quem spatiis propioribus aetas 275
 insequitur, venerande puer, iam pectore toto
 accipio et comitem casus complector in omnes.
 Nulla meis sine te quaeretur gloria rebus;
 seu pacem seu bella geram, tibi maxima rerum
 verborumque fides.' Contra quem talia fatur 280
 Euryalus: 'Me nulla dies tam fortibus ausis
 dissimilem arguerit; tantum fortuna secunda
 haud adversa cadat. Sed te super omnia dona
 unum oro: genetrix Priami de gente vetusta
 est mihi, quam miseram tenuit non Ilia tellus 285
 mecum excedentem, non moenia regis Acestae.
 Hanc ego nunc ignaram huius quodcumque pericli est
 inque salutatam linquo (nox et tua testis
 dextera), quod nequeam lacrimas perferre parentis.
 At tu, oro, solare inopem et succurre relictæ. 290
 Hanc sine me spem ferre tui: audentior ibo
 in casus omnes.' Percussa mente dedere
 Dardanidae lacrimas; ante omnes pulcher Iulus,
 atque animum patriae strinxit pietatis imago.
 Tum sic effatur: 295
 'Sponde digna tuis ingentibus omnia coeptis.
 Namque erit ista mihi genetrix, nomenque Creusae
 solum defuerit, nec partum gratia talem
 parva manet. Casus factum quicumque sequentur,
 per caput hoc iuro, per quod pater ante solebat: 300
 quae tibi polliceor reduci rebusque secundis,

haec eadem matrique tuae generique manebunt.
 Sic ait illacrimans; umero simul exuit ensem
 auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
 Gnosius, atqueabilem vagina aptarat eburna. 305
 Dat Niso Mnestheus pellem horrentisque leonis
 exuvias; galeam fidus permutat Aletes.
 Protinus armati incedunt; quos omnis euntes
 primorum manus ad portas iuvenumque senumque
 prosequitur votis. Nec non et pulcher Iulus, 310
 ante annos animumque gerens curamque virilem,
 multa patri mandata dabat portanda: sed aurae
 omnia discerpunt et nubibus irrita donant.
 Egressi superant fossas noctisque per umbram
 castra inimica petunt, multis tamen ante futuri 315
 exitio. Passim somno vinoque per herbam
 corpora fusa vident, arrectos litore currus,
 inter lora rotasque viros, simul arma iacere,
 vina simul. Prior Hyrtacides sic ore locutus:
 'Euryale, audendum dextra; nunc ipsa vocat res. 320
 Hac iter est. Tu, ne qua manus se attollere nobis
 a tergo possit, custodi et consule longe;
 haec ego vasta dabo et lato te limite ducam.'
 Sic memorat vocemque premit; simul ense superbum
 Rhamnetem aggreditur, qui forte tapetibus altis 325
 exstructus toto proflabat pectore somnum,
 rex idem et regi Turno gratissimus augur,
 sed non augurio potuit depellere pestem.
 Tres iuxta famulos temere inter tela iacentes,
 armigerumque Remi premit aurigamque sub ipsis 330
 nactus equis, ferroque secat pendentia colla;
 tum caput ipsi aufert domino truncumque relinquit
 sanguine singultantem; atro tepefacta cruore
 terra torique madent: nec non Lamyrumque Lamumque 335
 et iuvenem Serranum, illa qui plurima nocte
 luserat, insignis facie, multoque iacebat
 membra deo victus; felix, si protinus illum
 aequasset nocti ludum in lucemque tulisset:
 impastus ceu plena leo per ovilia turbans
 (suadet enim vesana fames) manditque trahitque 340

molle pecus mutumque metu, fremit ore cruento.
 Nec minor Euryali caedes; incensus et ipse
 perfurit ac multam in medio sine nomine plebem,
 Fadumque Herbesumque subit Rhoetumque Abarimque,
 ignaros, Rhoetum vigilantem et cuncta videntem, 345
 sed magnum metuens se post cratera tegebat;
 pectore in adverso totum cui comminus ensem
 condidit assurgenti et multa morte recepit:
 purpuream vomit ille animam et cum sanguine mixta
 vina refert moriens; hic furto fervidus instat. 350
 Iamque ad Messapi socios tendebat; ibi ignem
 deficere extremum et religatos rite videbat
 carpere gramen equos: breviter cum talia Nisus
 (sensit enim nimia caede atque cupidine ferri)
 'Absistamus' ait, 'nam lux inimica propinquat. 355
 Poenarum exhaustum satis est, via facta per hostes.'
 Multa virum solido argento perfecta relinquunt
 armaque craterasque simul pulchrosque tapetas.
 Euryalus phaleras Rhamnetis et aurea bullis
 cingula, Tiburti Remulo ditissimus olim 360
 quae mittit dona, hospitio cum iungeret absens
 Caedicus; ille suo moriens dat habere nepoti;
 post mortem bello Rutuli pugnaque potiti;
 haec rapit atque umeris nequiquam fortibus aptat.
 Tum galeam Messapi habilem cristisque decoram 365
 induit. Excedunt castris et tuta capessunt.
 Interea praemissi equites ex urbe Latina,
 cetera dum legio campis instructa moratur,
 ibant et Turno regi responsa ferebant,
 tercentum, scutati omnes, Volcente magistro. 370
 Iamque propinquabant castris murosque subibant,
 cum procul hos laevo flectentes limite cernunt,
 et galea Euryalum sublustri noctis in umbra
 prodidit immemorem radiisque adversa refulsit.
 Haud temere est visum. Conclamat ab agmine Volcens: 375
 'State, viri. Quae causa viae? quive estis in armis?
 quove tenetis iter?' Nihil illi tendere contra,
 sed celerare fugam in silvas et fidere nocti.
 Obiiciunt equites sese ad divortia nota

hinc atque hinc omnemque abitum custode coronant. 380
 Silva fuit late dumis atque ilice nigra
 horrida, quam densi complerant undique sentes;
 rara per occultos lucebat semita calles.
 Euryalum tenebrae ramorum onerosaque praeda
 impediunt fallitque timor regione viarum; 385
 Nisus abit. Iamque imprudens evaserat hostes
 atque locos, qui post Albae de nomine dicti
 Albani, tum rex stabula alta Latinus habebat.
 Ut stetit et frustra absentem respexit amicum,
 'Euryale infelix, qua te regione reliqui? 390
 quave sequar, rursus perplexum iter omne revolvens
 fallacis silvae?' Simul et vestigia retro
 observata legit dumisque silentibus errat.
 Audit equos, audit strepitus et signa sequentum.
 Nec longum in medio tempus, cum clamor ad aures 395
 pervenit, ac videt Euryalum, quem iam manus omnis
 fraude loci et noctis, subito turbante tumultu,
 oppressum rapit et conantem plurima frustra.
 Quid faciat? qua vi iuvenem, quibus audeat armis
 eripere? an sese medios moriturus in enses 400
 inferat et pulchram properet per vulnera mortem?
 Ocius adducto torquet hastile lacerto
 suspiciens altam Lunam, et sic voce precatur:
 'Tu, dea, tu praesens nostro succurre labori,
 astrorum decus et nemorum Latonia custos. 405
 Si qua tuis umquam pro me pater Hyrtacus aris
 dona tulit, si qua ipse meis venatibus auxi,
 suspendive tholo, aut sacra ad fastigia fixi,
 hunc sine me turbare globum et rege tela per auras.'
 Dixerat, et toto conixus corpore ferrum 410
 coniicit: hasta volans noctis diverberat umbras,
 et venit aversi in tergum Sulmonis ibique
 frangitur ac fisso transit praecordia ligno.
 Volvitur ille vomens calidum de pectore flumen
 frigidus, et longis singultibus ilia pulsat. 415
 Diversi circumspectant. Hoc acrior idem
 ecce aliud summa telum librabat ab aure.

Dum trepidant, iit hasta Tago per tempus utrumque
 stridens, traiectoque haesit tepefacta cerebro.
 Saevit atrox Volcens, nec teli conspicit usquam 420
 auctorem, nec quo se ardens immittere possit.
 'Tu tamen interea calido mihi sanguine poenas
 persolves amborum' inquit; simul ense recluso
 ibat in Euryalum. Tum vero exterritus, amens
 conclamat Nisus, nec se celare tenebris 425
 amplius aut tantum potuit perferre dolorem:
 'Me, me—adsum qui feci—in me convertite ferrum,
 o Rutuli: mea fraus omnis; nihil iste nec ausus
 nec potuit; caelum hoc et conscia sidera testor;
 tantum infelicem nimium dilexit amicum.' 430
 Talia dicta dabat; sed viribus ensis adactus
 transadigit costas et candida pectora rumpit.
 Volvitur Euryalus leto, pulchrosque per artus
 it ruor, inque umeros cervix collapsa recumbit:
 purpureus veluti cum flos succisus aratro 435
 languescit moriens, lassove papavera collo
 demisere caput, pluvia cum forte gravantur.
 At Nisus ruit in medios solumque per omnes
 Volcentem petit, in solo Volcente moratur.
 Quem circum glomerati hostes hinc comminus atque hinc 440
 proturbant. Instat non setius ac rotat ensem
 fulmineum, donec Rutuli clamantis in ore
 condidit adverso et moriens animam abstulit hosti.
 Tum super exanimum sese proiecit amicum
 confossus, placidaque ibi demum morte quievit. 445
 Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,
 nulla dies umquam memori vos eximet aevo,
 dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
 accolet, imperiumque pater Romanus habebit.
 Victores praeda Rutuli spoliisque potiti 450
 Volcentem exanimum flentes in castra ferebant.
 Nec minor in castris luctus Rhamneta reperto
 exsanguis et primis una tot caede peremptis,
 Serranoque Numaque. Ingens concursus ad ipsa
 corpora seminecesque viros tepidaque recentem 455
 caede locum et plenos spumanti sanguine rivos.

Agnoscent spolia inter se galeamque nitentem
Messapi et multo phaleras sudore receptas.

Et iam prima novo spargebat lumine terras
Tithoni croceum linquens Aurora cubile: 460

iam sole infuso, iam rebus luce relectis
Turnus in arma viros, armis circumdatus ipse,
suscitat, aeratasque acies in proelia cogit
quisque suas, variisque acuunt rumoribus iras. 465

Quin ipsa arrectis, visu miserabile, in hastis
praefigunt capita et multo clamore sequuntur
Euryali et Nisi.

Aeneadae duri murorum in parte sinistra
opposuere aciem, nam dextera cingitur amni,
ingentesque tenent fossas et turribus altis 470
stant maesti; simul ora virum praefixa movebant,
nota nimis miseris atroque fluentia tabo.

Interea pavidam volitans pennata per urbem
nuntia Fama ruit matrisque allabitur aures
Euryali. At subitus miserae calor ossa reliquit, 475
excussi manibus radii revolutaque pensa.

Evolat infelix et femineo ululatu,
scissa comam, muros amens atque agmina cursu
prima petit, non illa virum non illa pericli
telorumque memor; caelum dehinc questibus implet: 480

‘Hunc ego te, Euryale, aspicio? tune ille senectae
sera meae requies, potuisti linquere solam,
crudelis? nec te, sub tanta pericula missum,
affari extremum miserae data copia matri?

Heu, terra ignota canibus data praeda Latinis 485
alitibusque iaces, nec te tua funera mater
produxi, pressive oculos, aut vulnera lavi,
veste tegens, tibi quam noctes festina diesque
urgebam et tela curas solabar aniles.

Quo sequar? aut quae nunc artus avulsaque membra 490
et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
nate, refers? hoc sum terraque marique secuta?
Figite me, si qua est pietas, in me omnia tela
coniicite, o Rutuli, me primam absumite ferro:
aut tu, magne Pater divum, miserere tuoque 495

invisum hoc detrude caput sub Tartara telo,
 quando aliter nequeo crudelem abrumpere vitam.
 Hoc fletu concussi animi, maestusque per omnes
 it gemitus: torpent infractae ad proelia vires.
 Illam incendentem luctus Idaeus et Actor
 Iliinei monitu et multum lacrimantis Iuli
 corripuiunt, interque manus sub tecta reponunt.

500

At tuba terribilem sonitum procul aere canoro
 increpuit; sequitur clamor caelumque remugit.
 Accelerant acta pariter testudine Volsci,
 et fossas implere parant ac vellere vallum.
 Quaerunt pars aditum et scalis ascendere muros,
 qua rara est acies interlucetque corona
 non tam spissa viris. Telorum effundere contra
 omne genus Teucris ac duris detrudere contis,
 assueti longo muros defendere bello.

505

510

Saxa quoque infestoolvebant pondere si qua
 possent tectam aciem perrumpere, cum tamen omnes
 ferre iuvat subter densa testudine casus.
 Nec iam sufficiunt. Nam qua globus imminet ingens,
 immanem Teucris molem volvuntque ruuntque,
 quae stravit Rutulos late armorumque resolvit
 tegmina. Nec curant caeco contendere Marte
 amplius audaces Rutuli, sed pellere vallo
 missilibus certant.

520

Parte alia horrendus visu quassabat Etruscam
 pinum et fumiferos infert Mezentius ignes;
 at Messapus equum domitor, Neptunia proles,
 rescindit vallum et scalas in moenia poscit.

Vos, o Calliope, precor, aspirate canenti,
 quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus
 ediderit, quem quisque virum demiserit Orco;
 et mecum ingentes oras evolvite belli.

525

[Et meministis enim, divae, et memorare potestis.]

Turris erat vasto suspectu et pontibus altis,
 opportuna loco, summis quam viribus omnes
 expugnare Itali summaque evertere opum vi
 certabant, Troes contra defendere saxis
 perque cavas densi tela intorquere fenestras.

530

Princeps ardentem coniecit lampada Turnus 535
 et flammam affixit lateri, quae plurima vento
 corripuit tabulas et postibus haesit adesis.
 Turbati trepidare intus frustra que malorum
 velle fugam. Dum se glomerant retroque residunt
 in partem, quae peste caret, tum pondere turris 540
 procubuit subito et caelum tonat omne fragore.
 Semineces ad terram, immani mole secuta,
 confixique suis telis et pectora duro
 transfossi ligno veniunt. Vix unus Helenor
 et Lycus elapsi. Quorum primaevus Helenor, 545
 Maeonio regi quem serva Licymnia furtim
 sustulerat vetitisque ad Troiam miserat armis,
 ense levis nudo parmaque inglorius alba;
 isque ubi se Turni media inter millia vidit,
 hinc acies atque hinc acies astare Latinas: 550
 ut fera, quae densa venantum saepta corona
 contra tela furit, seseque haud nescia morti
 iniicit et saltu supra venabula fertur,
 haud aliter iuvenis medios moriturus in hostes
 irruit et, qua tela videt densissima, tendit. 555
 At pedibus longe melior Lycus inter et hostes
 inter et arma fuga muros tenet, altaque certat
 prendere tecta manu sociumque attingere dextras.
 Quem Turnus, pariter cursu teloque secutus,
 increpat his victor: Nostrasne evadere, demens, 560
 sperasti te posse manus?' simul arripit ipsum
 pendentem et magna muri cum parte revellit.
 Qualis ubi aut leporem aut candenti corpore cycnum
 sustulit alta petens pedibus Iovis armiger uncis,
 quaesitum aut matri multis balatibus agnum 565
 Martius a stabulis rapuit lupus. Undique clamor
 tollitur: invadunt et fossas aggere complent;
 ardentes taedas alii ad fastigia iactant.
 Ilioneus saxo atque ingenti fragmine montis
 Lucetium portae subeuntem ignesque ferentem, 570
 Emathiona Liger, Corynaeum sternit Asilas,
 hic iaculo bonus, hic longe fallente sagitta;
 Ortygium Caeneus, victorem Caenea Turnus,

Turnus Ityn Cloniumque, Dioxippum Promolumque
 et Sagarim et summis stantem pro turribus Idan, 575
 Privernum Capys. Hunc primo levis hasta Themillae
 strinxerat: ille manum proiecto tegmine demens
 ad vulnus tulit; ergo alis allapsa sagitta
 et laevo affixa est lateri manus, abditaque intus
 spiramenta animae letali vulnere rupit. 580
 Stabat in egregiis Arcentis filius armis,
 pictus acu chlamydem et ferrugine clarus Hibera,
 insignis facie, genitor quem miserat Arcens,
 eductum matris luco Symaethia circum
 flumina, pinguis ubi et placabilis ara Palici: 585
 stridentem fundam positus Mezentius hastis
 ipse ter adducta circum caput egit habena,
 et media adversi liquefacto tempora plumbo
 diffidit, ac multa porrectum extendit harena.
 Tum primum bello celerem intendisse sagittam 590
 dicitur, ante feras solitus terrere fugaces,
 Ascanius fortemque manu fudisse Numanum,
 cui Remulo cognomen erat, Turnique minorem
 germanam nuper thalamo sociatus habebat.
 Is primam ante aciem digna atque indigna relatu 595
 vociferans tumidusque novo praecordia regno
 ibat et ingentem sese clamore ferebat:
 'Non pudet obsidione iterum valloque teneri,
 bis capti Phryges, et morti praetendere muros?
 En qui nostra sibi bello conubia poscunt! 600
 Quis deus Italiam, quae vos dementia adegit?
 Non hic Atridae nec fandi fictor Ulixes:
 durum a stirpe genus natos ad flumina primum
 deferimus saevoque gelu duramus et undis.
 Venatu invigilant pueri silvasque fatigant, 605
 flectere ludus equos et spicula tendere cornu.
 At patiens operum parvoque assueta iuventus
 aut rastris terram domat aut quatit oppida bello.
 Omne aevum ferro teritur, versaque iuvenum
 terga fatigamus hasta; nec tarda senectus 610
 debilitat vires animi mutatque vigorem:
 canitiem galea premimus, semperque recentes

comportare iuvat praedas et vivere rapto.
 Vobis picta croco et fulgenti murice vestis,
 desidiaē cordi, iuvat indulgere choreis, 615
 et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.
 O vere Phrygiae (neque enim Phryges), ite per alta
 Dindyma, ubi assuetis biformem dat tibia cantum,
 tympana vos buxusque vocat Berecynthia Matris
 Idaeae: sinite arma viris et cedite ferro.' 620

Talia iactantem dictis ac dira canentem
 non tulit Ascanius, nervoque obversus equino
 intendit telum diversaue brachia ducens
 constitit, ante Iovem supplex per vota precatus:
 'Iuppiter omnipotens, audacibus annue coeptis. 625
 Ipse tibi ad tua templa feram sollemnia dona
 et statuam ante aras aurata fronte iuvenum
 candentem pariterque caput cum matre ferentem,
 iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam.'
 Audiit et caeli Genitor de parte serena 630
 intonuit laevum, sonat una fatifer arcus:
 effugit horrendum stridens adducta sagitta,
 perque caput Remuli venit et cava tempora ferro
 transigit. 'I, verbis virtutem illude superbis:
 bis capti Phryges haec Rutulis responsa remittunt:' 635
 hoc tantum Ascanius. Teucris clamore sequuntur
 laetitiaque fremunt animosque ad sidera tollunt.
 Aethera tum forte plaga crinitus Apollo
 desuper Ausonias acies urbemque videbat,
 nube sedens, atque his victorem affatur Iulum: 640
 'Macte nova virtute, puer: sic itur ad astra,
 dis genite et geniture deos. Iure omnia bella
 gente sub Assaraci fato ventura resident,
 nec te Troia capit.' Simul haec effatus ab alto
 aethere se misit, spirantes dimovet auras 645
 Ascaniumque petit. Formam tum vertitur oris
 antiquum in Buten. Hic Dardanio Anchisae
 armiger ante fuit fidusque ad limina custos;
 tum comitem Ascanio pater addidit. Ibat Apollo
 omnia longaevo similis, vocemque coloremque 650
 et crines albos et saeva sonoribus arma,

atque his ardentem dictis affatur Iulum :
 'Sit satis, Aenide, telis impune Numanum
 oppetiisse tuis; primam hanc tibi magnus Apollo
 concedit laudem et paribus non invidet armis: 655
 cetera parce, puer, bello.' Sic orsus Apollo
 mortales medio aspectus sermone reliquit,
 et procul in tenuem ex oculis evanuit auram.
 Agnovere deum procures divinaque tela
 Dardanidae, pharetramque fuga sensere sonantem. 660
 Ergo avidum pugnae dictis ac numine Phoebi
 Ascanium prohibent, ipsi in certamina rursus
 succedunt animasque in aperta pericula mittunt.
 It clamor totis per propugnacula muris,
 intendunt acres arcus ammentaque torquent. 665
 Sternitur omne solum telis, tum scuta cavaeque
 dant sonitum fictu galeae, pugna aspera surgit:
 quantus ab occasu veniens pluvialibus Haedis
 verberat imber humum, quam multa grandine nimbi
 in vada praecipitant, cum Iuppiter horridus Austris 670
 torquet aquosam hiemem et caelo cava nubila rumpit.
 Pandarus et Bitias, Idaeo Alcanore creti,
 quos Iovis eduxit luco silvestris laera,
 abietibus iuvenes patriis et montibus aequos,
 portam, quae ducis imperio commissa, recludunt, 675
 freti armis, ultroque invitant moenibus hostem.
 Ipsi intus dextra ac laeva pro turribus astant,
 armati ferro et cristis capita alta corusci:
 quales aëriae liquentia flumina circum,
 sive Padi ripis Athesim seu propter amoenum, 680
 consurgunt geminae quercus intonsaque caelo
 attollunt capita et sublimi vertice nutant.
 Irrumpunt aditus Rutuli ut videre patentes.
 Continuo Quercens et pulcher Aquiculus armis
 et praeceps animi Tmarus et Mavortius Haemon 685
 agminibus totis aut versi terga dedere,
 aut ipso portae posuere in limine vitam.
 Tum magis increscunt animis discordibus irae;
 et iam collecti Troes glomerantur eodem,
 et conferre manum et procurrere longius audent. 690

Ductori Turno diversa in parte furenti
 turbantique viros perfertur nuntius, hostem
 fervere caede nova et portas praebere patentes.
 Deserit inceptum, atque immani concitus ira
 Dardanium ruit ad portam fratresque superbos. 695
 Et primum Antiphaten (is enim se primus agebat),
 Thebana de matre nothum Sarpedonis alti,
 coniecto sternit iaculo; volat Itala cornus
 aëra per tenerum stomachoque infixam sub altum
 pectus abit: reddit specus atri vulneris undam 700
 spumantem, et fixo ferrum in pulmone tepescit.
 Tum Meropem atque Erymanta manu, tum sternit Aphidnum,
 tum Bitian ardentem oculis animisque frementem,
 non iaculo (neque enim iaculo vitam ille dedisset):
 sed magnum stridens contorta falarica venit, 705
 fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga,
 nec duplici squama lorica fidelis et auro
 sustinuit; collapsa ruunt immania membra.
 Dat tellus gemitum, et clipeum super intonat ingens.
 Talis in Euboico Baiarum litore quondam 710
 saxea pila cadit, magnis quam molibus ante
 constructam ponto iaciunt; sic illa ruinam
 prona trahit penitusque vadis illisa recumbit:
 miscent se maria, et nigrae attolluntur harenae;
 tum sonitu Prochyta alta tremit, durumque cubile 715
 Inarime Iovis imperiis imposita Typhoeo.
 Hic Mars armipotens animum viresque Latinis
 addidit, et stimulos acres sub pectore vertit,
 immisitque Fugam Teucris atrumque Timorem.
 Undique conveniunt, quoniam data copia pugnae, 720
 bellatorque animo deus incidit.
 Pandarus ut fuso germanum corpore cernit,
 et quo sit fortuna loco, qui casus agat res,
 portam vi magna converso cardine torquet,
 obnixus latis umeris, multosque suorum 725
 moenibus exclusos duro in certamine linquit;
 ast alios secum includit recipitque ruentes,
 demens, qui Rutulum in medio non agmine regem
 viderit irrupentem ultroque incluserit urbi,

immanem veluti pecora inter inertia tigrim. 730
 Continuo nova lux oculis effulsit, et arma
 horrendum sonuere; tremunt in vertice cristae
 sanguineae, clipeoque micantia fulmina mittit.
 Agnoscunt faciem invisam atque immania membra
 turbati subito Aeneadae. Tum Pandarus ingens 735
 emicat et mortis fraternae fervidus ira
 effatur: 'Non haec dotalis regia Amatae,
 nec muris cohibet patriis media Ardea Turnum.
 Castra inimica vides: nulla hinc exire potestas.'
 Olli subridens sedato pectore Turnus 740
 'Incipe, si qua animo virtus, et consere dextram:
 hic etiam inventum Priamo narrabis Achillem.'
 Dixerat. Ille rudem nodis et cortice crudo
 intorquet summis annixus viribus hastam:
 excepere aerae; vulnus Saturnia Iuno 745
 detorsit veniens, portaeque infigitur hasta.
 'At non hoc telum, mea quod vi dextera versat,
 effugies; neque enim is teli nec vulneris auctor:'
 sic ait, et sublatum alte consurgit in ensem,
 et mediam ferro gemina inter tempora frontem 750
 dividit impubesque immani vulnere malas.
 Fit sonus, ingenti concussa est pondere tellus:
 collapsos artus atque arma cruenta cerebro
 sternit humi moriens, atque illi partibus aequis
 huc caput atque illuc umero ex utroque pependit. 755
 Diffugiunt versi trepida formidine Troes:
 et si continuo victorem ea cura subisset,
 rumpere claustra manu sociosque immittere portis,
 ultimus ille dies bello gentique fuisset;
 sed furor ardentem caedisque insana cupido 760
 egit in adversos.
 Principio Phalerim et succiso poplite Gygen
 excipit; hinc raptas fugientibus ingerit hastas
 in tergum (Iuno vires animumque ministrat);
 addit Halym comitem et confixa Phegea parma, 765
 ignaros deinde in muris Martemque cientes
 Alcandrumque Haliumque Noemonaque Prytanimque.

Lyncea tendentem contra sociosque vocantem
 vibranti gladio conixus ab aggere dexter
 occupat; huic uno delectum comminus ictu 770
 cum galea longe iacuit caput. Inde ferarum
 vastatorem Amycum, quo non felicior alter
 ungere tela manu ferrumque armare veneno,
 et Clytium Aeoliden et amicum Crethea Musis,
 Crethea Musarum comitem, cui carmina semper 775
 et citharae cordi, numerosque intendere nervis;
 semper equos atque arma virum pugnasque canebat.

Tandem ductores audita caede suorum
 conveniunt Teucri, Mnestheus acerque Serestus,
 palantesque vident socios hostemque receptum. 780
 Et Mnestheus 'Quo deinde fugam, quo tenditis?' inquit,
 'quos alios muros, quae iam ultra moenia habetis?
 Unus homo et vestris, o cives, undique saeptus
 aggeribus tantas strages impune per urbem
 ediderit? iuvenum primos tot miserit Orco? 785
 non infelicis patriae veterumque deorum
 et magni Aeneae, segnes, miseretque pudetque?'
 Talibus accensi firmantur et agmine denso
 consistunt. Turnus paulatim excedere pugna
 et fluvium petere ac partem, quae cingitur unda; 790
 acrius hoc Teucri clamore incumbere magno,
 et glomerare manum. Ceu saevum turba leonem
 cum telis premit infensis, at territus ille,
 asper, acerba tuens, retro redit, et neque terga
 ira dare aut virtus patitur, nec tendere contra 795
 ille quidem hoc cupiens potis est per tela virosque:
 haud aliter retro dubius vestigia Turnus
 impropinata refert, et mens exaestuat ira.
 Quin etiam bis tum medios invaserat hostes,
 bis confusa fuga per muros agmina vertit; 800
 sed manus e castris propere coit omnis in unum,
 nec contra vires audet Saturnia Iuno
 sufficere; aëriam caelo nam Iuppiter Irim
 demisit germanae haud mollia iussa ferentem,
 ni Turnus cedat Teucrorum moenibus altis. 805
 Ergo nec clipeo iuvenis subsistere tantum

nec dextra valet: iniectis sic undique telis
obruitur. Strepit assiduo cava tempora circum
tinnitu galea, et saxis solida aera fatiscunt,
discussaeque iubae capiti, nec sufficit umbo 810
ictibus: ingeminant hastis et Troes et ipse
fulmineus Mnestheus. Tum toto corpore sudor
liquitur et piceum (nec respirare potestas)
flumen agit; fessos quatit aeger anhelitus artus.
Tum demum praeceps saltu sese omnibus armis 815
in fluvium dedit: ille suo cum gurgite flavo
accepit venientem ac mollibus extulit undis,
et laetum sociis abluta caede remisit.

AENEIS.

LIBER DECIMUS.

PANDITUR interea domus omnipotentis Olympi,
conciliumque vocat divum pater atque hominum rex
sideream in sedem, terras unde arduus omnes
castraque Dardanidum aspectat populosque Latinos.
Considunt tectis bipatientibus. Incipit ipse : 5
‘Caelicolae magni, quianam sententia vobis
versa retro tantumque animis certatis iniquis?
Abnueram bello Italiam concurrere Teucris.
Quae contra vetitum discordia? quis metus aut hos
aut hos arma sequi ferrumque lacessere suasit? 10
Adveniet iustum pugnae (ne arcessite) tempus,
cum fera Carthago Romanis arcibus olim
exitium magnum atque Alpes immittet apertas :
tum certare odiis, tum res rapuisse licebit.
Nunc sinite, et placitum laeti componite foedus.’ 15
Iuppiter haec paucis; at non Venus aurea contra
pauca refert:
‘O Pater, o hominum rerumque aeterna potestas
(namque aliud quid sit, quod iam implorare queamus?),
cernis ut insultent Rutuli, Turnusque feratur 20
per medios insignis equis tumidusque secundo
Marte ruat? non clausa tegunt iam moenia Teucros :
quin intra portas atque ipsis proelia miscent
aggeribus murorum, et inundant sanguine fossas.
Aeneas ignarus abest. Numquamne levare 25
obsidione sines? muris iterum imminet hostis
nascentis Troiae, nec non exercitus alter,
atque iterum in Teucros Aetolis surgit ab Arpis

Tydides. Equidem credo, mea vulnera restant,
 et tua progenies mortalia demoror arma. 30
 Si sine pace tua atque invito numine Troes
 Italiam petiere, luant peccata neque illos
 iuveris auxilio; sin tot responsa secuti,
 quae Superi Manesque dabant, cur nunc tua quisquam
 vertere iussa potest aut cur nova condere fata? 55
 quid repetam exustas Erycino in litore classes,
 quid tempestatum regem, ventosque furentes
 Aeolia excitos, aut actam nubibus Irim?
 nunc etiam Manes (haec intemptata manebat
 sors rerum) movet; et superis immissa repente 40
 Allecto medias Italum bacchata per urbes.
 Nil super imperio moveor: speravimus ista,
 dum fortuna fuit; vincant quos vincere mavis.
 Si nulla est regio, Teucris quam det tua coniunx
 dura, per eversae, Genitor, fumantia Troiae 45
 excidia obtestor, liceat dimittere ab armis
 incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem.
 Aeneas sane ignotis iactetur in undis
 et, quamcumque viam dederit Fortuna, sequatur:
 hunc tegere et dirae valeam subducere pugnae. 50
 Est Amathus, est celsa mihi Paphus atque Cythera
 Idaliaeque domus: positis inglorius armis
 exigat hic aevum. Magna ditione iubeto
 Carthago premat Ausoniam: nihil urbibus inde
 obstat Tyriis. Quid pestem evadere belli 55
 iuivit et Argolicos medium fugisse per ignes,
 totque maris vastaeque exhausta pericula terrae,
 dum Latium Teucris recidivaque Pergama quaerunt?
 Non satius cineres patriae insedissem supremos
 atque solum, quo Troia fuit? Xanthum et Simoenta 60
 redde, oro, miseris iterumque revolvere casus
 da, pater, Iliacos Teucris.' Tum regia Iuno
 acta furore gravi: 'Quid me alta silentia cogis
 rumpere et obductum verbis vulgare dolorem?
 Aenean hominum quisquam divumque subegit 65
 bella sequi, aut hostem regi se inferre Latino?
 Italiam petiit fatis auctoribus: esto:

Cassandrae impulsus furiis: num linquere castra
 hortati sumus aut vitam committere ventis,
 num puero summam belli, num credere muros, 70
 Tyrrhenamque fidem aut gentes agitare quietas?
 Quis deus in fraudem, quae dura potentia nostra
 egit? Ubi hic Iuno, demissave nubibus Iris?
 Indignum est Italos Troiam circumdare flammis
 nascentem, et patria Turnum consistere terra, 75
 cui Pilumnus avus, cui diva Venilia mater:
 quid face Troianos atra vim ferre Latinis,
 arva aliena iugo premere atque avertere praedas?
 Quid soceros legere et gremiis abducere pactas,
 pacem orare manu, praefigere puppibus arma? 80
 Tu potes Aenean manibus subducere Graium,
 proque viro nebulam et ventos obtendere inanes,
 tu potes in totidem classem convertere Nymphas:
 nos aliquid Rutulos contra iuvisse nefandum est?
 Aeneas ignarus abest: ignarus et absit. 85
 Est Paphus Idaliumque tibi, sunt alta Cythera:
 quid gravidam bellis urbem et corda aspera temptas?
 Nosne tibi fluxas Phrygiae res vertere fundo
 conamur? nos, an miseros qui Troas Achivis
 obiecit? quae causa fuit, consurgere in arma 90
 Europamque Asiamque et foedera solvere furto?
 me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter,
 aut ego tela dedi fovive Cupidine bella?
 Tum decuit metuisse tuis: nunc sera querellis
 haud iustis assurgis et irrita iurgia iactas. 95
 Talibus orabat Iuno, cunctique fremebant
 caelicolae assensu vario, ceu flamina prima
 cum deprensa fremunt silvis et caeca volutant
 murmura, venturos nautis prodentia ventos.
 Tum Pater omnipotens, rerum cui prima potestas, 100
 infit; eo dicente deum domus alta silescit,
 et tremefacta solo tellus, silet arduus aether;
 tum zephyri posuere, premit placida aequora pontus.
 'Accipite ergo animis atque haec mea figite dicta.
 Quandoquidem Ausonios coniungi foedere Teucris 105
 haud licitum, nec vestra capit discordia finem:

quae cuique est fortuna hodie, quam quisque secat spem,
 Tros Rutulusve fuat, nullo discrimine habebō,
 seu fatis Italum castra obsidione tenentur,
 sive errore malo Troiae monitisque sinistris. 110
 Nec Rutulos solvo : sua cuique exorsa laborem
 fortunamque ferent. Rex Iuppiter omnibus idem.
 Fata viam invenient.' Stygii per flumina fratris,
 per pice torrentes atraque voragine ripas
 annuit, et totum nutu tremefecit Olympum. 115
 Hic finis fandi. Solio tum Iuppiter aureo
 surgit, caelicolae medium quem ad limina ducunt.
 Interea Rutuli portis circum omnibus instant
 sternere caede viros et moenia cingere flammis.
 At legio Aeneadum vallis obsessa tenetur, 120
 nec spes ulla fugae. Miseri stant turribus altis
 nequiquam, et rara muros cinxere corona;
 Asius Imbrasides Hicetaoniusque Thymoetes
 Assaracique duo et senior cum Castore Thymbris,
 prima acies; hos germani Sarpedonis ambo, 125
 et Clarus et Thaemon Lycia comitantur ab alta.
 Fert ingens toto conixus corpore saxum,
 haud partem exiguam montis, Lyrnesius Acmon,
 nec Clytio genitore minor nec fratre Menestheo.
 Hi iaculis, illi certant defendere saxis, 130
 molirique ignem nervoque aptare sagittas.
 Ipse inter medios, Veneris iustissima cura,
 Dardanius caput ecce puer detectus honestum,
 qualis gemma micat, fulvum quae dividit aurum,
 aut collo decus aut capiti; vel quale per artem 135
 inclusum buxo aut Oricia terebintho
 luccet ebur; fusos cervix cui lactea crines
 accipit et molli subnectens circulus auro.
 Te quoque magnanimae viderunt, Ismare, gentes
 vulnera dirigere et calamos armare veneno, 140
 Maeonia generose domo, ubi pingua culta
 exercentque viri Pactolusque irrigat auro.
 Affuit et Mnestheus, quem pulsi pristina Turni
 aggere murorum sublimem gloria tollit,
 et Capys: hinc nomen Campanae ducitur urbi. 145

Illi inter sese duri certamina belli
 contulerant: media Aeneas freta nocte secabat.
 Namque ut ab Evandro castris ingressus Etruscis,
 regem adit et regi memorat nomenque genusque,
 quidve petat quidve ipse ferat, Mezentius arma
 quae sibi conciliet, violentaque pectora Turni
 edocet, humanis quae sit fiducia rebus
 admonet immiscetque preces: haud fit mora, Tarchon
 iungit opes foedusque ferit; tum libera fati
 classem conscendit iussis gens Lydia divum,
 externo commissa duci. Aeneia puppis
 prima tenet, rostro Phrygios subiuncta leones,
 imminet Ida super, profugis gratissima Teucris.
 Hic magnus sedet Aeneas secumque volutat
 eventus belli varios, Pallasque sinistro
 affixus lateri iam quaerit sidera, opacae
 noctis iter, iam quae passus terraque marique.

Pandite nunc Helicon, deae, cantusque movete,
 quae manus interea Tuscis comitetur ab oris
 Aenean, armetque rates pelagoque vehatur.

Massicus aerata princeps secat aequora Tigri:
 sub quo mille manus iuvenum, qui moenia Clusi
 quique urbem liquere Cosas, quis tela sagittae
 gorytique leves umeris et letifer arcus.

Una torvus Abas: huic totum insignibus armis
 agmen et aurato fulgebat Apolline puppis.

Sexcentos illi dederat Populonia mater
 expertos belli iuvenes, ast Ilva trecentos
 insula inexhaustis Chalybum generosa metallis.

Tertius ille hominum divumque interpretas Asilas,
 cui pecudum fibrae, caeli cui sidera parent,
 et linguae volucrum et praesagi fulminis ignes,
 mille rapit densos acie atque horrentibus hastis.

Hos parere iubent Alpheae ab origine Pisae,
 urbs Etrusca solo. Sequitur pulcherrimus Astur,
 Astur equo fidens et versicoloribus armis.

Tercentum adiiciunt (mens omnibus una sequendi)
 qui Caerete domo, qui sunt Minionis in arvis,
 et Pyrgi veteres intempestaeque Graviscae.

150

155

160

165

170

175

180

Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello, 185
transierim, Cinyre, et paucis comitate Cupavo,
cuius olorinae surgunt de vertice pennae,
crimen amor vestrum formaeque insigne paternae.
Namque ferunt luctu Cycnum Phaethontis amati,
populeas inter frondes umbramque sororum 190
dum canit et maestum Musa solatur amorem,
canentem molli pluma duxisse senectam,
linquentem terras et sidera voce sequentem.
Filius, aequales comitatus classe catervas,
ingentem remis Centaurum promovet: ille 195
instat aquae, saxumque undis immane minatur
arduus, et longa sulcat maria alta carina.

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
fatidicae Mantus et Tusci filius amnis,
qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen, 200
Mantua, dives avis: sed non genus omnibus unum:
gens illi triplex, populi sub gente quaterni,
ipsa caput populis, Tusco de sanguine vires.
Hinc quoque quingentos in se Mezentius armat,
quos patre Benaco velatus harundine glauca 205
Mincius infesta ducebat in aequora pinu.
It gravis Aulestes centenaeque arbore fluctum
verberat assurgens, spumant vada marmore verso.
Hunc vehit immanis Triton et caerula concha
exterrens freta, cui laterum tenuis hispida nanti 210
frons hominem praefert, in pristim desinit alvus:
spumea semifero sub pectore murmurat unda.

Tot lecti proceres ter denis navibus ibant
subsidio Troiae et campos salis aere secabant.
Iamque dies caelo concesserat almaque curru 215
noctivago Phoebe medium pulsabat Olympum:
Aeneas (neque enim membris dat cura quietem)
ipse sedens clavumque regit velisque ministrat.
Atque illi medio in spatio chorus ecce suarum
occurrit comitum: Nymphae, quas alma Cybebe 220
numen habere maris Nymphasque e navibus esse
iusserat, innabant pariter fluctusque secabant,
quot prius aeratae steterant ad litora prorae.

Agnoscunt longe regem lustrantque choreis.
 Quarum quae fandi doctissima Cymodocea 225
 pone sequens dextra puppim tenet, ipsaque dorso
 eminet, ac laeva tacitis subremigat undis,
 tum sic ignarum alloquitur: 'Vigilasne, deum gens,
 Aenea? vigila et velis immitte rudentes.
 Nos sumus Idaeae sacro de vertice pinus, 230
 nunc pelagi Nymphae, classis tua. Perfidus ut nos
 praecipites ferro Rutulus flammaque premebat,
 rupimus invitae tua vincula teque per aequor
 quaerimus. Hanc Genetrix faciem miserata refecit,
 et dedit esse deas aevumque agitare sub undis. 235
 At puer Ascanius muro fossisque tenetur
 tela inter media atque horrentes Marte Latinos.
 Iam loca iussa tenet forti permixtus Etrusco
 Arcas eques: medias illis opponere turmas,
 ne castris iungant, certa est sententia Turno. 240
 Surge age et Aurora socios veniente vocari
 primus in arma iube et clipeum cape, quem dedit ipse
 invictum Ignipotens atque oras ambiit auro.
 Crastina lux, mea si non irrita dicta putaris,
 ingentes Rutulae spectabit caedis acervos.' 245
 Dixerat, et dextra discedens impulit altam
 haud ignara modi puppim: fugit illa per undas
 ocior et iaculo et ventos aequante sagitta.
 Inde aliae celerant cursus. Stupet inscius ipse
 Tros Anchisiades; animos tamen omine tollit. 250
 Tum breviter supera aspectans convexa precatur:
 'Alma parens Idaea deum, cui Dindyma cordi
 turrigeraeque urbes biiugique ad frena leones,
 tu mihi nunc pugnae princeps, tu rite propinques
 augurium Phrygibusque adsis pede, diva, secundo.' 255
 Tantum effatus. Et interea revoluta ruebat
 matura iam luce dies noctemque fugarat:
 principio sociis edicit, signa sequantur
 atque animos aptent armis pugnaeque parent se.
 Iamque in conspectu Teucros habet et sua castra, 260
 stans celsa in puppi, clipeum cum deinde sinistra
 extulit ardentem. Clamorem ad sidera tollunt

Dardanidae e muris, spes addita suscitāt iras,
tela manu iaciunt: quales sub nubibus atris
Strymoniae dant signa grues, atque aethera tranant 265
cum sonitu, fugiuntque notos clamore secundo.

At Rutulo regi ducibusque ea mira videri
Ausoniis, donec versas ad litora puppes
respiciunt, totumque allabi classibus aequor.
Ardet apex capiti, cristisque a vertice flamma 270
funditur, et vastos umbo vomit aureus ignes:
non secus ac liquida si quando nocte cometae
sanguinei lugubre rubent, aut Sirius ardor,
ille sitim morbosque ferens mortalibus aegris,
nascitur et laevo contristat lumine caelum. 275

Haud tamen audaci Turno fiducia cessit
litora praecipere et venientes pellere terra.
[Ultero animos tollit dictis atque increpat ultro:]
'Quod votis optastis, adest, perfringere dextra:
in manibus Mars ipse, viri. Nunc coniugis esto 280
quisque suae tectique memor, nunc magna referto
facta, patrum laudes. Ultero occurramus ad undam,
dum trepidi, egressisque labant vestigia prima.
audentes Fortuna iuvat.'

Haec ait, et secum versat, quos ducere contra 285
vel quibus obsessos possit concedere muros.

Interea Aeneas socios de puppibus altis
pontibus exponit. Multi servare recursus
languentis pelagi et brevibus se credere saltu,
per remos alii. Speculatus litora Tarchon, 290
qua vada non spirant nec fracta remurmurat unda,
sed mare inoffensum crescenti allabatur aestu,
advertit subito proram sociosque precatur:
'Nunc, o lecta manus, validis incumbite remis;
tollite, ferte rates; inimicam findite rostris 295
hanc terram, sulcumque sibi premat ipsa carina.
Frangere nec tali puppim statione recuso
arrepta tellure semel.' Quae talia postquam
effatus Tarchon, socii consurgere tonsis
spumantesque rates arvis inferre Latinis, 300
donec rostra tenent siccum, et sedere carinae

omnes innocuae, sed non puppis tua, Tarchon.
 Namque inflicta vadis dorso dum pendet iniquo,
 anceps sustentata diu, fluctusque fatigat,
 solvitur atque viros mediis exponit in undis; 305
 fragmina remorum quos et fluitantia transtra
 impediunt, retrahitque pedem simul unda relabens.

Nec Turnum segnis retinet mora, sed rapit acer
 totam aciem in Teucros et contra in litore sistit.
 Signa canunt. Primus turmas invasit agrestes 310
 Aeneas, omen pugnae, stravitque Latinos
 occiso Therone, virum qui maximus ultro
 Aenean petit: huic gladio perque aerea suta,
 per tunicam squalentem auro latus haurit apertum.

Inde Lichan ferit, exsectum iam matre perempta 315
 et tibi, Phoebe, sacrum, casus evadere ferri
 quod licuit parvo. Nec longe Cissea durum
 immanemque Gyan, sternentes agmina clava,
 deiecit leto: nihil illos Herculis arma

nec validae iuvere manus genitorque Melampus, 320
 Alcidae comes usque graves dum terra labores
 praebeuit. Ecce Pharo, voces dum iactat inertes,
 intorquens iaculum clamanti sistit in ore.

Tu quoque, flaventem prima lanugine malas
 dum sequeris Clytium infelix, nova gaudia, Cydon, 325
 Dardania stratus dextra, securus amorum,
 qui iuvenum tibi semper erant, miserande iaceres,
 ni fratrum stipata cohors foret obvia, Phorci
 progenies—septem numero, septenaque tela
 coniiciunt; partim galea clipeoque resultant 330
 irrita, deflexit partim stringentia corpus

alma Venus. Fidum Aeneas affatur Achaten:
 'Suggere tela mihi: non ullum dextera frustra
 torserit in Rutulos, steterunt quae in corpore Graium
 Iliacis campis.' Tum magnam corripit hastam 335
 et iacit: illa volans clipei transverberat aera
 Maeonis et thoraca simul cum pectore rumpit.
 Huic frater subit Alcanor, fratremque ruentem
 sustentat dextra: trajecto missa lacerto
 protinus hasta fugit servatque cruenta tenorem, 340

dexteraque ex umero nervis moribunda pependit.
 Tum Numitor iaculo fratris de corpore raptō
 Aenean petiit: sed non et figere contra
 est licitum, magnique femur perstrinxit Achatae.
 Hic Curibus fidens primaevō corpore Clausus 345
 advenit, et rigida Dryopem ferit eminus hasta
 sub mentum graviter pressa, pariterque loquentis
 vocem animamque rapit trajecto gutture; at ille
 fronte ferit terram et crassum vomit ore cruorem.
 Tres quoque Threicios Boreae de gente suprema, 350
 et tres, quos Idas pater et patria Ismara mittit,
 per varios sternit casus. Accurrit Halaesus
 Auruncaequē manus, subit et Neptunia proles,
 insignis Messapus equis. Expellere tendunt
 nunc hi, nunc illi; certatur limine in ipso 355
 Ausoniae. Magno discordes aethere venti
 proelia ceu tollunt animis et viribus aequis;
 non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit;
 anceps pugna diu, stant obnixa omnia contra:
 haud aliter Troianae acies aciesque Latinae 360
 concurrunt: haeret pede pes densusque viro vir.
 At parte ex alia, qua saxa rotantia late
 impulerat torrens arbustaque diruta ripis,
 Arcadas insuetos acies inferre pedestres
 ut vidit Pallas Latio dare terga sequaci— 365
 aspera quis natura loci dimittere quando
 suasit equos—unum quod rebus restat egenis,
 nunc prece, nunc dictis virtutem accendit amaris:
 'Quo fugitis, socii? per vos et fortia facta,
 per ducis Evandri nomen devictaque bella 370
 spemque meam, patriae quae nunc subit aemula laudi,
 fidite ne pedibus. Ferro rumpenda per hostes
 est via. Qua globus ille virum densissimus urget,
 hac vos et Pallanta ducem patria alta reposcit.
 Numina nulla premunt, mortali urgemur ab hoste 375
 mortales, totidem nobis animaeque manusque.
 Ecce, maris magna claudit nos obiice pontus,
 Deest iam terra fugae: pelagus Troiamne petemus?'
 Haec ait et medius densos prorumpit in hostes.

Obvius huic primum, fatis adductus iniquis, 380
 fit Lagus. Hunc, magno vellit dum pondere saxum,
 intorto figit telo, discrimina costis
 per medium qua spina dabat, hastamque receptat
 ossibus haerentem. Quem non super occupat Hisbo,
 ille quidem hoc sperans: nam Pallas ante ruentem, 385
 dum furit, incautum crudeli morte sodalis
 excipit atque ensem tumido in pulmone recondit.
 Hinc Sthenium petit et Rhoeti de gente vetusta
 Anchemolum, thalamos ausum incestare novercae.
 Vos etiam, gemini, Rutulis cecidistis in agris, 390
 Daucia, Laride Thymerque, simillima proles,
 indiscreta suis gratusque parentibus error;
 at nunc dura dedit vobis discrimina Pallas:
 nam tibi, Thymbre, caput Evandrius abstulit ensis;
 te decisa suum, Laride, dextera quaerit, 395
 semianimesque micant digiti ferrumque retractant.
 Arcadas accensos monitu et praeclara tuentes
 facta viri mixtus dolor et pudor armat in hostes.
 Tum Pallas biugis fugientem Rhoetea praeter
 traiecit. Hoc spatium tantumque morae fuit illo; 400
 illo namque procul validam direxerat hastam,
 quam medius Rhoeteus intercipit, optime Teuthra,
 te fugiens fratremque Tyren, curruque volutus
 caedit semianimis Rutulorum calcibus arva.
 Ac velut optato ventis aestate coortis 405
 dispersa immittit silvis incendia pastor;
 correptis subito mediis extenditur una
 horrida per latos acies Vulcania campos;
 ille sedens victor flammas despectat ovantes:
 non aliter socium virtus coit omnis in unum 410
 teque iuvat, Palla. Sed bellis acer Halaesus
 tendit in adversos seque in sua colligit arma.
 Hic mactat Ladona Pheretaque Demodocumque,
 Strymonio dextram fulgenti deripit ense
 elatam in iugulum, saxo ferit ora Thoantis 415
 ossaque dispersit cerebro permixta cruento.
 Fata canens silvis genitor celarat Halaesum:
 ut senior leto canentia lumina solvit,

iniecere manum Parcae telisque sacrarunt
 Evandri. Quem sic Pallas petit ante precatus : 420
 'Da nunc, Thybri pater, ferro, quod missile libro,
 fortunam atque viam duri per pectus Halaesi.
 Haec arma exuviasque viri tua quercus habebit.'
 Audiit illa deus: dum texit Imaona Halaesus,
 Arcadio infelix telo dat pectus inermum. 425
 At non caede viri tanta perterrita Lausus,
 pars ingens belli, sinit agmina: primus Abantem
 oppositum interemit, pugnae nodumque moramque.
 Sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci,
 et vos, o Graiis imperdita corpora, Teucri. 430
 Agmina concurrunt ducibusque et viribus aequis.
 Extremi addensent acies nec turba moveri
 tela manusque sinit. Hinc Pallas instat et urget,
 hinc contra Lausus, nec multum discrepat aetas:
 egregii forma, sed queis Fortuna negarat 435
 in patriam reditus. Ipsos concurrere passus
 haud tamen inter se magni regnator Olympi:
 mox illos sua fata manent maiore sub hoste.
 Interea soror alma monet succedere Lauso
 Turnum, qui volucris curru medium secat agmen. 440
 Ut vidit socios, 'Tempus desistere pugnae;
 solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas
 debetur; cuperem ipse parens spectator adesset:'
 haec ait, et socii cesserunt aequore iusso.
 At Rutulum abscessu iuvenis tum iussa superba 445
 miratus stupet in Turno, corpusque per ingens
 lumina volvit obitque truci procul omnia visu,
 talibus et dictis it contra dicta tyranni:
 'Aut spoliis ego iam raptis laudabor opimis
 aut leto insigni: sorti pater aequus utrique est. 450
 Tolle minas.' Fatus medium procedit in aequor.
 Frigidus Arcadibus coit in praecordia sanguis.
 Desiluit Turnus biugis, pedes apparat ire
 comminus; utque leo, specula cum vidit ab alta
 stare procul campis meditantem in proelia taurum, 455
 advolat: haud alia est Turni venientis imago.
 Hunc ubi contiguum missae fore credidit hastae,

ire prior Pallas, si qua fors adiuvet ausum
 viribus imparibus, magnumque ita ad aethera fatur:
 'Per patris hospitium et mensas, quas advena adisti, 460
 te precor, Alcide, coeptis ingentibus adsis.
 Cernat semineci sibi me rapere arma cruenta,
 victoremque ferant morientia lumina Turni.'
 Audiit Alcides iuvenem, magnumque sub imo
 corde premit gemitum lacrimasque effundit inanes. 465
 Tum genitor natum dictis affatur amicis:
 'Stat sua cuique dies, breve et irreparabile tempus
 omnibus est vitae: sed famam extendere factis,
 hoc virtutis opus. Troiae sub moenibus altis
 tot nati cecidere deum; quin occidit una 470
 Sarpedon, mea progenies. Etiam sua Turnum
 fata vocant, metasque dati pervenit ad aevi.'
 Sic ait atque oculos Rutulorum reiecit arvis.
 At Pallas magnis emittit viribus hastam,
 vaginaque cava fulgentem deripit ensem. 475
 Illa volans umeri surgunt qua tegmina summa
 incidit, atque viam clipei molita per oras
 tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
 Hic Turnus ferro praefixum robur acuto
 in Pallanta diu librans iacit atque ita fatur: 480
 'Aspice, num mage sit nostrum penetrabile telum.'
 Dixerat; at clipeum, tot ferri terga, tot aeris,
 quem pellis totiens obeat circumdata tauri,
 vibranti cuspis medium transverberat ictu,
 loricaeque moras et pectus perforat ingens. 485
 Ille rapit calidum frustra de vulnere telum:
 una eademque via sanguis animusque sequuntur.
 Corruit in vulnus; sonitum super arma dedere;
 et terram hostilem moriens petit ore cruento.
 Quem Turnus super assistens: 490
 'Arcades, haec' inquit 'memores mea dicta referte
 Evandro: qualem meruit, Pallanta remitto.
 Quisquis honos tumuli, quidquid solamen humandi est,
 largior. Haud illi stabunt Aeneia parvo
 hospitia.' Et laevo pressit pede talia fatus 495
 exanimem, rapiens immania pondera baltei

impressumque nefas : una sub nocte iugali
 caesa manus iuvenum foede thalamique cruenti,
 quae Clonus Eurytides multo caelaverat auro ;
 quo nunc Turnus ovat spolio gaudetque potitus. 500
 Nescia mens hominum fati sortisque futurae
 et servare modum, rebus sublata secundis !
 Turno tempus erit, magno cum optaverit emptum
 intactum Pallanta et cum spolia ista diemque
 oderit. At socii multo gemitu lacrimisque 505
 impositum scuto referunt Pallanta frequentes :
 'O dolor atque decus magnum rediture parenti,
 haec te prima dies bello dedit, haec eadem aufert,
 cum tamen ingentes Rutulorum linquis acervos.'
 Nec iam fama mali tanti, sed certior auctor 510
 advolat Aeneae, tenui discrimine leti
 esse suos, versis tempus succurrere Teucris.
 Proxima quaeque metit gladio, latumque per agmen
 ardens limitem agit ferro, te, Turne, superbum
 caede nova quaerens. Pallas, Evander, in ipsis 515
 omnia sunt oculis, mensae, quas advena primas
 tunc adiit, dextraeque datae. Sulmone creatos
 quattuor hic iuvenes, totidem, quos educat Ufens,
 viventes rapit, inferias quos immolet umbris,
 captivoque rogi perfundat sanguine flammās. 520
 Inde Mago procul infensam contenderat hastam.
 Ille astu subit ; at tremebunda supervolat hasta ;
 et genua amplectens effatur talia supplex :
 'Per patrios manes et spes surgentis Iuli
 te precor, hanc animam serves natoque patrique. 525
 Est domus alta, iacent penitus defossa talenta
 caelati argenti, sunt auri pondera facti
 infectique mihi. Non hic victoria Teucrum
 vertitur, aut anima una dabit discrimina tanta.'
 Dixerat. Aeneas contra cui talia reddit : 530
 'Argenti atque auri memoras quae multa talenta,
 natis parce tuis. Belli commercia Turnus
 sustulit ista prior iam tum Pallante perempto.
 Hoc patris Anchisae manes, hoc sentit Iulus.'
 Sic fatus gleam laeva tenet, atque reflexa 535

cervice oranti capulo tenus applicat ensem.
 Nec procul Haemonides, Phoebi Triviaeque sacerdos,
 infula cui sacra redimibat tempora vitta,
 totus collucens veste atque insignibus armis:
 quem congressus agit campo, lapsumque superstans 540
 immolat, ingentique umbra tegit; arma Serestus
 lecta refert umeris, tibi, rex Gradive, tropaeum.
 Instaurant acies Vulcani stirpe creatus
 Caeculus et veniens Marsorum montibus Umbro:
 Dardanides contra furit. Anxuris ense sinistram 545
 et totum clipei ferro deiecerat orbem
 (dixerat ille aliquid magnum, vimque affore verbo
 crediderat, caeloque animum fortasse ferebat,
 canitiemque sibi et longos promiserat annos):
 Tarquitus exsultans contra fulgentibus armis, 550
 silvicolae Fauno Dryope quem Nympha crearat,
 obviis ardenti sese obtulit. Ille reducta
 loricam clipeique ingens onus impedit hasta;
 tum caput orantis nequiquam et multa parantis
 dicere deturbat terrae, truncumque tepentem 555
 provolvens super haec inimico pectore fatur:
 'Istic nunc, metuende, iace. Non te optima mater
 condet humi, patriove onerabit membra sepulcro:
 alitibus linquere feris, aut gurgite mersum
 unda feret, piscesque impasti vulnera lambent.' 560
 Protinus Antaeum et Lucam, prima agmina Turni,
 persequitur fortemque Numam fulvumque Camertem,
 magnanimo Volcente satum, ditissimus agri
 qui fuit Ausonidum et tacitis regnavit Amyclis.
 Aegaeon qualis, centum cui bracchia dicunt 565
 centenasque manus, quinquaginta oribus ignem
 pectoribusque arsisse, Iovis cum fulmina contra
 tot paribus streperet clipeis, tot stringeret enses:
 sic toto Aeneas desaevit in aequore victor,
 ut semel intepuit mucro. Quin ecce Niphaei 570
 quadriiuges in equos adversaque pectora tendit.
 Atque illi longe gradientem et dira frementem
 ut videre, metu versi retroque ruentes
 effunduntque ducem rapiuntque ad litora currus.

Interea biugis infert se Lucagus albis in medios fraterque Liger; sed frater habenis flectit equos, strictum rotat acer Lucagus ensem. Haud tulit Aeneas tanto fervore furentes: irruit adversaque ingens apparuit hasta.	575
Cui Liger:	580
‘Non Diomedis equos nec currum cernis Achillis aut Phrygiae campos: nunc belli finis et aevi his dabitur terris.’ Vesano talia late dicta volant Ligeri. Sed non et Troïus heros dicta parat contra: iaculum nam torquet in hostem. Lucagus ut pronus pendens in verbera telo admonuit biugos, proiecto dum pede laevo aptat se pugnae, subit oras hasta per imas fulgentis clipei, tum laevum perforat inguen: excussus curru moribundus volvitur arvis.	585
Quem pius Aeneas dictis affatur amaris:	590
‘Lucage, nulla tuos currus fuga segnis equorum prodidit aut vanae vertere ex hostibus umbrae: ipse rotis saliens iuga deseris.’ Haec ita fatus arripuit biugos; frater tendebat inertes infelix palmas, curru delapsus eodem:	595
‘Per te, per qui te talem genuere parentes, vir Troiane, sine hanc animam et miserere precantis.’ Pluribus oranti Aeneas: ‘Haud talia dudum dicta dabas. Morere et fratrem ne desere frater.’ Tum latebras animae pectus mucrone recludit. Talia per campos edebat funera ductor Dardanius, torrentis aquae vel turbinis atri more furens. Tandem erumpunt et castra relinquunt Ascanius puer et nequiquam obsessa iuventus.	600
Iunonem interea compellat Iuppiter ultro:	605
‘O germana mihi atque eadem gratissima coniunx, ut rebare, Venus (nec te sententia fallit) Troianas sustentat opes, non vivida bello dextra viris animusque ferox patiensque pericli.’ Cui Iuno submissa ‘Quid, o pulcherrime coniunx, sollicitas aegram et tua tristia iussa timentem? Si mihi, quae quondam fuerat quamque esse decebat,	610

vis in amore foret! non hoc mihi namque negares,
 omnipotens, quin et pugnae subducere Turnum 615
 et Dauno possem incolumem servare parenti.
 Nunc pereat Teucrisque pio det sanguine poenas.
 Ille tamen nostra deducit origine nomen,
 Pilumnusque illi quartus pater; et tua larga
 saepe manu multisque oneravit limina donis.' 620
 Cui rex aetherii breviter sic fatur Olympi:
 'Si mora praesentis leti tempusque caduco
 oratur iuveni, meque hoc ita ponere sentis,
 tolle fuga Turnum atque instantibus eripe fati:
 hactenus indulsisse vacat. Sin altior istis 625
 sub precibus venia ulla latet, totumque moveri
 mutarive putas bellum, spes pascis inanes.'
 Et Iuno allacrimans: 'Quid si, quae voce gravis,
 mente dares atque haec Turno rata vita maneret?
 Nunc manet insontem gravis exitus, aut ego veri 630
 vana feror. Quod ut o potius formidine falsa
 ludar et in melius tua, qui potes, orsa reflectas!'
 Haec ubi dicta dedit, caelo se protinus alto
 misit, agens hiemem nimbo succincta per auras,
 Iliacamque aciem et Laurentia castra petivit. 635
 Tum dea nube cava tenuem sine viribus umbram
 in faciem Aeneae (visu mirabile monstrum)
 Dardaniis ornat telis, clipeumque iubasque
 divini assimilat capitis, dat inania verba,
 dat sine mente sonum, gressusque effingit euntis, 640
 morte obita quales fama est volitare figuras,
 aut quae sopitos deludunt somnia sensus.
 At primas laeta ante acies exsultat imago,
 irritatque virum telis et voce lacessit.
 Instat cui Turnus stridentemque eminus hastam 645
 coniciit: illa dato vertit vestigia tergo.
 Tum vero Aenean aversum ut cedere Turnus
 credidit atque animo spem turbidus hausit inanem:
 'Quo fugis, Aenea? thalamos ne desere pactos;
 hac dabitur dextra tellus quaesita per undas.' 650
 Talia vociferans sequitur, strictumque coruscat
 mucronem, nec ferre videt sua gaudia ventos.

Forte ratis celsi coniuncta crepidine saxi
 expositis stabat scalis et ponte parato,
 qua rex Clusinis advectus Osinius oris. 655
 Huc sese trepida Aeneae fugientis imago
 coniicit in latebras; nec Turnus segnior instat,
 exsuperatque moras, et pontes transilit altos.
 Vix proram attigerat: rumpit Saturnia funem,
 avulsamque rapit revoluta per aequora navem. 660
 Illum autem Aeneas absentem in proelia poscit;
 obvia multa virum demittit corpora morti:
 Tum levis haud ultra latebras iam quaerit imago,
 sed sublime volans nubi se immiscuit atrae:
 cum Turnum medio interea fert aequore turbo. 665
 Respicit ignarus rerum ingratusque salutis,
 et duplices cum voce manus ad sidera tendit.
 'Omnipotens Genitor, tanton' me crimine dignum
 duxisti et tales voluisti expendere poenas?
 quo feror? unde abii? quae me fuga quemve reducit? 670
 Laurentesne iterum muros aut castra videbo?
 Quid manus illa virum, qui me meaque arma secuti?
 quosne (nefas) omnes infanda in morte reliqui,
 et nunc palantes video, gemitumque cadentum
 accipio? Quid ago? Aut quae iam satis ima dehiscat 675
 terra mihi? Vos o potius miserescite, venti:
 in rupes, in saxa (volens vos Turnus adoro)
 ferte ratem, saevisque vadis immitte syrtis,
 quo neque me Rutuli nec conscia fama sequatur.'
 Haec memorans animo nunc huc, nunc fluctuat illuc, 680
 an sese mucrone ob tantum dedecus amens
 induat, et crudum per costas exigat ensem,
 fluctibus an iaciat mediis, et litora nando
 curva petat, Teucrumque iterum se reddat in arma.
 Ter conatus utramque viam, ter maxima Iuno 685
 continuit, iuvenemque animi miserata repressit.
 Labitur alta secans fluctuque aestuque secundo,
 et patris antiquam Dauni deferitur ad urbem.
 At Iovis interea monitis Mezentius ardens
 succedit pugnae Teucrosque invadit ovantes. 690
 Concurrunt Tyrrhenae acies atque omnibus uni,

uni odiisque viro telisque frequentibus instant.
 Ille velut rupes, vastum quae prodit in aequor,
 obvia ventorum furiis expostaque ponto,
 vim cunctam atque minas perfert caelique marisque, 695
 ipsa immota manens, prolem Dolichaonis Hebrum
 sternit humi, cum quo Latagum Palmumque fugacem,
 sed Latagum saxo atque ingenti fragmine montis
 occupat os faciemque adversam, poplite Palmum
 succiso volvi segnem sinit, armaque Lauso 700
 donat habere umeris et vertice figere cristas.
 Nec non Evanthen Phrygium, Paridisque Mimanta
 aequalem comitemque, una quem nocte Theano
 in lucem genitori Amyco dedit, et face praegnans
 Cisseis regina Parin creat: urbe paterna 705
 occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
 Ac velut ille canum morsu de montibus altis
 actus aper, multos Vesulus quem pinifer annos
 defendit multosque palus Laurentia, silva
 pastus harundinea, postquam inter retia ventum est, 710
 substitit infremuitque ferox et inhorruit armos,
 nec cuiquam irasci propiusque accedere virtus,
 sed iaculis tutisque procul clamoribus instant;
 ille autem impavidus partes cunctatur in omnes,
 dentibus infrendens, et tergo decutit hastas: 715
 haud aliter, iustae quibus est Mezentius irae,
 non ulli est animus stricto concurrere ferro;
 missilibus longe et vasto clamore lacessunt.
 Venerat antiquis Corythi de finibus Acron,
 Graius homo, infectos linquens profugus hymenaeos. 720
 Hunc ubi miscentem longe media agmina vidit,
 purpureum pennis et pactae coniugis ostro,
 impastus stabula alta leo ceu saepe peragrans,
 suadet enim vesana fames, si forte fugacem
 conspexit capream aut surgentem in cornua cervum, 725
 gaudet, hians immane, comasque arrexerit et haeret
 visceribus super incumbens, lavit improba taeter
 ora cruor,
 sic ruit in densos alacer Mezentius hostes.

Sternitur infelix Acron, et calcibus atram
 tundit humum exspirans, infractaque tela cruentat.
 Atque idem fugientem haud est dignatus Oroden
 sternere nec iacta caecum dare cuspidē vulnus:
 obuius aduersoque occurrit seque viro vir
 contulit, haud furto melior, sed fortibus armis. 730
 Tum super abiectum posito pede nixus et hasta:
 'Pars belli haud temnenda, viri, iacet altus Orodes.'
 Conclamant socii laetum paeana secuti.
 Ille autem exspirans 'Non me, quicumque es, inulto,
 victor, nec longum laetabere: te quoque fata 740
 prospectant paria atque eadem mox arva tenebis.'
 Ad quae subridens mixta Mezentius ira,
 'Nunc morere. Ast de me divum pater atque hominum rex
 viderit.' Hoc dicens eduxit corpore telum:
 olli dura quies oculos et ferreus urget 745
 somnus, in aeternam clauduntur lumina noctem.
 Caedicus Alcathoum obruncat, Sacrator Hydaspen
 Partheniumque Rapo et praedurum viribus Orsen,
 Messapus Croniumque Lucaoniumque Erichaeten,
 illum infrenis equi lapsu tellure iacentem, 750
 hunc peditem pedes. Et Lycius processerat Agis,
 quem tamen haud expers Valerus virtutis avitae
 deiicit; at Thronium Salius Saliumque Nealces
 insidiis, iaculo et longe fallente sagitta.
 Iam gravis aequabat luctus et mutua Mavors 755
 funera: caedebant pariter pariterque ruebant
 victores victique, neque his fuga nota neque illis.
 Di Iovis in tectis iram miserantur inanem
 amborum, et tantos mortalibus esse labores:
 hinc Venus, hinc contra spectat Saturnia Iuno, 760
 pallida Tisiphone media inter millia saevit.
 At vero ingentem quatiens Mezentius hastam
 turbidus ingreditur campo. Quam magnus Orion,
 cum pedes incedit medii per maxima Nerei
 stagna viam scindens, umero supereminet undas, 765
 aut summis referens annosam montibus ornum
 ingrediturque solo et caput inter nubila condit:
 talis se vastis infert Mezentius armis.

Huic contra Aeneas, speculatus in agmine longo,
 obuius ire parat. Manet imperterritus ille, 770
 hostem magnanimum opperiens, et mole sua stat;
 atque oculis spatium emensus, quantum satis hastae:
 'Dextra mihi deus et telum, quod missile libro,
 nunc adsint! Voveo praedonis corpore raptis
 indutum spoliis ipsum te, Lause, tropaeum 775
 Aeneae.' Dixit, stridentemque eminus hastam
 iecit; at illa volans clipeo est excussa, proculque
 egregium Antoren latus inter et ilia figit,
 Herculis Antoren comitem, qui missus ab Argis
 haeserat Evandro atque Itala consederat urbe. 780
 Sternitur infelix alieno vulnere, caelumque
 aspicit et dulces moriens reminiscitur Argos.
 Tum pius Aeneas hastam iacit: illa per orbem
 aere cavum triplici, per linea terga tribusque
 transiit intextum tauris opus, imaque sedit 785
 inguine, sed vires haud pertulit. Ocius ensem
 Aeneas, viso Tyrrheni sanguine laetus,
 eripit a femine et trepidanti fervidus instat.
 Ingemuit cari graviter genitoris amore,
 ut vidit, Lausus, lacrimaeque per ora volutae. 790
 Hic mortis durae casum tuaque optima facta,
 si qua fidem tanto est operi latura vetustas,
 non equidem nec te, iuvenis memorande, silebo.
 Ille pedem referens et inutilis inque ligatus
 cedebat, clipeoque inimicum hastile trahebat: 795
 prorupit iuvenis seseque immiscuit armis,
 iamque assurgentis dextra plagamque ferentis
 Aeneae subiit mucronem, ipsumque morando
 sustinuit. Socii magno clamore sequuntur,
 dum genitor nati parma protectus abiret, 800
 telaque coniiciunt proturbantque eminus hostem
 missilibus. Furit Aeneas tectusque tenet se.
 Ac velut effusa si quando grandine nimbi
 praecipitant, omnis campis diffugit arator,
 omnis et agricola, et tuta latet arce viator, 805
 aut amnis ripis aut alti fornice saxi,
 dum pluit in terris, ut possint sole reducto

exercere diem: sic obrutus undique telis
 Aeneas nubem belli, dum detonet omnis,
 sustinet et Lausum increpitat Lausoque minatur: 810
 'Quo moriture ruis maioraque viribus audes?
 fallit te incautum pietas tua.' Nec minus ille
 exsultat demens; saevae iamque altius irae
 Dardanio surgunt ductori, extremaque Lauso
 Parcae fila legunt: validum namque exigit ensem 815
 per medium Aeneas iuvenem totumque recondit.
 Transiit et parmam mucro, leviam arma minacis,
 et tunicam, molli mater quam neverat auro,
 implevitque sinum sanguis; tum vita per auras
 concessit maesta ad manes corpusque reliquit. 820
 At vero ut vultum vidit morientis et ora,
 ora modis Anchisiades pallentia miris,
 ingemuit miserans graviter dextramque tetendit,
 et mentem patriae subiit pietatis imago.
 'Quid tibi nunc, miserande puer, pro laudibus istis, 825
 quid pius Aeneas tanta dabit indole dignum?
 Arma, quibus laetatus, habe tua, teque parentum
 manibus et cineri, si qua est ea cura, remitto.
 Hoc tamen infelix miseram solabere mortem,
 Aeneae magni dextra cadis.' Increpat ultro 830
 cunctantes socios, et terra sublevat ipsum,
 sanguine turpantem comptos de more capillos.
 Interea genitor Tiberini ad fluminis undam
 vulnera siccabat lymphis, corpusque levabat
 arboris acclinis trunco. Procul aerea ramis 835
 dependet galea et prato gravia arma quiescunt.
 Stant lecti circum iuvenes: ipse aeger anhelans
 colla fovet, fusus propexam in pectore barbam;
 multa super Lauso rogitat, multumque remittit
 qui revocent, maestique ferant mandata parentis. 840
 At Lausum socii exanimem super arma ferebant
 flentes, ingentem atque ingenti vulnere victum.
 Agnovit longe gemitum praesaga mali mens:
 canitiem multo deformat pulvere, et ambas
 ad caelum tendit palmas et corpore inhaeret. 845
 'Tantane me tenuit vivendi, nate, voluptas,

ut pro me hostili paterer succedere dextrae,
 quem genui? tuane haec genitor per vulnera servor,
 morte tua vivens? Heu, nunc misero mihi demum
 exitium infelix, nunc alte vulnus adactum. 850
 Idem ego, nate, tuum maculavi crimine nomen,
 pulsus ob invidiam solio sceptrisque paternis.
 Debueram patriae poenas odiisque meorum:
 omnes per mortes animam sontem ipse dedissem!
 Nunc vivo neque adhuc homines lucemque relinquo: 855
 sed linquam.' Simul hoc dicens attollit in aegrum
 se femur et, quamquam vis alto vulnere tardat,
 haud deiectus equum duci iubet. Hoc decus illi,
 hoc solamen erat; bellis hoc victor abibat
 omnibus. Alloquitur maerentem et talibus infit: 860
 'Rhaebe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est,
 viximus. Aut hodie victor spolia illa cruenta
 et caput Aeneae referes, Lausique dolorum
 ultor eris mecum aut, aperit si nulla viam vis,
 occumbes pariter; neque enim, fortissime, credo, 865
 iussa aliena pati et dominos dignabere Teucros.'
 Dixit et exceptus tergo consueta locavit
 membra, manusque ambas iaculis oneravit acutis,
 aere caput fulgens, cristaeque hirsutus equina.
 Sic cursum in medios rapidus dedit: aestuat ingens 870
 uno in corde pudor mixtoque insania luctu,
 [et furiis agitatus amor et conscia virtus.]
 Atque hic Aenean magna ter voce vocavit.
 Aeneas agnovit enim laetusque precatur:
 'Sic Pater ille deum faciat, sic altus Apollo! 875
 Incipias conferre manum.'
 Tantum effatus et infesta subit obvius hasta.
 Ille autem 'Quid me erepto, saevissime, nato
 terres? Haec via sola fuit, qua perdere posses.
 Nec mortem horremus nec divum parcimus ulli. 880
 Desine: nam venio moriturus et haec tibi porto
 dona prius.' Dixit telumque intorsit in hostem;
 inde aliud super atque aliud figitque volatque
 ingenti gyro, sed sustinet aureus umbo.
 Ter circum astantem laevos equitavit in orbes 885

tela manu iaciens, ter secum Troïus heros
 immanem aerato circumfert tegmine silvam.
 Inde ubi tot traxisse moras, tot spicula taedet
 vellere et urgetur pugna congressus iniqua,
 multa movens animo iam tandem erumpit, et inter 890
 bellatoris equi cava tempora coniicit hastam.
 Tollit se arrectum quadrupes et calcibus auras
 verberat, effusumque equitem super ipse secutus
 implicat, eiectoque incumbit cernuus armo.
 Clamore incendunt caelum Troesque Latinique. 895
 Advolat Aeneas vaginaque eripit ense,
 et super haec: 'Ubi nunc Mezentius acer et illa
 effera vis animi?' Contra Tyrrhenus, ut auras
 suspiciens hausit caelum mentemque recepit:
 'Hostis amare, quid increpitas mortemque minaris? 900
 nullum in caede nefas, nec sic ad proelia veni,
 nec tecum meus haec pepigit mihi foedera Lausus.
 Unum hoc per si qua est victis venia hostibus oro,
 corpus humo patiare tegi. Scio acerba meorum
 circumstare odia: hunc, oro, defende furorem, 905
 et me consortem nati concede sepulcro.'
 Haec loquitur, iuguloque haud inscius accipit ense,
 undantique animam diffundit in arma cruore.

AENEIS.

LIBER UNDECIMUS.

OCEANUM interea surgens Aurora reliquit :
Aeneas, quamquam et sociis dare tempus humandis
praecipitant curae turbataque funere mens est,
vota deum primo victor solvebat Eoo. 5
Ingentem quercum decisis undique ramis
constituit tumulo, fulgentiaque induit arma,
Mezenti ducis exuvias, tibi, magne, tropaeum,
Bellipotens : aptat rorantes sanguine cristas,
telaque trunca viri, et bis sex thoraca petium 10
perfossumque locis, clipeumque ex aere sinistrae
subligat atque ensem collo suspendit eburnum.
Tum socios (namque omnis eum stipata tegebat
turba ducum) sic incipiens hortatur ovantes :
' Maxima res effecta, viri ; timor omnis abesto,
quod superest : haec sunt spolia et de rege superbo 15
primitiae, manibusque meis Mezentius hic est.
Nunc iter ad regem nobis murosque Latinos.
Arma parate animis et spe praesumite bellum,
ne qua mora ignaros, ubi primum vellere signa
annuerint Superi pubemque educere castris, 20
impediat, segnisve metu sententia tardet.
Interea socios inhumataque corpora terrae
mandemus, qui solus honos Acheronte sub imo est.
Ite' ait, ' egregias animas, quae sanguine nobis
hanc patriam peperere suo, decorate supremis 25
muneribus, maestamque Evandri primus ad urbem
mittatur Pallas, quem non virtutis egentem
abstulit atra dies et funere mersit acerbo.'

Sic ait illacrimans recipitque ad limina gressum,
 corpus ubi exanimi positum Pallantis Acoetes 30
 servabat senior, qui Parrhasio Evandro
 armiger ante fuit, sed non felicibus aequē
 tum comes auspiciis caro datus ibat alumno.
 Circum omnis famulumque manus Troianaque turba,
 et maestum Iliades crinem de more solutae. 35
 Ut vero Aeneas foribus sese intulit altis,
 ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
 pectoribus, maestoque immugit regia luctu.
 Ipse caput nivei fultum Pallantis et ora
 ut vidit, levique patens in pectore vulnus 40
 cuspidis Ausoniae, lacrimis ita fatur obortis.
 'Tene' inquit, 'miserande puer, cum laeta veniret,
 invidit Fortuna mihi, ne regna videres
 nostra neque ad sedes victor veherere paternas?
 Non haec Evandro de te promissa parenti 45
 discedens dederam, cum me complexus euntem
 mitteret in magnum imperium, metuensque moneret
 acres esse viros, cum dura proelia gente.
 Et nunc ille quidem spe multum captus inani
 fors et vota facit, cumulatque altaria donis: 50
 nos iuvenem exanimum et nil iam caelestibus ullis
 debentem vano maesti comitamur honore.
 Infelix, nati funus crudele videbis!
 Hi nostri reditus expectatque triumpho,
 haec mea magna fides? At non, Evandre, pudendis 55
 vulneribus pulsum aspicias, nec sospite dirum
 optabis nato funus pater. Hei mihi, quantum
 praesidium Ausonia et quantum tu perdis, Iule!'
 Haec ubi deflevit, tolli miserabile corpus
 imperat, et toto lectos ex agmine mittit 60
 mille viros, qui supremum comitentur honorem,
 intersintque patris lacrimis, solatia luctus
 exigua ingentis, misero sed debita patri.
 Haud segnes alii crates et molle feretrum
 arbuteis texunt virgis et vimine querno, 65
 exstructosque toros obtentu frondis inumbrant.
 Hic iuvenem agresti sublimem stramine ponunt,

qualem virgineo demessum pollice florem
 seu mollis violae seu languentis hyacinthi,
 cui neque fulgor adhuc nec dum sua forma recessit, 70
 non iam mater alit tellus viresque ministrat.
 Tum geminas vestes auroque ostroque rigentes
 extulit Aeneas, quas illi laeta laborum
 ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
 fecerat, et tenui telas discreverat auro. 75
 Harum unam iuveni supremum maestus honorem
 induit, arsurasque comas obnubit amictu,
 multaque praeterea Laurentis praemia pugnae
 aggerat, et longo praedam iubet ordine duci:
 addit equos et tela, quibus spoliaverat hostem. 80
 Vinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
 inferias, caeso sparsuros sanguine flammās,
 indutosque iubet truncos hostilibus armis
 ipsos ferre duces inimicaque nomina figi.
 Ducitur infelix aevo confectus Acoetes 85
 pectora nunc foedans pugnis, nunc unguibus ora;
 sternitur et toto proiectus corpore terrae.
 Ducunt et Rutulo perfusos sanguine currus.
 Post bellator equus positus insignibus Aethon
 it lacrimans guttisque umectat grandibus ora. 90
 Hastam alii galeamque ferunt, nam cetera Turnus
 victor habet. Tum maesta phalanx Teucricque sequuntur
 Tyrrhenique omnes et versis Arcades armis.
 Postquam omnis longe comitum praecesserat ordo,
 substitit Aeneas gemituque haec addidit alto: 95
 'Nos alias hinc ad lacrimas eadem horrida belli
 fata vocant: salve aeternum mihi, maxime Palla,
 aeternumque vale.' Nec plura effatus ad altos
 tendebat muros gressumque in castra ferebat.
 Iamque oratores aderant ex urbe Latina, 100
 velati ramis oleae veniamque rogantes:
 corpora, per campos ferro quae fusa iacebant,
 redderet ac tumulto sineret succedere terrae;
 nullum cum victis certamen et aethere cassis;
 parceret hospitibus quondam socerisque vocatis. 105
 Quos bonus Aeneas haud aspernanda precantes

prosequitur venia et verbis haec insuper addit:
 'Quaenam vos tanto fortuna indigna, Latini,
 implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
 Pacem me exanimis et Martis sorte premissis
 oratis? equidem et vivis concedere vellem. 110
 Nec veni, nisi fata locum sedemque dedissent,
 nec bellum cum gente gero: rex nostra reliquit
 hospitium et Turni potius se credidit armis.
 Aequius huic Turnum fuerat se opponere morti: 115
 si bellum finire manu, si pellere Teucros
 apparat, his mecum decuit concurrere telis:
 vixet, cui vitam deus aut sua dextra dedisset.
 Nunc ite et miseris supponite civibus ignem.'
 Dixerat Aeneas. Illi obstupere silentes, 120
 conversique oculos inter se atque ora tenebant.
 Tum senior semperque odiis et crimine Drances
 infensus iuveni Turno sic ore vicissim
 orsa refert: 'O fama ingens, ingentior armis
 vir Troiane, quibus caelo te laudibus aequum? 125
 iustitiaene prius mirer bellum laborum?
 Nos vero haec patriam grati referemus ad urbem,
 et te, si qua viam dederit fortuna, Latino
 iungemus regi: quaerat sibi foedera Turnus.
 Quin et fatales murorum attollere moles, 130
 saxaque subvectare umeris Troiana iuvabit.'
 Dixerat haec, unoque omnes eadem ore fremebant.
 Bis senos pepigere dies, et pace sequestra
 per silvas Teucris mixtique impune Latini
 errare iugis. Ferro sonat alta bipenni 135
 fraxinus, evertunt actas ad sidera pinus,
 robora nec cuneis et olentem scindere cedrum,
 nec plaustis cessant vectare gementibus ornos.
 Et iam Fama volans, tanti praenuntia luctus,
 Evandrum Evandrique domos et moenia replet, 140
 quae modo victorem Latio Pallanta ferebat.
 Arcades ad portas ruere et de more vetusto
 funereas rapuere faces; lucet via longo
 ordine flammarum et late discriminat agros.
 Contra turba Phrygum veniens plangentia iungit 145

agmina. Quae postquam matres succedere tectis
 viderunt, maestam incendunt clamoribus urbem.
 At non Evandrum potis est vis ulla tenere,
 sed venit in medios. Feretro Pallanta reposito
 procubuit super atque haeret lacrimansque gemensque, 150
 et via vix tandem voci laxata dolore est:
 'Non haec, o Palla, dederas promissa parenti,
 cautius ut saevo velles te credere Marti.
 haud ignarus eram, quantum nova gloria in armis
 et praedulce decus primo certamine posset. 155
 Primitiae iuvenis miserae, bellicae propinqui
 dura rudimenta, et nulli exaudita deorum
 vota precesque meae! tuque, o sanctissima coniunx,
 felix morte tua neque in hunc servata dolorem!
 Contra ego vivendo vici mea fata, superstes 160
 restarem ut genitor. Troum socia arma secutum
 obruerent Rutuli telis! animam ipse dedissem,
 atque haec pompa domum me, non Pallanta, referret!
 Nec vos arguerim, Teucris, nec foedera nec quas
 iunximus hospitio dextras: sors ista senectae 165
 debita erat nostrae. Quod si immatura manebat
 mors natum, caesis Volscorum millibus ante
 ducentem in Latium Teucros cecidisse iuvabit.
 Quin ego non alio digner te funere, Palla,
 quam pius Aeneas et quam magni Phryges et quam 170
 Tyrrhenique duces, Tyrrhenum exercitus omnis.
 Magna tropaea ferunt, quos dat tua dextera leto.
 Tu quoque nunc stares immanis truncus in armis,
 esset par aetas et idem si robur ab annis,
 Turne. Sed infelix Teucros quid demoror armis? 175
 Vadite et haec memores regi mandata referte:
 quod vitam moror invisam Pallante perempto,
 dextera causa tua est, Turnum natoque patrique
 quam debere vides. Meritis vacat hic tibi solus
 fortunaeque locus. Non vitae gaudia quaero 180
 (nec fas), sed nato Manes perferre sub imos.'
 Aurora interea miseris mortalibus almam
 extulerat lucem, referens opera atque labores:
 iam pater Aeneas, iam curvo in litore Tarchon

constituere pyras. Huc corpora quisque suorum 185
more tulere patrum, subiectisque ignibus atris
conditur in tenebras altum caligine caelum.
Ter circum accensos cincti fulgentibus armis
decurrere rogos, ter maestum funeris ignem
lustravere in equis ululatusque ore dedere; 190
spargitur et tellus lacrimis, sparguntur et arma:
it caelo clamorque virum clangorque tubarum.
Hic alii spolia occisis derepta Latinis
coniiciunt igni, galeas ensesque decoros
frenaque ferventesque rotas; pars munera nota, 195
ipsorum clipeos et non felicia tela.
Multa boum circa mactantur corpora Morti,
setigerosque sues raptasque ex omnibus agris
in flammam iugulant pecudes. Tum litore toto
ardentes spectant socios, semiustaque servant 200
busta, neque avelli possunt, nox umida donec
invertit caelum stellis ardentibus aptum.
Nec minus et miseri diversa in parte Latini
innumeras struxere pyras, et corpora partim
multa virum terrae infodiunt, avectaque partim 205
finitimos tollunt in agros ubique remittunt,
cetera confusaeque ingentem caedis acervum
nec numero nec honore cremant: tunc undique vasti
certatim crebris collucent ignibus agri.
Tertia lux gelidam caelo dimoverat umbram: 210
maerentes altum cinerem et confusa ruebant
ossa focis, tepidoque onerabant aggere terrae.
Iam vero in tectis, praedivitis urbe Latini,
praecipuus fragor et longi pars maxima luctus.
Hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum 215
pectora maerentum, puerique parentibus orbi
dirum exsecrantur bellum Turnique hymenaeos:
ipsum armis ipsumque iubent decernere ferro,
qui regnum Italiae et primos sibi poscat honores.
Ingravat haec saevus Drances solumque vocari 220
testatur, solum posci in certamina Turnum.
Multa simul contra variis sententia dictis
pro Turno, et magnum reginae nomen obumbrat,

multa virum meritis sustentat fama tropaeis.

Hos inter motus, medio in flagrante tumultu, 225
 ecce super maestis magna Diomedis ab urbe
 legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
 tantorum impensis operum, nil dona neque aurum
 nec magnas valuisse preces, alia arma Latinis
 quaerenda aut pacem Troiano ab rege petendum. 230
 Deficit ingenti luctu rex ipse Latinus.

Fatalem Aenean manifesto numine ferri
 admonet ira deum tumulique ante ora recentes.
 Ergo concilium magnum primosque suorum
 imperio accitos alta intra limina cogit. 235

Olli convenere fluuntque ad regia plenis
 tecta viis. Sedet in mediis et maximus aevo
 et primus sceptris haud laeta fronte Latinus.
 Atque hic legatos Aetola ex urbe remissos
 quae referant fari iubet, et responsa reposcit 240
 ordine cuncta suo. Tum facta silentia linguis,
 et Venulus dicto parens ita farier inquit:

‘Vidimus, o cives, Diomedem Argivaeque castra,
 atque iter emensi casus superavimus omnes,
 contigimusque manum, qua concidit Ilia tellus. 245
 Ille urbem Argyripam patriae cognomine gentis
 victor Gargani condebat Iapygis agris.

Postquam introgressi et coram data copia fandi,
 munera praeferimus, nomen patriamque docemus,
 qui bellum intulerint, quae causa attraxerit Arpos. 250
 Auditis ille haec placido sic reddidit ore:

“O fortunatae gentes, Saturnia regna,
 antiqui Ausonii, quae vos fortuna quietos
 sollicitat suadetque ignota lacescere bella?
 quicumque Iliacos ferro violavimus agros 255
 (mitto ea, quae muris bellando exhausta sub altis,
 quos Simois premit ille viros), infanda per orbem
 supplicia et scelerum poenas expendimus omnes,
 vel Priamo miseranda manus: scit triste Minervae
 sidus et Euboicae cautes ultorque Caphereus. 260

Militia ex illa diversum ad litus abacti
 Atrides Protei Menelaus adusque columnas

exsulat, Aetnaeos vidit Cyclopas Ulixes.
 Regna Neoptolemi referam versosque penates
 Idomenei? Libycone habitantes litore Locros? 265
 Ipse Mycenaeus magnorum ductor Achivum
 coniugis infandae prima inter limina dextra
 oppetiit; devictam Asiam subsedit adulter.
 Invidisse deos, patriis ut redditus aris
 coniugium optatum et pulchram Calydonā viderem! 270
 Nunc etiam horribili visu portenta sequuntur,
 et socii amissi petierunt aethera pennis
 fluminibusque vagantur aves (heu dira meorum
 supplicia!) et scopulos lacrimosis vocibus implent.
 Haec adeo ex illo mihi iam speranda fuerunt 275
 tempore, cum ferro caelestia corpora demens
 appetiit et Veneris violavi vulnere dextram.
 Ne vero, ne me ad tales impellite pugnas:
 nec mihi cum Teucris ullum post eruta bellum
 Pergama, nec veterum memini laetorve malorum. 280
 Munera, quae patriis ad me portatis ab oris,
 vertite ad Aenean. Stetimus tela aspera contra
 contulimusque manus: experto credite, quantus
 in clipeum assurgat, quo turbine torqueat hastam.
 Si duo praeterea tales Idaea tulisset 285
 terra viros, ultro Inachias venisset ad urbes
 Dardanus, et versis lugeret Graecia fati.
 Quidquid apud durae cessatum est moenia Troiae,
 Hectoris Aeneaeque manu victoria Graium
 haesit et in decimum vestigia rettulit annum. 290
 Ambo animis, ambo insignes praestantibus armis,
 hic pietate prior. Coeant in foedera dextrae,
 qua datur; ast armis concurrant arma cavete.
 Et responsa simul quae sint, rex optime, regis
 audisti et quae sit magno sententia bello.' 295
 Vix ea legati, variusque per ora cucurrit
 Ausonidum turbata fremor: ceu saxa morantur
 cum rapidos amnes, fit clauso gurgite murmur,
 vicinaeque fremunt ripae crepitantibus undis.
 Ut primum placati animi et trepida ora quierunt, 300
 praefatus divos solio rex infit ab alto;

'Ante equidem summa de re statuisset, Latini,
 et vellem et fuerat melius, non tempore tali
 cogere concilium, cum muros assidet hostis.
 Bellum importunum, cives, cum gente deorum 305
 invictisque viris gerimus, quos nulla fatigant
 proelia : nec victi possunt absistere ferro.
 Spem si quam ascitis Aetolum habuistis in armis,
 ponite. Spes sibi quisque ; sed haec quam angusta videtis.
 Cetera qua rerum iaceant perculsa ruina, 310
 ante oculos interque manus sunt omnia vestras.
 Nec quemquam incuso : potuit quae plurima virtus
 esse, fuit ; toto certatum est corpore regni.
 Nunc adeo quae sit dubiae sententia menti
 expediam et paucis (animos adhibete) docebo. 315
 Est antiquus ager Tusco mihi proximus amni,
 longus in occasum, fines super usque Sicanos ;
 Aurunci Rutulique serunt, et vomere duos
 exercent colles, atque horum asperrima pascunt.
 Haec omnis regio et celsi plaga pinea montis 320
 cedat amicitiae Teucrorum, et foederis aequas
 dicamus leges sociosque in regna vocemus.
 Considant, si tantus amor, et moenia condant.
 Sin alios fines aliamque capessere gentem
 est animus possuntque solo decedere nostro : 325
 bis denas Italo texamus robore naves,
 seu plures complere valent ; iacet omnis ad undam
 materies ; ipsi numerumque modumque carinis
 praecipiant, nos aera manus navalia demus.
 Praeterea qui dicta ferant et foedera firment 330
 centum oratores prima de gente Latinos
 ire placet, pacisque manu praetendere ramos,
 munera portantes auriq[ue] eborisque talenta
 et sellam regni trabeamque insignia nostri.
 Consulite in medium et rebus succurrite fessis.' 335
 Tum Drances idem infensus, quem gloria Turni
 obliqua invidia stimulisque agitabat amaris,
 largus opum et lingua melior, sed frigida bello
 dextera, consiliis habitus non futilis auctor,
 seditione potens : genus huic materna superbum 340

nobilitas dabat, incertum de patre ferebat;
 surgit et his onerat dictis atque aggerat iras :
 'Rem nulli obscuram nostrae nec vocis egentem
 consulis, o bone rex : cuncti se scire fatentur,
 quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant. 345
 Det libertatem fandi flatusque remittat,
 cuius ob auspicium infaustum moresque sinistros
 (dicam equidem, licet arma mihi mortemque minetur)
 lumina tot cecidisse ducum totamque videmus
 consedissee urbem luctu, dum Troia temptat 350
 castra fugae fidens et caelum territat armis.
 Unum etiam donis istis, quae plurima mitti
 Dardanidis dicique iubes, unum, optime regum,
 adicias, nec te ullius violentia vincat,
 quin natam egregio genero dignisque hymenaeis 355
 des, pater, et pacem hanc aeterno foedere iungas.
 Quod si tantus habet mentes et pectora terror,
 ipsum obtestemur veniamque oremus ab ipso,
 cedat, ius proprium regi patriaeque remittat.
 Quid miseros totiens in aperta pericula cives 360
 proiicias, o Latio caput horum et causa malorum?
 Nulla salus bello : pacem te poscimus omnes,
 Turne, simul pacis solum inviolabile pignus.
 Primus ego, invisum quem tu tibi fingis (et esse
 nil moror), en supplex venio. Miserere tuorum. 365
 Pone animos et pulsus abi. Sat funera fusi
 vidimus, ingentes et desolavimus agros.
 Aut si fama movet, si tantum pectore robur
 concipis et si adeo dotalis regia cordi est,
 aude atque adversum fidens fer pectus in hostem. 370
 Scilicet ut Turno contingat regia coniunx,
 nos animae viles, inhumata infletaque turba,
 sternamur campis? Etiam tu, si qua tibi vis,
 si patrii quid Martis habes, illum aspice contra,
 qui vocat.' 375

Talibus exarsit dictis violentia Turni.
 dat gemitum rumpitque has imo pectore voces :
 'Larga quidem, Drance, semper tibi copia fandi
 tum, cum bella manus poscunt, patribusque vocatis

primus ades. Sed non replenda est curia verbis, 380
 quae tuto tibi magna volant, dum distinet hostem
 agger murorum nec inundant sanguine fossae.
 Proinde tona eloquio, solitum tibi, meque timoris
 argue tu, Drance, quando tot stragis acervos
 Teucrorum tua dextra dedit, passimque tropaeis 385
 insignis agros. Possit quid vivida virtus,
 experiare licet; nec longe scilicet hostes
 quaerendi nobis: circumstant undique muros.
 Imus in adversos? quid cessas? an tibi Mavors
 ventosa in lingua pedibusque fugacibus istis 390
 semper erit?
 Pulsus ego? aut quisquam merito, foedissime, pulsum
 arguet, Iliaco tumidum qui crescere Thybrim
 sanguine et Evandri totam cum stirpe videbit
 procubuisse domum, atque exutos Arcadas armis? 395
 Haud ita me experti Bitias et Pandarus ingens,
 et quos mille die victor sub Tartara misi,
 inclusus muris hostilique aggere saeptus.
 "Nulla salus bello." Capiti cane talia, demens,
 Dardanio rebusque tuis. Proinde omnia magno 400
 ne cessa turbare metu, atque extollere vires
 gentis bis victae, contra premere arma Latini.
 Nunc et Myrmidonum proceres Phrygia arma tremescunt,
 nunc et Tydides et Larisaeus Achilles,
 amnis et Hadriacas retro fugit Aufidus undas. 405
 Vel cum se pavidum contra mea iurgia fingit
 (artificis scelus) et formidine crimen acerbat.
 Numquam animam talem dextra hac (absiste moveri)
 amittes: habitet tecum et sit pectore in isto.
 Nunc ad te et tua magna, pater, consulta revertor. 410
 Si nullam nostris ultra spem ponis in armis,
 si tam deserti sumus, et semel agmine verso
 funditus occidimus, neque habet Fortuna regressum,
 oremus pacem et dexteras tendamus inertes.
 Quamquam o, si solitae quicquam virtutis adesset! 415
 Ille mihi ante alios fortunatusque laborum
 egregiusque animi, qui, ne quid tale videret,
 procubuit moriens et humum simul ore momordit.

Sin et opes nobis et adhuc intacta iuventus,
 auxilioque urbes Italiae populique supersunt, 420
 sin et Troianis cum multo gloria venit
 sanguine (sunt illis sua funera parque per omnes
 tempestas): cur indecores in limine primo
 deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
 Multa dies varique labor mutabilis aevi 425
 rettulit in melius, multos alterna revisens
 lusit et in solido rursus Fortuna locavit.
 Non erit auxilio nobis Aetolus et Arpi:
 at Messapus erit felixque Tolumnius et quos
 tot populi misere duces, nec parva sequetur 430
 gloria delectos Latio et Laurentibus agris.
 Est et Volscorum egregia de gente Camilla,
 agmen agens equitum et florentes aere catervas.
 Quod si me solum Teucri in certamina poscunt,
 idque placet, tantumque bonis communibus obsto, 435
 non adeo has exosa manus Victoria fugit,
 ut tanta quicquam pro spe temptare recusem.
 Ibo animis contra, vel magnum praestet Achillem
 factaque Vulcani manibus paria induat arma
 ille licet. Vobis animam hanc soceroque Latino 440
 Turnus ego, haud ulli veterum virtute secundus,
 devovi. "Solum Aeneas vocat:" et vocet oro;
 nec Drances potius, sive est haec ira deorum,
 morte luat, sive est virtus et gloria, tollat.
 Illi haec inter se dubiis de rebus agebant 445
 certantes; castra Aeneas aciemque movebat:
 nuntius ingenti per regia tecta tumultu
 ecce ruit, magnisque urbem terroribus implet,
 instructos acie Tiberino a flumine Teucros
 Tyrrhenamque manum totis descendere campis. 450
 Extemplo turbati animi concussaue vulgi
 pectora, et arrectae stimulis haud mollibus irae.
 Arma manu trepidi poscunt, fremit arma iuventus,
 flent maesti mussantque patres. Hic undique clamor
 dissensu vario magnus se tollit in auras: 455
 haud secus atque alto in luco cum forte catervae
 consedere avium, piscosove amne Padusae

dant sonitum rauci per stagna loquacia cycni.
 'Immo' ait 'o cives' arrepto tempore Turnus,
 'cogite concilium et pacem laudate sedentes :
 illi armis in regna ruunt.' Nec plura locutus 460
 corripuit sese et tectis citus extulit altis.
 'Tu, Voluse, armari Volsorum edice maniplos,
 duc' ait 'et Rutulos. Equitem Messapus in armis
 et cum fratre Coras latis diffundite campis. 465
 Pars aditus urbis firmet turresque capessat;
 cetera, qua iusso, mecum manus inferat arma.'
 Illicet in muros tota discurritur urbe.
 Concilium ipse pater et magna incepta Latinus
 deserit ac tristi turbatus tempore differt, 470
 multaque se incusat, qui non acceperit ultro
 Dardanium Aenean generumque asciverit urbi.
 Praefodiunt alii portas aut saxa sudesque
 subvectant. Bello dat signum rauca cruentum
 buccina. Tum muros varia cinxere corona 475
 matronae puerique : vocat labor ultimus omnes.
 Nec non ad templum summasque ad Palladis arces
 subvehitur magna matrum regina caterva
 dona ferens, iuxtaque comes Lavinia virgo,
 causa mali tanti, oculos deiecta decoros. 480
 Succedunt matres et templum ture vaporant,
 et maestas alto fundunt de limine voces :
 'Armipotens, praeses belli, Tritonia virgo,
 frange manu telum Phrygii praedonis, et ipsum
 pronum sterne solo, portisque effunde sub altis.' 485
 Cingitur ipse furens certatim in proelia Turnus.
 Iamque adeo rutilum thoraca indutus aënis
 horrebat squamis, surasque incluserat auro,
 tempora nudus adhuc, laterique accinxerat ensem,
 fulgebatque alta decurrens aureus arce, 490
 exultatque animis et spe iam praecipit hostem :
 qualis ubi abruptis fugit praesepia vinclis
 tandem liber equus, campoque potitus aperto,
 aut ille in pastus armentaque tendit equarum,
 aut assuetus aquae perfundi flumine noto 495
 emicat, arrectisque fremit cervicibus alte

luxurians, luduntque iubae per colla, per armos.
 Obvia cui Volscorum acie comitante Camilla
 occurrit, portisque ab equo regina sub ipsis
 desiluit, quam tota cohors imitata relictis 500
 ad terram defluxit equis; tum talia fatur:
 'Turne, sui merito si qua est fiducia forti,
 audeo et Aeneadam promitto occurrere turmae
 solaque Tyrrhenos equites ire obvia contra.
 Me sine prima manu temptare pericula belli: 505
 tu pedes ad muros subsiste et moenia serva.'
 Turnus ad haec, oculos horrenda in virgine fixus:
 'O decus Italiae virgo, quas dicere grates
 quasve referre parem? sed nunc, est omnia quando
 iste animus supra, mecum partire laborem. 510
 Aeneas, ut fama fidem missique reportant
 exploratores, equitum levia improbus arma
 praemisit, quaterent campos; ipse ardua montis
 per deserta iugo superans adventat ad urbem.
 Furta paro belli convexo in tramite silvae, 515
 ut bivias armato obsidam milite fauces.
 Tu Tyrrhenum equitem collatis excipe signis;
 tecum acer Messapus erit turmaeque Latinae
 Tiburtique manus; ducis et tu concipe curam.'
 Sic ait, et paribus Messapum in proelia dictis 520
 hortatur sociosque duces, et pergit in hostem.
 Est curvo anfractu valles, accommoda fraudi
 armorumque dolis, quam densis frondibus atrum
 urget utrumque latus, tenuis quo semita ducit
 angustaeque ferunt fauces aditusque maligni. 525
 Hanc super in speculis summoque in vertice montis
 planities ignota iacet tutique receptus,
 seu dextra laevaue velis occurrere pugnae,
 sive instare iugis et grandia volvere saxa.
 Huc iuvenis nota fertur regione viarum, 530
 arripuitque locum et silvis insedit iniquis.
 Velocem interea superis in sedibus Opim,
 unam ex virginibus sociis sacraque caterva,
 compellabat et has tristes Latonia voces
 ore dabat: 'Graditur bellum ad crudele Camilla, 535

o virgo, et nostris nequiquam cingitur armis,
 cara mihi ante alias. Neque enim novus iste Dianae
 venit amor subitaque animum dulcedine movit.
 Pulsus ob invidiam regno viresque superbas
 Priverno antiqua Metabus cum excederet urbe, 540
 infantem fugiens media inter proelia belli
 sustulit exilio comitem, matrisque vocavit
 nomine Casmillae mutata parte Camillam.
 Ipse sinu prae se portans iuga longa petebat
 solorum nemorum: tela undique saeva premebant, 545
 et circumfuso volitabant milite Volsci.
 Ecce fugae medio summis Amasenus abundans
 spumabat ripis: tantus se nubibus imber
 ruperat. Ille, innare parans, infantis amore
 tardatur caroque oneri timet. Omnia secum 550
 versanti subito vix haec sententia sedit.
 Telum immane manu valida quod forte gerebat
 bellator, solidum nodis et robore cocto,
 huic natam, libro et silvestri subere clausam,
 implicat atque habilem mediae circumligat hastae; 555
 quam dextra ingenti librans ita ad aethera fatur:
 "Alma, tibi hanc, nemorum cultrix, Latonia virgo,
 ipse pater famulam voveo: tua prima per auras
 tela tenens supplex hostem fugit. Accipe, testor,
 diva tuam, quae nunc dubiis committitur auris." 560
 Dixit, et adducto contortum hastile lacerto
 immittit: sonuere undae: rapidum super amnem
 infelix fugit in iaculo stridente Camilla.
 At Metabus, magna propius iam urgente caterva,
 dat sese fluvio, atque hastam cum virgine victor 565
 gramineo donum Triviae de caespite vellit.
 Non illum tectis ullae, non moenibus urbes
 accipere neque ipse manus feritate dedisset:
 pastorum et solis exegit montibus aevum.
 Hic natam in dumis interque horrentia lustra 570
 armentalis equae mammis et lacte ferino
 nutribat, teneris immulgens ubera labris.
 Utque pedum primis infans vestigia plantis
 institerat, iaculo palmas armavit acuto

spiculaque ex umero parvae suspendit et arcum. 575

Pro crinali auro, pro longae tegmine pallae
tigridis exuviae per dorsum a vertice pendent.

Tela manu iam tum tenera puerilia torsit,
et fundam tereti circum caput egit habena, 580
Strymoniamque gruem aut album deiecit olorem.

Multae illam frustra Tyrrhena per oppida matres
optavere nurum : sola contenta Diana
aeternum telorum et virginitatis amorem
intemerata colit. Vellem haud correpta fuisset
militia tali, conata lacescere Teucros : 585

cara mihi comitumque foret nunc una mearum.

Verum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis,

labere, Nympha, polo finesque invise Latinos,

tristis ubi infausto committitur omine pugna.

Haec cape et ultricem pharetra deprome sagittam : 590

hac, quicumque sacrum violarit vulnere corpus,

Tros Italusque, mihi pariter det sanguine poenas.

Post ego nube cava miserandae corpus et arma

inspoliata feram tumulto patriaeque reponam.' 595

Dixit ; at illa levis caeli delapsa per auras

insonuit, nigro circumdata turbine corpus.

At manus interea muris Troiana propinquat

Etruscique duces equitumque exercitus omnis,

compositi numero in turmas. Fremit aequore toto
insultans sonipes, et pressis pugnat habenis 600

huc obversus et huc ; tum late ferreus hastis

horret ager campique armis sublimibus ardent.

Nec non Messapus contra celeresque Latini

et cum fratre Coras et virginis ala Camillae
adversi campo apparent, hastasque reductis 605

protendunt longe dextris et spicula vibrant,
adventusque virum fremitusque ardescit equorum.

Iamque intra iactum teli progressus uterque
substiterat : subito erumpunt clamore furentesque 610

exhortantur equos : fundunt simul undique tela

crebra nivis ritu caelumque obtexitur umbra.

Continuo adversis Tyrrhenus et acer Aconteus

conixi incurrunt hastis, primique ruinam

dant sonitu ingenti, perfractaque quadrupedantum
 pectora pectoribus rumpunt: excussus Aconteus 615
 fulminis in morem aut tormento ponderis acti
 praecipitat longe et vitam dispergit in auras.
 Extemplo turbatae acies, versique Latini
 reiiciunt parmas et equos ad moenia vertunt.
 Troes agunt, princeps turmas inducit Asilas. 620
 Iamque propinquabant portis, rursusque Latini
 clamorem tollunt et mollia colla reflectunt:
 hi fugiunt penitusque datis referuntur habenis.
 Qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus
 nunc ruit ad terram, scopulosque superiacit unda 625
 spumeus, extremamque sinu perfundit harenam,
 nunc rapidus retro atque aestu revoluta resorbens
 saxa fugit, litusque vado labente relinquit:
 bis Tusci Rutulos egere ad moenia versos,
 bis reiecti armis respectant terga tegentes. 630
 Tertia sed postquam congressi in proelia totas
 implicuere inter se acies, legitque virum vir:
 tum vero et gemitus morientum, et sanguine in alto
 armaque corporaque et permixti caede virorum
 semianimes volvuntur equi, pugna aspera surgit. 635
 Orsilochus Remuli, quando ipsum horrebat adire,
 hastam intorsit equo ferrumque sub aure reliquit.
 Quo sonipes ictu furit arduus, altaque iactat
 vulneris impatiens arrecto pectore crura:
 volvitur ille excussus humi. Catillus Iollan 640
 ingentemque animis, ingentem corpore et armis
 deiicit Herminium, nudo cui vertice fulva
 caesaries nudique umeri, nec vulnera terrent:
 tantus in arma patet. Latos huic hasta per amos
 acta tremit duplicatque virum transfixa dolore. 645
 Funditur ater ubique cruor; dant funera ferro
 certantes pulchramque petunt per vulnera mortem.
 At medias inter caedes exsultat Amazon,
 unum exserta latus pugnae, pharetrata Camilla,
 et nunc lenta manu spargens hastilia denset, 650
 nunc validam dextra rapit indefessa bipennem;
 aureus ex umero sonat arcus et arma Dianae.

Illa etiam in tergum, si quando pulsa recessit,
 spicula converso fugientia dirigit arcu.
 At circum lectae comites, Larinaque virgo 655
 Tullaque et aeratam quatiens Tarpeia securim,
 Italides, quas ipsa decus sibi dia Camilla
 delegit pacisque bonas bellicae ministras:
 quales Threiciae cum flumina Thermodontis
 pulsant et pictis bellantur Amazones armis, 660
 seu circum Hippolyten, seu cum se Martia curru
 Penthesilea refert, magnoque ululante tumultu
 feminea exsultant lunatis agmina peltis.
 Quem telo primum, quem postremum, aspera virgo,
 delicias? aut quot humi morientia corpora fundis? 665
 Euneum Clytio primum patre, cuius apertum
 adversi longa transverberat abiete pectus:
 sanguinis ille vomens rivos cadit, atque cruentam
 mandit humum, moriensque suo se in vulnere versat.
 Tum Lirim Pagasumque super; quorum alter habenas 670
 suffosso revolutus equo dum colligit, alter
 dum subit ac dextram labenti tendit inermem,
 praecipites pariterque ruunt. His addit Amastrum
 Hippotaden, sequiturque incumbens eminus hasta
 Tereaue Harpalcumque et Demophoonta Chrominque; 675
 quotque emissa manu contorsit spicula virgo,
 tot Phrygii cecidere viri. Procul Ornytus armis
 ignotis et equo venator Iapyge fertur,
 cui pellis latos umeros erepta iuvenco
 pugnatori operit, caput ingens oris hiatus 680
 et malae texere lupi cum dentibus albis,
 agrestisque manus armat sparus; ipse catervis
 vertitur in mediis et toto vertice supra est.
 Hunc illa exceptum (neque enim labor agmine verso)
 traiecit et super haec inimico pectore fatur: 685
 'Silvis te, Tyrrhene, feras agitare putasti?
 Advenit qui vestra dies muliebribus armis
 verba redarguerit. Nomen tamen haud leve patrum
 manibus hoc referes, telo cecidisse Camillae.'
 Protinus Orsilochem et Buten, duo maxima Teucrum 690
 corpora, sed Buten aversum cuspide fixit

loricam galeamque inter, qua colla sedentis
 lucent et laevo dependet parma lacerto,
 Orsilochem fugiens magnumque agitata per orbem
 eludit gyro interior sequiturque sequentem, 695
 tum validam perque arma viro perque ossa securim
 altior exsurgens oranti et multa precanti
 congeminat: vulnus calido rigat ora cerebro.
 Incidit huic subitoque aspectu territus haesit
 Appenninicolae bellator filius Auni, 700
 haud Ligurum extremus, dum fallere fata sinebant.
 Isque ubi se nullo iam cursu evadere pugnae
 posse neque instantem reginam avertere cernit,
 consilio versare dolos ingressus et astu
 incipit haec: 'Quid tam egregium, si femina forti 705
 fidis equo? Dimitte fugam et te comminus aequo
 mecum crede solo, pugnaeque accinge pedestri:
 Iam nosces, ventosa ferat cui gloria fraudem.'
 Dixit, at illa furens acrique accensa dolore
 tradit equum comiti paribusque resistit in armis, 710
 ense pedes nudo puraque interrita parma.
 At iuvenis, vicisse dolo ratus, avolat ipse
 (haud mora) conversisque fugax aufertur habenis,
 quadripedemque citum ferrata calce fatigat.
 'Vane Ligus frustra que animis elate superbis, 715
 nequiquam patrias temptasti lubricus artes,
 nec fraus te incolumem fallaci perferet Auno.'
 Haec fatur virgo et pernicibus ignea plantis
 transit equum cursu, frenisque adversa prehensis
 congregitur poenasque inimico ex sanguine sumit: 720
 quam facile accipiter saxo sacer ales ab alto
 consequitur pennis sublimem in nube columbam,
 comprensamque tenet pedibusque eviscerat uncis;
 tum cruor et vulsae labuntur ab aethere plumae.
 At non haec nullis hominum sator atque deorum 725
 observans oculis summo sedet altus Olympo:
 Tyrrhenum Genitor Tarchonem in proelia saeva
 suscitāt et stimulis haud mollibus incitat iras.
 Ergo inter caedes cedentiaque agmina Tarchon
 fertur equo variisque instigat vocibus alas, 730

nomine quemque vocans, reficitque in proelia pulsos.
 'Quis metus, o numquam dolituri, o semper inertes
 Tyrrheni, quae tanta animis ignavia venit?
 femina palantes agit atque haec agmina vertit!
 Quo ferrum quidve haec gerimus tela irrita dextris? 735
 At, non in Venerem segnes nocturnaue bella,
 aut ubi curva choros indixit tibia Bacchi,
 exspectare dapes et plenae pocula mensae
 (hic amor, hoc studium), dum sacra secundus haruspex
 nuntiet ac lucos vocet hostia pinguis in altos!' 740
 Haec effatus equum in medios, moriturus et ipse,
 concitat et Venulo adversum se turbidus infert,
 dereptumque ab equo dextra complectitur hostem
 et gremium ante suum multa vi concitus aufert.
 Tollitur in caelum clamor, cunctique Latini 745
 convertere oculos. Volat igneus aequore Tarchon
 arma virumque ferens; tum summa ipsius ab hasta
 defringit ferrum et partes rimatur apertas,
 qua vulnus letale ferat; contra ille repugnans
 sustinet a iugulo dextram et vim viribus exit. 750
 Utque volans alte raptum cum fulva draconem
 fert aquila implicuitque pedes atque unguibus haesit,
 saucius at serpens sinuosa volumina versat,
 arrectisque horret squamis et sibilat ore,
 arduus insurgens; illa haud minus urget obunco 755
 luctantem rostro, simul aethera verberat alis:
 haud aliter praedam Tiburtum ex agmine Tarchon
 portat ovans. Ducis exemplum eventumque secuti
 Maeonidae incurrunt. Tum fatis debitus Arruns
 velocem iaculo et multa prior arte Camillam 760
 circuit et, quae sit fortuna facillima, temptat.
 Qua se cumque furens medio tulit agmine virgo,
 hac Arruns subit et tacitus vestigia lustrat:
 qua victrix redit illa pedemque ex hoste reportat,
 hac juvenis furtim celeres detorquet habenas. 765
 Hos aditus iamque hos aditus omnemque pererrat
 undique circuitum et certam quatit improbus hastam.
 Forte sacer Cybelae Chloreus olimque sacerdos
 insignis longe Phrygiis fulgebat in armis,

spumantemque agitabat equum, quem pellis aënis 770
 in plumam squamis auro conserta tegebat.
 Ipse, peregrina ferrugine clarus et ostro,
 spicula torquebat Lycio Gortynia cornu;
 aureus ex umeris erat arcus et aurea vati
 cassida; tum croceam chlamydemque sinusque crepantes 775
 carbaseos fulvo in nodum collegerat auro,
 pictus acu tunicas et barbara tegmina crurum.
 Hunc virgo, sive ut templis praefigeret arma
 Troja, captivo sive ut se ferret in auro,
 venatrix unum ex omni certamine pugnae 780
 caeca sequebatur, totumque incauta per agmen
 femineo praedae et spoliorum ardebat amore,
 telum ex insidiis cum tandem tempore capto
 concitat et superos Arruns sic voce precatur:
 'Summe deum, sancti custos Soractis Apollo, 785
 quem primi colimus, cui pineus ardor acervo
 pascitur, et medium freti pietate per ignem
 cultores multa premimus vestigia pruna,
 da, pater, hoc nostris aboleri dedecus armis,
 omnipotens. Non exuvias pulsaeve tropaeum 790
 virginis aut spolia ulla peto; mihi cetera laudem
 facta ferent; haec dira meo dum vulnere pestis
 pulsa cadat, patrias remeabo inglorius urbes.'
 Audiit et voti Phoebus succedere partem
 mente dedit, partem volucres dispersit in auras: 795
 sterneret ut subita turbatam morte Camillam,
 annuit oranti; reducem ut patria alta videret,
 non dedit, inque notos vocem vertere procellae.
 Ergo ut missa manu sonitum dedit hasta per auras,
 convertere animos acres oculosque tulere 800
 cuncti ad reginam Volsci. Nihil ipsa nec aurae
 nec sonitus memor aut venientis ab aethere teli,
 hasta sub exsertam donec perlata papillam
 haesit, virgineumque alte bibit acta cruorem.
 Concurrent trepidae comites dominamque ruentem 805
 suscipiunt. Fugit ante omnes exterritus Arruns,
 laetitia mixtoque metu, nec iam amplius hastae
 credere nec telis occurrere virginis audet.

Ac velut ille, prius quam tela inimica sequantur,
 continuo in montes sese avius abdidit altos 810
 occiso pastore lupus magnove iuvenco,
 conscius audacis facti, caudamque remulcens
 subiecit pavitantem utero silvasque petivit :
 haud secus ex oculis se turbidus abstulit Arruns,
 contentusque fuga mediis se immiscuit armis. 815
 Illa manu moriens telum trahit, ossa sed inter
 ferreus ad costas alto stat vulnere mucro :
 labitur exsanguis, labuntur frigida leto
 lumina, purpureus quondam color ora reliquit.
 Tum sic exspirans Accam ex aequalibus unam 820
 alloquitur, fida ante alias quae sola Camillae,
 quicum partiri curas ; atque haec ita fatur :
 ' Hactenus, Acca soror, potui : nunc vulnus acerbum
 conficit, et tenebris nigrescunt omnia circum.
 Effuge et haec Turno mandata novissima perfer : 825
 succedat pugnae Troianosque arceat urbe.
 Iamque vale.' Simul his dictis linquebat habenas,
 ad terram non sponte fluens. Tum frigida toto
 paulatim exsolvit se corpore, lentaque colla
 et captum leto posuit caput, arma relinquens, 830
 vitaeque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
 Tum vero immensus surgens ferit aurea clamor
 sidera : deiecta crudescit pugna Camilla,
 incurrunt densi simul omnis copia Teucrum
 Tyrrhenique duces Evandrique Arcades alae. 835
 At Triviae custos iam dudum in montibus Opis
 alta sedet summis spectatque interrita pugnas.
 Utque procul medio iuvenum in clamore furentum
 prospexit tristi mulcatam morte Camillam,
 ingemuitque deditque has imo pectore voces : 840
 ' Heu nimium, virgo, nimium crudele luisti
 supplicium, Teucros conata lacescere bello !
 Nec tibi desertae in dumis coluisse Dianam
 profuit aut nostras umero gessisse sagittas.
 Non tamen indecorem tua te regina reliquit 845
 extrema iam in morte, neque hoc sine nomine letum

AENEIS.

LIBER DUODECIMUS.

TURNUS ut infractos adverso Marte Latinos
defecisse videt, sua nunc promissa reposci,
se signari oculis, ultro implacabilis ardet
attollitque animos. Poenorum qualis in arvis
saucius ille gravi venantum vulnere pectus 5
tum demum movet arma leo, gaudetque comantes
excutiens cervice toros, fixumque latronis
impavidus frangit telum et fremit ore cruento:
haud secus accenso gliscit violentia Turno.
Tum sic affatur regem atque ita turbidus infit: 10
'Nulla mora in Turno; nihil est quod dicta retractent
ignavi Aeneadae, nec quae pepigere recusent:
congregior. Fer sacra, pater, et concipe foedus.
Aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam,
desertorem Asiae (sedeant spectentque Latini), 15
et solus ferro crimen commune refellam,
aut habeat victos, cedat Lavinia coniunx.'

Olli sedato respondit corde Latinus:
'O praestans animi iuvenis, quantum ipse feroci
virtute exsuperas, tanto me impensius aequum est 20
consulere atque omnes metuentem expendere casus.
Sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
multa manu, nec non aurumque animusque Latino est;
sunt aliae innuptae Latio et Laurentibus arvis,
nec genus indecores. Sine me haec haud mollia fatu 25
sublatis aperire dolis, simul hoc animo hauri.
Me natam nulli veterum sociare procorum
fas erat, idque omnes divique hominesque canebant.

Victus amore tui, cognato sanguine victus
 coniugis et maestae lacrimis, vincla omnia rupi : 30
 promissam eripui genero, arma impia sumpsit.
 Ex illo qui me casus, quae, Turne, sequantur
 bella, vides, quantos primus patiare labores.
 Bis magna victi pugna vix urbe tuemur
 spes Italas; recalent nostro Thybrina fluenta 35
 sanguine adhuc campique ingentes ossibus alben.
 Quo referor totiens? quae mentem insania mutat?
 si Turno exstincto socios sum ascire paratus,
 cur non incolumi potius certamina tollo?
 quid consanguinei Rutuli, quid cetera dicet 40
 Italia, ad mortem si te (Fors dicta refutet)
 prodiderim, natam et conubia nostra petentem?
 Respice res bello varias; miserere parentis
 longaevi, quem nunc maestum patria Ardea longe
 dividit.' Haudquaquam dictis violentia Turni 45
 flectitur: exsuperat magis aegrescitque medendo.
 Ut primum fari potuit, sic institit ore:
 'Quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me
 deponas letumque sinas pro laude pacisci:
 et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra 50
 spargimus; et nostro sequitur de vulnere sanguis.
 Longe illi dea mater erit, quae nube fugacem
 feminea tegat et vanis sese occulat umbris.'
 At regina, nova pugnae conterrita sorte,
 flebat et ardentem generum moritura tenebat: 55
 'Turne, per has ego te lacrimas, per si quis Amatae
 tangit honos animum (spes tu nunc una, senectae
 tu requies miserae, decus imperiumque Latini
 te penes, in te omnis domus inclinata recumbit),
 unum oro: desiste manum committere Teucris. 60
 Qui te cumque manent isto certamine casus,
 et me, Turne, manent: simul haec invisa relinquam
 lumina nec generum Aenean captiva videbo.'
 Accepit vocem lacrimis Lavinia matris
 flagrantem perfusa genas, cui plurimus ignem 65
 subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.
 Indum sanguineo veluti violaverit ostro

si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa
 alba rosa: tales virgo dabat ore colores.
 Illum turbat amor, figitque in virgine vultus: 70
 ardet in arma magis paucisque affatur Amatam:
 'Ne, quaeso, ne me lacrimis neve omine tanto
 prosequere in duri certamina Martis euntem,
 o mater; neque enim Turno mora libera mortis.
 Nuntius haec Idmon Phrygio mea dicta tyranno 75
 haud placitura refer: cum primum crastina caelo
 puniceis invecta rotis Aurora rubebit,
 non Teucros agat in Rutulos, Teucrum arma quiescant
 et Rutuli; nostro dirimamus sanguine bellum,
 illo quaeratur coniunx Lavinia campo.' 80
 Haec ubi dicta dedit rapidusque in tecta recessit,
 poscit equos gaudetque tuens ante ora frementes,
 Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,
 qui candore nives anteirent, cursibus auras.
 Circumstant properi aurigae manibusque lacessunt 85
 pectora plausa cavis et colla comantia pectunt.
 Ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
 circumdat loricam umeris; simul aptat habendo
 ensemque clipeumque et rubrae cornua cristae,
 ensem, quem Dauno ignipotens deus ipse parenti 90
 fecerat et Stygia candentem tinxerat unda.
 Exin quae mediis ingenti annixa columnae
 aedibus astabat, validam vi corripit hastam,
 Actoris Aurunci spolium, quassatque trementem
 vociferans: 'Nunc, o numquam frustrata vocatus 95
 hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
 te Turni nunc dextra gerit. Da sternere corpus
 loricamque manu valida lacerare revulsam
 semiviri Phrygis, et foedare in pulvere crines
 vibratos calido ferro murraque madentes.' 100
 His agitur furis; totoque ardentis ab ore
 scintillae absiliunt, oculis micat acribus ignis:
 mugitus veluti cum prima in proelia taurus
 terrificos ciet atque irasci in cornua temptat,
 arboris obnixus trunco, ventosque lacessit 105
 icibus aut sparsa ad pugnam proludit harena.

Nec minus interea maternis saevus in armis
 Aeneas acuit Martem et se suscitât ira,
 oblato gaudens componi foedere bellum.
 Tum socios maestique metum solatur Iuli,
 fata docens, regique iubet responsa Latino
 certa referre viros et pacis dicere leges.

110

Postera vix summos spargebat lumine montes
 orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
 solis equi lucemque elatis naribus efflant:
 campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
 dimensi Rutulique viri Teucrique parabant,
 in medioque focos et dis communibus aras
 gramineas, alii fontemque ignemque ferebant,
 velati limo et verbena tempora vincti.

115

120

Procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
 agmina se fundunt portis. Hinc Troïus omnis
 Tyrrhenusque ruit variis exercitus armis,
 haud secus instructi ferro, quam si aspera Martis
 pugna vocet; nec non mediis in millibus ipsi
 ductores auro volitant ostroque superbi,
 et genus Assaraci Mnestheus et fortis Asilas
 et Messapus equum domitor, Neptunia proles.
 Utque dato signo spatia in sua quisque recessit,
 defigunt tellure hastas et scuta reclinant.
 Tum studio effusae matres et vulgus inermum
 invalidique senes turres ac tecta domorum
 obsedere, alii portis sublimibus astant.

125

130

At Iuno e summo, qui nunc Albanus habetur
 (tum neque nomen erat nec honos aut gloria monti),
 prospiciens tumulo campum aspectabat et ambas
 Laurentum Troumque acies urbemque Latini.
 Extemplo Turni sic est affata sororem
 diva deam, stagnis quae fluminibusque sonoris
 praesidet; hunc illi rex aetheris altus honorem
 Iuppiter erepta pro virginitate sacravit:
 'Nympha, decus fluviorum, animo gratissima nostro,
 scis ut te cunctis unam, quaecumque Latinae
 magnanimi Iovis ingratum ascendere cubile,

135

140

praetulerim caelique libens in parte locarim: 145
 disce tuum, ne me incuses, Iuturna, dolorem.
 Qua visa est Fortuna pati Parcaeque sinebant
 cedere res Latio, Turnum et tua moenia texi:
 nunc iuvenem imparibus video concurrere fatis,
 Parcarumque dies et vis inimica propinquat. 150
 Non pugnam aspicere hanc oculis, non foedera possum.
 Tu pro germano si quid praesentius audes,
 perge: decet. Forsan miseros meliora sequentur.
 Vix ea, cum lacrimas oculis Iuturna profudit,
 terque quaterque manu pectus percussit honestum. 155
 'Non lacrimis hoc tempus' ait Saturnia Iuno;
 'accelera et fratrem, si quis modus, eripe morti,
 aut tu bella cie conceptumque excute foedus:
 auctor ego audendi.' Sic exhortata reliquit
 incertam et tristi turbatam vulnere mentis. 160
 Interea reges, ingenti mole Latinus
 quadriiugo vehitur curru, cui tempora circum
 aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
 Solis avi specimen; bigis it Turnus in albis,
 bina manu lato crispans hastilia ferro; 165
 hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo,
 sidereo flagrans clipeo et caelestibus armis,
 et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae,
 procedunt castris, puraque in veste sacerdos
 saetigeri fetum suis intonsamque bidentem 170
 attulit, admovitque pecus flagrantibus aris.
 Illi ad surgentem conversi lumina solem
 dant fruges manibus salsas, et tempora ferro
 summa notant pecudum paterisque altaria libant.
 Tum pius Aeneas stricto sic ense precatur: 175
 'Esto nunc Sol testis et haec mihi Terra vocanti,
 quam propter tantos potui perferre labores,
 et Pater omnipotens et tu Saturnia coniunx
 (iam melior, iam, diva, precor), tuque inclite Mavors,
 cuncta tuo qui bella, pater, sub numine torques; 180
 fontesque fluviosque voco, quaeque aetheris alti
 religio et quae caeruleo sunt numina ponto:
 cesserit Ausonio si fors victoria Turno,

convenit Evandri victos discedere ad urbem,
 cedet Iulus agris, nec post arma ulla rebelles 185
 Aeneadae referent ferrove haec regna lacescent.
 Sin nostrum annuerit nobis Victoria Martem
 (ut potius reor et potius di numine firment),
 non ego nec Teucris Italos parere iubebo
 nec mihi regna peto: paribus se legibus ambae 190
 invictae gentes aeterna in foedera mittant.
 Sacra deosque dabo; socer arma Latinus habeto,
 imperium sollemne socer; mihi moenia Teucri
 constituent, urbiq; dabit Lavinia nomen.
 Sic prior Aeneas; sequitur sic deinde Latinus 195
 suspiciens caelum, tenditque ad sidera dextram:
 'Haec eadem, Aenea, terram mare sidera iuro,
 Latonaeque genus duplex, Ianumque bifrontem,
 vimque deum infernam et duri sacraria Ditis;
 audiat haec Genitor, qui foedera fulmine sancit. 200
 Tango aras, medios ignes et numina testor:
 nulla dies pacem hanc Italis nec foedera rumpet,
 quo res cumque cadent; nec me vis ulla volentem
 avertet, non, si tellurem effundat in undas
 diluvio miscens caelumque in Tartara solvat; 205
 ut sceptrum hoc' (dextra sceptrum nam forte gerebat)
 'numquam fronde levi fundet virgulta nec umbras,
 cum semel in silvis imo de stirpe recisum
 matre caret, posuitque comas et brachia ferro,
 olim arbos, nunc artificis manus aere decoro 210
 inclusit, patribusque dedit gestare Latinis.'
 Talibus inter se firmabant foedera dictis
 conspectu in medio procerum. Tum rite sacratas
 in flammam iugulant pecudes et viscera vivis
 eripiunt cumulantque oneratis lancibus aras. 215
 At vero Rutulis impar ea pugna videri
 iamdudum et vario misceri pectora motu;
 tum magis, ut propius cernunt non viribus aequis.
 Adiuvat incessu tacito progressus et aram
 suppliciter venerans demisso lumine Turnus, 220
 tabentesque genae et iuvenali in corpore pallor.

Quem simul ac Iuturna soror crebrescere vidit
 sermonem et vulgi variare labantia corda,
 in medias acies, formam assimilata Camerti
 (cui genus a proavis ingens, clarumque paternae 225
 nomen erat virtutis, et ipse acerrimus armis),
 in medias dat sese acies haud nescia rerum,
 rumoresque serit varios ac talia fatur:
 'Non pudet, o Rutuli, pro cunctis talibus unam
 obiectare animam? numerone an viribus aequi 230
 non sumus? en omnes et Troes et Arcades hi sunt,
 fatalesque manus, infensa Etruria Turno:
 vix hostem, alterni si congrediamur, habemus.
 Ille quidem ad superos, quorum se devovet aris,
 succedet fama vivusque per ora feretur: 235
 nos patria amissa dominis parere superbis
 cogemur, qui nunc lenti consedimus arvis.'
 Talibus incensa est iuvenum sententia dictis
 iam magis atque magis, serpitque per agmina murmur;
 ipsi Laurentes mutati ipsique Latini. 240
 Qui sibi iam requiem pugnae rebusque salutem
 sperabant, nunc arma volunt foedusque precantur
 infectum et Turni sortem miserantur iniquam.
 His aliud maius Iuturna adiungit, et alto
 dat signum caelo, quo non praesentius ullum 245
 turbavit mentes Italas monstroque fefellit.
 Namque volans rubra fulvus Iovis ales in aethra
 litoreas agitabat aves turbamque sonantem
 agminis aligeri, subito cum lapsus ad undas
 cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis. 250
 Arrexere animos Itali, cunctaeque volucres
 convertunt clamore fugam (mirabile visu)
 aetheraque obscurant pennis, hostemque per auras
 facta nube premunt, donec vi victus et ipso
 pondere defecit, praedamque ex unguibus ales 255
 proiecit fluvio penitusque in nubila fugit.
 Tum vero augurium Rutuli clamore salutant
 expediuntque manus; primusque Tolumnius augur
 'Hoc erat, hoc, votis' inquit 'quod saepe petivi.
 Accipio agnoscoque deos; me, me duce ferrum 260

corripite, o miseri, quos improbus advena bello
 territat, invalidas ut aves, et litora vestra
 vi populat: petet ille fugam penitusque profundo
 vela dabit. Vos unanimi densete catervas,
 et regem vobis pugna defendite raptum.' 265
 Dixit, et adversos telum contorsit in hostes
 procurrens: sonitum dat stridula cornus et auras
 certa secat. Simul hoc, simul ingens clamor, et omnes
 turbati cunei, calefactaque corda tumultu.
 Hasta volans, ut forte novem pulcherrima fratrum 270
 corpora constiterant contra, quos fida crearat
 una tot Arcadio coniunx Tyrrhena Gylippo,
 horum unum ad medium, teritur qua sutilis alvo
 balteus et laterum iuncturas fibula mordet,
 egregium forma iuvenem et fulgentibus armis 275
 transadigit costas fulvaeque effundit harena.
 At fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
 pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
 corripiunt caecique ruunt. Quos agmina contra
 procurrant Laurentum, hinc densi rursus inundant 280
 Troes Agyllinique et pictis Arcades armis:
 sic omnes amor unus habet decernere ferro.
 Diripere aras; it toto turbida caelo
 tempestas telorum, ac ferreus ingruit imber;
 craterasque focosque ferunt. Fugit ipse Latinus 285
 pulsatos referens infecto foedere divos.
 Infrenant alii currus, aut corpora saltu
 subiiciunt in equos et strictis ensibus adsunt.
 Messapus regem regisque insigne gerentem
 Tyrrhenum Aulesten, avidus confundere foedus, 290
 adverso proterret equo: ruit ille recedens
 et miser oppositis a tergo involvitur aris
 in caput inque umeros. At fervidus advolat hasta
 Messapus, teloque orantem multa trabali
 desuper altus equo graviter ferit atque ita fatur: 295
 'Hoc habet, haec melior magnis data victima divis.'
 Concurrunt Itali spolianteque calentia membra.
 Obvius ambustum torrem Corynaeus ab ara
 corripit, et venienti Ebuso plagamque ferenti

occupat os flammis: olli ingens barba reluxit 300
 nidoremque ambusta dedit. Super ipse secutus
 caesariem laeva turbati corripit hostis,
 impressoque genu nitens terrae applicat ipsum:
 sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
 pastorem primaque acie per tela ruentem 305
 ense sequens nudo superimminet: ille securi
 adversi frontem mediam mentumque reducta
 disiicit, et sparso late rigat arma cruore.
 Olli dura quies oculos et ferreus urget
 somnus, in aeternam clauduntur lumina noctem. 310
 At pius Aeneas dextram tendebat inermem
 nudato capite atque suos clamore vocabat:
 'Quo ruitis? quaeve ista repens discordia surgit?
 O cohibete iras: ictum iam foedus et omnes
 compositae leges; mihi ius concurrere soli; 315
 me sinite atque auferte metus; ego foedera faxo
 firma manu; Turnum debent haec iam mihi sacra.'
 Has inter voces, media inter talia verba,
 ecce viro stridens alis allapsa sagitta est,
 incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta, 320
 quis tantam Rutulis laudem, casusne deusne,
 attulerit: pressa est insignis gloria facti,
 nec sese Aeneae iactavit vulnere quisquam.
 Turnus ut Aenean cedentem ex agmine vidit
 turbatosque duces, subita spe fervidus ardet: 325
 poscit equos atque arma simul, saltuque superbus
 emicat in currum et manibus molitur habenas.
 Multa virum volitans dat fortia corpora leto,
 semineces volvit multos, aut agmina curru
 proterit, aut raptas fugientibus ingerit hastas. 330
 Qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebri
 sanguineus Mavors clipeo increpat, atque furentes
 bella movens immittit equos: illi aequore aperto
 ante Notos Zephyrumque volant; gemit ultima pulsu
 Thraca pedum; circumque atrae Formidinis ora 335
 Iraeque Insidiaeque, dei comitatus, aguntur:
 talis equos alacer media inter proelia Turnus
 fumantes sudore quatit, miserabile caesis

hostibus insultans; spargit rapida ungula rores
 sanguineos, mixtaque cruor calcatur harena. 340
 Iamque neci Sthenelumque dedit Thamyrumque Pholumque,
 hunc congressus et hunc, illum eminus; eminus ambo
 Imbrasidas, Glaucum atque Laden, quos Imbrasmus ipse
 nutrierat Lycia paribusque ornaverat armis,
 vel conferre manum vel equo praevertere ventos. 345
 Parte alia media Eumedes in proelia fertur,
 antiqui proles bello praeclara Dolonis,
 nomine avum referens, animo manibusque parentem,
 qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,
 ausus Pelidae pretium sibi poscere currus; 350
 illum Tydides alio pro talibus ausis
 affecit pretio, nec equis aspirat Achillis.
 Hunc procul ut campo Turnus prospexit aperto,
 ante levi iaculo longum per inane secutus,
 sistit equos biuges et curru desilit, atque 355
 semianimi lapsoque supervenit, et pede collo
 impresso, dextrae mucronem extorquet et alto
 fulgentem tingit iugulo, atque haec insuper addit:
 'En agros et quam bello, Troiane, petisti,
 Hesperiam metire iacens: haec praemia qui me 360
 ferro ausi temptare ferunt, sic moenia condunt.'
 Huic comitem Asbyten coniecta cuspide mittit,
 Chloreaque Sybarimque Daretaque Thersilochumque
 et sternacis equi lapsum cervice Thymoeten.
 Ac velut Edoni Boreae cum spiritus alto 365
 insonat Aegaeo sequiturque ad litora fluctus,
 qua venti incubuere, fugam dant nubila caelo:
 sic Turno, quacumque viam secat, agmina cedunt
 conversaeque ruunt acies; fert impetus ipsum,
 et cristam adverso curru quatit aura volantem. 370
 Non tulit instantem Phegeus animisque frementem:
 obiecit sese ad currum et spumantia frenis
 ora citatorum dextra detorsit equorum.
 Dum trahitur pendetque iugis, hunc lata reiectum
 lancea consequitur, rumpitque infixata bilicem 375
 loricam, et summum degustat vulnere corpus.
 Ille tamen clipeo obiecto conversus in hostem

ibat, et auxilium ducto mucrone petebat:
 cum rota praecipitem et procursu concitus axis
 impulit effunditque solo, Turnusque secutus 380
 imam inter galeam summi thoracis et oras
 abstulit ense caput, truncumque reliquit harenae.

Atque ea dum campis victor dat funera Turnus,
 interea Aenean Mnestheus et fidus Achates
 Ascaniusque comes castris statuere cruentum, 385
 alternos longa nitentem cuspidе gressus.
 Saevit, et infracta luctatur harundine telum
 eripere, auxilioque viam quae proxima poscit:
 ense secent lato vulnus, telique latebram
 rescindant penitus, seseque in bella remittant. 390

Iamque aderat Phoebo ante alios dilectus Iapyx
 lasides, acri quondam cui captus amore
 ipse suas artes, sua munera, laetus Apollo
 augurium citharamque dabat celeresque sagittas.
 Ille ut depositi proferret fata parentis, 395
 scire potestates herbarum usumque medendi
 maluit et mutas agitare inglorius artes.

Stabat acerba fremens, ingentem nixus in hastam,
 Aeneas magno iuvenum et maerentis Iuli
 concursu, lacrimis immobilis. Ille retorto 400
 Paeonium in morem senior succinctus amictu,
 multa manu medica Phoebique potentibus herbis
 nequiquam trepidat, nequiquam spicula dextra
 sollicitat prensatque tenaci forcipe ferrum.

Nulla viam Fortuna regit, nihil auctor Apollo 405
 subvenit; et saevus campis magis ac magis horror
 crebrescit propiusque malum est. Iam pulvere caelum
 stare vident: subeunt equites, et spicula castris
 densa cadunt mediis. It tristis ad aethera clamor
 bellantium iuvenum et duro sub Marte cadentum. 410

Hic Venus, indigno nati concussa dolore,
 dictamnum genetrix Cretaea carpit ab Ida,
 puberibus caulem foliis et flore comantem
 purpureo; non illa feris incognita capris
 gramina, cum tergo volucres haesere sagittae. 415
 Hoc Venus, obscuro faciem circumdata nimbo,

detulit; hoc fuzum labris splendentibus amnem
 inficit occulte medicans, spargitque salubres
 ambrosiae sucos et odoriferam panaceam.
 Fovit ea vulnus lymphæ longævus Iap̄yx 430
 ignorans, subitoque omnis de corpore fugit
 quippe dolor, omnis stetit imo vulnere sanguis;
 iamque secuta manum nullo cogente sagitta
 excidit, atque novæ rediere in pristina vires.
 'Arma citi properate viro; quid statis?' Iap̄yx 435
 conclamat primusque animos accendit in hostem.
 'Non hæc humanis opibus, non arte magistra
 proveniunt neque te, Aenea, mea dextera servat:
 maior agit deus atque opera ad maiora remittit.'
 Ille avidus pugnae suras incluserat auro 430
 hinc atque hinc, oditque moras hastamque coruscat.
 Postquam habilis lateri clipeus loricaque tergo est,
 Ascanium fuis circum complectitur armis,
 summaque per galeam delibans oscula fatur:
 'Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem, 435
 fortunam ex aliis. Nunc te mea dextera bello
 defensum dabit et magna inter præmia ducet.
 Tu facito, mox cum matura adoleverit aetas,
 sis memor, et te animo repetentem exempla tuorum
 et pater Aeneas et avunculus excitet Hector.' 440
 Haec ubi dicta dedit, portis sese extulit ingens,
 telum immane manu quatiens; simul agmine denso
 Antheusque Mnestheusque ruunt omnisque relictis
 turba fluit castris: tum caeco pulvere campus
 miscetur pulsuque pedum tremit excita tellus. 445
 Vidit ab adverso venientes aggere Turnus,
 videre Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
 ossa tremor: prima ante omnes Iuturna Latinos
 audit agnovitque sonum, et tremefacta refugit.
 Ille volat campoque atrum rapit agmen aperto. 450
 Qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
 it mare per medium; miseris heu præscia longe
 horrescunt corda agricolis; dabit ille ruinas
 arboribus stragemque satis, ruet omnia late;
 ante volant sonitumque ferunt ad litora venti: 455

talis in adversos ductor Rhoeteius hostes
 agmen agit, densi cuneis se quisque coactis
 agglomerant. Ferit ense gravem Thymbraeus Osinim,
 Tarchetium Mnesteus, Epulonem obruncat Achates
 Ufentemque Gyas; cedit ipse Tolumnius augur, 460
 primus in adversos telum qui torserat hostes.
 Tollitur in caelum clamor, versique vicissim
 pulverulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
 Ipse neque aversos dignatur sternere morti,
 nec pede congressos aequo nec tela ferentes 465
 insequitur: solum densa in caligine Turnum
 vestigat lustrans, solum in certamina poscit.
 Hoc concussa metu mentem Iuturna virago
 aurigam, Turni media inter lora Metiscum
 excutit, et longe lapsum temone reliquit: 470
 ipsa subit manibusque undantes flectit habenas,
 cuncta gerens, vocemque et corpus et arma Metisci.
 Nigra velut magnas domini cum divitis aedes
 pervolat et pennis alta atria lustrat hirundo,
 pabula parva legens nidisque loquacibus escas, 475
 et nunc porticibus vacuis, nunc umida circum
 stagna sonat: similis medios Iuturna per hostes
 fertur equis, rapidoque volans obit omnia curru,
 iamque hic germanum iamque hic ostentat ovantem
 nec conferre manum patitur, volat avia longe. 480
 Haud minus Aeneas tortos legit obvius orbes,
 vestigatque virum et disiecta per agmina magna
 voce vocat. Quotiens oculos coniecit in hostem,
 alipedumque fugam cursu temptavit equorum,
 aversos totiens currus Iuturna retorsit. 485
 Heu quid agat? Vario nequiquam fluctuat aestu,
 diversaeque vocant animum in contraria curae.
 Huic Messapus, uti laeva duo forte gerebat
 lenta levis cursu praefixa hastilia ferro,
 horum unum certo contorquens dirigit ictu. 490
 Substitit Aeneas et se collegit in arma,
 poplite subsidens; apicem tamen incita summum
 hasta tulit summasque excussit vertice cristas.
 Tum vero assurgunt irae; insidiisque subactus,

diversos ubi sensit equos currumque referri, 495
 multa Iovem et laesi testatus foederis aras,
 iam tandem invadit medios, et Marte secundo
 terribilis saevam nullo discrimine caedem
 suscitât, irarumque omnes effundit habenas.

Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes 500
 diversas obitumque ducum, quos aequore toto
 inque vicem nunc Turnus agit, nunc Troïus heros,
 expediat? Tanton' placuit concurrere motu,
 Iuppiter, aeterna gentes in pace futuras?

Aeneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentes 505
 pugna loco statuit Teucros) haud multa morantem
 excipit in latus et, qua fata celerrima, crudum
 transadigit costas et crates pectoris ense.

Turnus equo deiectum Amycum fratremque Dioren,
 congressus pedes, hunc venientem cuspidè longa, 510
 hunc mucrone ferit curruque abscissa duorum
 suspendit capita, et rorantia sanguine portat.

Ille Talon Tanaimque neci fortemque Cethegum,
 tres uno congressu, et maestum mittit Oniten,
 nomen Echionium matrisque genus Peridiaë; 515

hic fratres Lycia missos et Apollinis agris,
 et iuvenem exosum nequiquam bella Menoeten,
 Arcada, piscosae cui circum flumina Lernae
 ars fuerat pauperque domus, nec nota potentum
 munera conductaque pater tellure serebat. 520

Ac velut immissi diversis partibus ignes
 arentem in silvam et virgulta sonantia lauro;
 aut ubi decursu rapido de montibus altis
 dant sonitum spumosi amnes, et in aequora currunt
 quisque suum populatus iter: non segnius ambo 525
 Aeneas Turnusque ruunt per proelia; nunc nunc
 fluctuat ira intus, rumpuntur nescia vinci
 pectora, nunc totis in vulnera viribus itur.

Murranum hic, atavos et avorum antiqua sonantem
 nomina, per regesque actum genus omne Latinos, 530
 praecipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
 excutit effunditque solo: hunc lora et iuga subter
 provolvere rotae, crebro super ungula pulsu

incita nec domini memorum proculcat equorum.
 Ille ruenti Hylo animisque immane frementi 535
 occurrit, telumque aurata ad tempora torquet:
 olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
 Dexterâ nec tuâ te, Graium fortissime Cretheu,
 eripuit Turno. Nec di texere Cupencum
 Aenea veniente sui: dedit obvia ferro 540
 pectora, nec misero clipei mora profuit aerei.
 Te quoque Laurentes viderunt, Aeole, campi
 oppetere et late terram consternere tergo.
 Occidis, Argivæ quem non potuere phalanges
 sternere nec Priami regnorum eversor Achilles; 545
 hic tibi mortis erant metae: domus alta sub Ida,
 Lyrnesi domus alta, solo Laurente sepulcrum.
 Totae adeo conversae acies, omnesque Latini,
 omnes Dardanidae, Mnestheus, acerque Serestus,
 et Messapus equum domitor, et fortis Asilas, 550
 Tuscorumque phalanx, Evandrique Arcades alae,
 pro se quisque viri summa nituntur opum vi:
 nec mora nec requies, vasto certamine tendunt.
 Hic mentem Aeneae genetrix pulcherrima misit,
 iret ut ad muros, urbique adverteret agmen 555
 ocus et subita turbaret clade Latinos.
 Ille ut vestigans diversa per agmina Turnum
 huc atque huc acies circumtulit, aspicit urbem
 immunem tanti belli atque impune quietam.
 Continuo pugnae accendit maioris imago: 560
 Mnesthea Sergestumque vocat fortemque Serestum
 ductores tumulumque capit, quo cetera Teucrum
 concurrat legio, nec scuta aut spicula densi
 deponunt. Celso medius stans aggere fatur:
 'Ne qua meis esto dictis mora; Iuppiter hac stat; 565
 neu quis ob inceptum subitum mihi signior ito.
 Urbem hodie, causam belli, regna ipsa Latini,
 ni frenum accipere et victi parere fatentur,
 eruam et aequa solo fumantia culmina ponam.
 Scilicet exspectem, libeat dum proelia Turno 570
 nostra pati rursusque velit concurrere victus?
 Hoc caput, o cives, haec belli summa nefandi:

ferte faces propere foedusque repositae flammis. Dixerat, atque animis pariter certantibus omnes dant cuneum, densaque ad muros mole feruntur.	575
Scalae improviso subitusque apparuit ignis. Discurrunt alii ad portas primosque trucidant, ferrum alii torquent et obumbrant aethera telis. Ipse inter primos dextram sub moenia tendit Aeneas, magnaue incusat voce Latinum,	580
testaturque deos, iterum se ad proelia cogi, bis iam Italos hostes, haec altera foedera rumpi. Exoritur trepidos inter discordia cives: urbem alii reserare iubent et pandere portas Dardanidis, ipsumque trahunt in moenia regem,	585
arma ferunt alii et pergunt defendere muros. Inclusas ut cum latebroso in pumice pastor vestigavit apes fumoque implevit amaro: illae intus trepidae rerum per cerea castra discurrunt, magnisque acuunt stridoribus iras;	590
volvitur ater odor tectis, tum murmure caeco intus saxa sonant, vacuas it fumus ad auras. Accidit haec fessis etiam fortuna Latinis, quae totam luctu concussit funditus urbem. Regina ut tectis venientem prospicit hostem,	595
incessi muros, ignes ad tecta volare, nusquam acies contra Rutulas, nulla agmina Turni: infelix pugnae iuvenem in certamine credit extinctum et, subito mentem turbata dolore, se causam clamat crimenque caputque malorum,	600
multaque per maestum demens effata furorem, purpureos moritura manu discindit amictus, et nodum informis leti trabe nectit ab alta. Quam cladem miserae postquam accepere Latinae, filia prima manu flavos Lavinia crines	605
et roseas laniata genas, tum cetera circum turba furit: resonant late plangoribus aedes. Hinc totam infelix vulgatur fama per urbem. Demittunt mentes; it scissa veste Latinus,	610

canitiem immundo perfusam pulvere turpans.
[Multaque se incusat, qui non acceperit ante
Dardanium Aenean generumque asciverit ultro.]

Interea extremo bellator in aequore Turnus
palantes sequitur paucos iam segnior, atque 615
iam minus atque minus successu laetus equorum.

Attulit hunc illi caecis terroribus aura
commixtum clamorem, arrectasque impulit aures
confusae sonus urbis et illaetabile murmur.
'Hei mihi! quid tanto turbantur moenia luctu? 620
quisve ruit tantos diversa clamor ab urbe?'

Sic ait adductisque amens subsistit habenis.
Atque huic, in faciem soror ut conversa Metisci
aurigae currumque et equos et lora regebat,
talibus occurrit dictis: 'Hac, Turne, sequamur 625

Troiugenas, qua prima viam victoria pandit;
sunt alii, qui tecta manu defendere possint.
Ingruit Aeneas Italis et proelia miscet:
et nos saeva manu mittamus funera Teucris.
Nec numero inferior pugnae nec honore recedes.' 630
Turnus ad haec:

'O soror, et dudum agnovi, cum prima per artem
foedera turbasti teque haec in bella dedisti,
et nunc nequiquam fallis dea. Sed quis Olympo
demissam tantos voluit te ferre labores? 635

an fratris miseri letum ut crudele videres?
nam quid ago? aut quae iam spondet Fortuna salutem?
Vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem
Murranum, quo non superat mihi carior alter,
oppetere ingentem atque ingenti vulnere victum. 640

Occidit infelix nostrum ne dedecus Ufens
aspiceret; Teucri potiuntur corpore et armis.
Exscindine domos (id rebus defuit unum)
perpetiar, dextra nec Drancis dicta refellam? 645

Terga dabo et Turnum fugientem haec terra videbit?
Usque adeone mori miserum est? vos o mihi Manes
este boni, quoniam Superis aversa voluntas!
Sancta ad vos anima atque istius inscia culpae
descendam, magnorum haud umquam indignus avorum.'

Vix ea fatus erat : medios volat ecce per hostes 650
 vectus equo spumante Saces, adversa sagitta
 saucius ora, ruitque implorans nomine Turnus :
 'Turne, in te suprema salus : miserere tuorum.
 Fulminat Aeneas armis, summasque minatur
 deiecturum arces Italum excidioque daturum ; 655
 iamque faces ad tecta volant. In te ora Latini,
 in te oculos referunt ; mussat rex ipse Latinus,
 quos generos vocet aut quae sese ad foedera flectat.
 Praeterea regina, tui fidissima, dextra
 occidit ipsa sua lucemque exterrita fugit. 660
 Soli pro portis Messapus et acer Atinas
 sustentant aciem. Circum hos utrimque phalanges
 stant densae, strictisque seges mucronibus horret
 ferrea : tu currum deserto in gramine versas.'
 Obstupuit varia confusus imagine rerum 665
 Turnus et obtutu tacito stetit. Aestuat ingens
 uno in corde pudor mixtoque insania luctu
 et furiis agitatus amor et conscia virtus.
 Ut primum discussae umbrae et lux reddita menti,
 ardentes oculorum orbes ad moenia torsit 670
 turbidus, eque rotis magnam respexit ad urbem.
 Ecce autem flammis inter tabulata volutus
 ad caelum undabat vertex turrinque tenebat,
 turrin, compactis trabibus quam eduxerat ipse
 subdideratque rotas pontesque instraverat altos. 675
 'Iam iam fata, soror, superant ; absiste morari ;
 quo deus et quo dura vocat Fortuna, sequamur.
 Stat conferre manum Aeneae, stat quidquid acerbi est
 morte pati ; neque me indecorem, germana, videbis
 amplius. Hunc, oro, sine me furere ante furorem.' 680
 Dixit, et e curru saltum dedit ocuis arvis,
 perque hostes, per tela ruit maestamque sororem
 deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.
 Ac veluti montis saxum de vertice praeceps
 cum ruit avulsum vento, seu turbidus imber 685
 proluit aut annis solvit sublapsa vetustas,
 fertur in abruptum magno mons improbus actu
 exultatque solo, silvas armenta virosque

involvens secum : disiecta per agmina Turnus
 sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso 690
 sanguine terra madet striduntque hastilibus aurae,
 significatque manu et magno simul incipit ore :
 'Parcite iam, Rutuli, et vos tela inhibete, Latini ;
 quaecumque est Fortuna, mea est : me verius unum
 pro vobis foedus luere et decernere ferro.' 695
 Discessere omnes medii spatiumque dedere.
 At pater Aeneas, audito nomine Turni,
 deserit et muros et summas deserit arces,
 praecipitatque moras omnes, opera omnia rumpit,
 laetitia exsultans, horrendumque intonat armis : 700
 quantus Athos, aut quantus Eryx, aut ipse coruscis
 cum fremit ilicibus quantus gaudetque nivali
 vertice se attollens pater Appenninus ad auras.
 Iam vero et Rutuli certatim et Troes et omnes
 convertere oculos Itali, quique alta tenebant 705
 moenia quique imos pulsabant ariete muros,
 armaque deposuere umeris. Stupet ipse Latinus
 ingentes genitos diversis partibus orbis
 inter se coiisse viros et cernere ferro.
 Atqui illi, ut vacuo patuerunt aequore campi, 710
 procurso rapido, coniectis eminus hastis,
 invadunt Martem clipeis atque aere sonoro.
 Dat gemitum tellus ; tum crebros ensibus ictus
 congeminant : fors et virtus miscentur in unum.
 Ac velut ingenti Sila summove Taburno 715
 cum duo conversis inimica in proelia tauri
 frontibus incurrunt ; pavidi cessere magistri ;
 stat pecus omne metu mutum, mussantque iuvencae,
 quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur ;
 illi inter sese multa vi vulnera miscent, 720
 cornuaque obnixi infigunt et sanguine largo
 colla armosque lavant ; gemitu nemus omne remugit :
 non aliter Tros Aeneas et Daunius heros
 concurrunt clipeis ; ingens fragor aethera complet.
 Iuppiter ipse duas aequato examine lances 725
 sustinet, et fata imponit diversa duorum,
 quem damnet labor et quo vergat pondere letum.

Emicat hic, impune putans, et corpore toto
 alte sublatum consurgit Turnus in ensem
 et ferit: exclamant Troes trepidique Latini, 730
 arrectaeque amborum acies. At perfidus ensis
 frangitur in medioque ardentem deserit ictu,—
 ni fuga subsidio subeat. Fugit ocior Euro,
 ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
 Fama est praecipitem, cum prima in proelia iunctos 735
 conscendebat equos, patrio mucrone relicto,
 dum trepidat, ferrum aurigae rapuisse Metisci.
 Idque diu, dum terga dabant palantia Teucri,
 sufficit: postquam arma dei ad Vulcania ventum est,
 mortalis mucro glacies ceu futilis ictu 740
 dissiluit; fulva resplendent fragmina harena:
 ergo amens diversa fuga petit aequora Turnus
 et nunc huc, inde huc incertos implicat orbes;
 undique enim densa Teucri includere corona,
 atque hinc vasta palus, hinc ardua moenia cingunt. 745
 Nec minus Aeneas, quamquam tardata sagitta
 interdum genua impediunt cursumque recusant,
 insequitur trepidique pedem pede fervidus urget:
 inclusum veluti si quando flumine nactus
 cervum aut puniceae saeptum formidine pennae 750
 venator cursu canis et latratibus instat;
 ille autem, insidiis et ripa territus alta,
 mille fugit refugitque vias; at vividus Umber
 haeret hians, iam iamque tenet, similisque tenenti
 increpuit malis, morsuque elusus inani est. 755
 Tum vero exoritur clamor, ripaeque lacusque
 responsant circa et caelum tonat omne tumultu.
 Ille simul fugiens Rutulos simul increpat omnes,
 nomine quemque vocans, notumque efflagitat ensem.
 Aeneas mortem contra praesensque minatur 760
 exitium, si quisquam adeat, terretque trementes
 excisurum urbem minitans et saucius instat.
 Quinque orbes explent cursu totidemque retexunt
 huc illuc: neque enim levia aut ludicra petuntur
 praemia, sed Turni de vita et sanguine certant. 765
 Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris

hic steterat, nautis olim venerabile lignum,
 servati ex undis ubi figere dona solebant
 Laurenti divo et votas suspendere vestes ;
 sed stirpem Teucris nullo discrimine sacrum 770
 sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
 Hic hasta Aeneae stabat, huc impetus illam
 detulerat fixam et lenta radice tenebat.
 incubuit voluitque manu convellere ferrum
 Dardanides teloque sequi, quem prendere cursu 775
 non poterat. Tum vero amens formidine Turnus
 'Faune, precor, miserere' inquit 'tuque optima ferrum
 terra tene, colui vestros si semper honores,
 quos contra Aeneadae bello fecere profanos.'
 Dixit opemque dei non cassa in vota vocavit. 780
 Namque diu luctans lentoque in stirpe moratus
 viribus haud ullis valuit discludere morsus
 roboris Aeneas. Dum nititur acer et instat,
 rursus in aurigae faciem mutata Metisci
 procurrit fratrique ensem dea Daunian reddit. 785
 Quod Venus audaci Nymphae indignata licere
 accessit telumque alta ab radice revellit.
 Olli sublimes, armis animisque relecti,
 hic gladio fidens, hic acer et arduus hasta,
 assistunt contra certamine Martis anhelant. 790
 Iunonem interea rex omnipotentis Olympi
 alloquitur fulva pugnas de nube tuentem :
 'Quae iam finis erit, coniunx? quid denique restat?
 Indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris
 deberi caelo fatisque ad sidera tolli. 795
 Quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus haeres?
 mortalin' decuit violari vulnere divum,
 aut ensem (quid enim sine te Iuturna valeret?)
 ereptum reddi Turno et vim crescere victis?
 Desine iam tandem precibusque inflectere nostris; 800
 ne te tantus edit tacitam dolor et mihi curae
 saepe tuo dulci tristes ex ore recurrent.
 Ventum ad supremum est. Terris agitare vel undis
 Troianos potuisti, infandum accendere bellum,
 deformare domum et luctu miscere hymenaeos: 805

ulterius temptare veto.' Sic Iuppiter orsus;
 sic dea summisso contra Saturnia vultu:
 'Ista quidem quia nota mihi tua, magne, voluntas,
 Iuppiter, et Turnum et terras invita reliqui;
 nec tu me aëria solam nunc sede videres 810
 digna indigna pati, sed flammis cincta sub ipsa
 starem acie traheremque inimica in proelia Teucros.
 Iuturnam misero (fateor) succurrere fratri
 suasi et pro vita maiora audere probavi,
 non ut tela tamen, non ut contenderet arcum: 815
 adiuro Stygii caput implacabile fontis,
 una superstitio superis quae reddita divis.
 Et nunc cedo equidem pugnasque exosa relinquo.
 Illud te, nulla fati quod lege tenetur,
 pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum: 820
 cum iam conubiis pacem felicibus (esto)
 component, cum iam leges et foedera iungent,
 ne vetus indigenas nomen mutare Latinos,
 neu Troas fieri iubeas Teucrosque vocari,
 aut vocem mutare viros aut vertere vestem. 825
 Sit Latium, sint Albani per saecula reges,
 sit Romana potens Itala virtute propago:
 occidit, occideritque sinas cum nomine Troia.'
 Olli subridens hominum rerumque repertor:
 'Es germana Iovis Saturnique altera proles;
 830 irarum tantos volvis sub pectore fluctus.
 Verum age et inceptum frustra summitte furorem:
 do quod vis, et me victusque volensque remitto.
 Sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
 utque est nomen erit; commixti corpore tantum 835
 subsident Teucri. Morem ritusque sacrorum
 adiciam faciamque omnes uno ore Latinos.
 Hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
 supra homines, supra ire deos pietate videbis,
 nec gens ulla tuos aequae celebrabit honores.' 840
 annuit his Iuno et mentem laetata retorsit.
 Interea excedit caelo nubemque relinquit.
 His actis aliud Genitor secum ipse volutat,
 Iuturnamque parat fratris dimittere ab armis.

Dicuntur geminae pestes cognomine Dirae, 845
 quas et Tartaream Nox intempesta Megaeram
 uno eodemque tulit partu, paribusque revinxit
 serpentum spiris ventosasque addidit alas.
 Hae Iovis ad solium saevique in limine regis
 apparent, acuuntque metum mortalibus aegris, 850
 si quando letum horrificum morbosque deum rex
 molitur, mentas aut bello territat urbes.
 Harum unam celerem demisit ab aethere summo
 Iuppiter inque omen Iuturnae occurrere iussit.
 Illa volat celerique ad terram turbine fertur. 855
 Non secus ac nervo per nubem impulsa sagitta,
 armatam saevi Parthus quam felle veneni,
 Parthus sive Cydon, telum immedicabile, torsit,
 stridens et celeres incognita transilit umbras :
 talis se sata Nocte tulit terrasque petivit. 860
 Postquam acies videt Iliacas atque agmina Turni,
 alitis in parvae subitam collecta figuram,
 quae quondam in bustis aut culminibus desertis
 nocte sedens serum canit importuna per umbras,
 hanc versa in faciem Turni se pestis ob ora 865
 fertque refertque sonans, clipeumque everberat alis.
 Olli membra novus solvit formidine torpor,
 arrectaeque horrore comae, et vox faucibus haesit.
 At procul ut Dirae stridorem agnovit et alas,
 infelix crines scindit Iuturna solutos, 870
 unguibus ora soror foedans et pectora pugnīs :
 ' Quid nunc te tua, Turne, potest germana iuvare ?
 aut quid iam durae superat mihi ? qua tibi lucem
 arte morer ? talin' possum me opponere monstro ?
 iam iam linquo acies. Ne me terrete timentem, 875
 obscae volucres : alarum verbera nosco
 letalemque sonum, nec fallunt iussa superba
 magnanimi Iovis. Haec pro virginitate reponit ?
 quo vitam dedit aeternam ? cur mortis adempta est
 conditio ? possem tantos finire dolores 880
 nunc certe et misero fratri comes ire per umbras !
 immortalis ego ? aut quicquam mihi dulce meorum
 te sine, frater, erit ? o quae satis ima dehiscat

terra mihi Manesque deam demittat ad imos?'

Tantum effata caput glauco contextit amictu
multa gemens, et se fluvio dea condidit alto. 885

Aeneas instat contra telumque coruscat
ingens arboreum et saevo sic pectore tatur:

'Quae nunc deinde mora est? aut quid iam, Turne, retractas?
Non cursu, saevis certandum est comminus armis. 890

Verte omnes tete in facies et contrahe quidquid
sive animis sive arte vales: opta ardua pennis
astra sequi, clausumque cava te condere terra.

Ille caput quassans 'Non me tua fervida terrent
dicta, ferox: di me terrent et Iuppiter hostis.' 895

Nec plura effatus saxum circumspicit ingens,
saxum antiquum ingens, campo quod forte iacebat,
limes agro positus, litem ut discerneret arvis.

Vix illud lecti bis sex cervice subirent,
qualia nunc hominum producit corpora tellus: 900

ille manu raptum trepida torquebat in hostem
altior insurgens et cursu concitus heros.

Sed neque currentem se nec cognoscit euntem,
tollentemve manus saxumve immane moventem;
genua labant, gelidus concrevit frigore sanguis. 905

Tum lapis ipse viri, vacuum per inane volutus,
nec spatium evasit totum neque pertulit ictum.

Ac velut in somnis, oculos ubi languida pressit
nocte quies, nequiquam avidos extendere cursus
velle videmur, et in mediis conatibus aegri 910

succidimus, non lingua valet, non corpore notae
sufficiunt vires, nec vox aut verba sequuntur:

sic Turno, quacumque viam virtute petivit,
successum dea dira negat. Tum pectore sensus
vertuntur varii. Rutulos aspectat et urbem, 915

cunctaturque metu, telumque instare tremescit:
nec quo se eripiat, nec qua vi tendat in hostem,
nec currus usquam videt aurigamve sororem.

Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
sortitus fortunam oculis, et corpore toto 920
eminus intorquet. Murali concita numquam
tormento sic saxa fremunt, nec fulmine tanti

dissultant crepitus. Volat atri turbinis instar
exitium dirum hasta ferens, orasque recludit
loricae et clipei extremos septemplex orbes. 925
Per medium stridens transit femur. Incidit ictus
ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Consurgunt gemitu Rutuli, totusque remugit
mons circum, et vocem late nemora alta remittunt.
Ille humiles supplex oculos, dextramque precantem 930
protendens 'Equidem merui nec deprecor' inquit;
'utere sorte tua. Miseri te si qua parentis
tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
Anchises genitor), Dauni miserere senectae,
et me, seu corpus spoliatum lumine mavis, 935
redde meis. Vicisti, et victum tendere palmas
Ausonii videre; tua est Lavinia coniunx:
ulterius ne tende odiis.' Stetit acer in armis
Aeneas, volvens oculos, dextramque repressit;
et iam iamque magis cunctantem flectere sermo 940
coeperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, victum quem vulnere Turnus
straverat atque umeris inimicum insigne gerebat.
Ille, oculis postquam saevi monimenta doloris 945
exuviasque hausit, furiis accensus et ira
terribilis 'Tunc hinc spoliis indute meorum
eripiare mihi? Pallas te hoc vulnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.'
Hoc dicens ferrum adverso sub pectore condit 950
fervidus. Ast illi solvuntur frigore membra,
vitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

TABLE SHOWING THE EVIDENCE OF UNCIAL MSS. AVAILABLE FOR
ANY PORTION OF THE TEXT OF VIRGIL (From *Ribbeck's Pro-*
legomena V, pp. 454-456).

[*A*, 'Angustean' fragment, or 'Berlin Palimpsest'; *F*, 'Vatican'; *G*, 'St. Gall. Palimpsest'; *M*, 'Medicean'; *P*, 'Palatine'; *R*, 'Roman'; *V*, 'Verona Palimpsest.' For further particulars of these MSS. see Introduction, pp. xxii, xxiii.]

Ecl.	I 1—III 26	PR	Georg.	III 22—145	MPR
"	III 27—52	PRV	"	146—180	FMPR
"	53—70	PR	"	181—214	AFMPR
"	71—IV 51	R	"	215—220	AMPR
"	IV 52—V 85	PR	"	221—284	MPR
"	V 86—VI 21	PRV	"	285—348	FMPR
"	VI 22—47	PR	"	349 sq.	MPR
"	48—86	MPR	"	351—401	MPRV
"	VII 1—11	MP	"	402—IV 36	MPR
"	12—37	MPV	"	IV 37—96	MP
"	38—VIII 18	MP	"	97—124	FMP
"	VIII 19—44	MPV	"	125—152	MP
"	45—X 9	MP	"	153—174	FMP
"	X 10—Georg. I 40	MPR	"	175—180	MP
Georg.	I 41—280	AMPR	"	181—344	MPR
"	281—322	MPR	"	345—419	GMPR
"	323—II 1	MR	"	420—435	MPR
"	II 2—91	M	"	436—461	MPRV
"	92—117	MV	"	462—464	MRV
"	118—138	M	"	465—470	MR
"	139—215	MP	"	471—497	FMR
"	216—273	MPR	"	498—521	MR
"	274—299	MPRV	"	522—534	FMRV
"	300—351	MPR	"	535—548	FGMRV
"	352—377	MPRV	"	549	GMRV
"	378—534	MPR	"	550—566	GMR
"	535—542	MPRV	Aen.	I 1—26	MRV
"	III 1—12	FMPRV	"	27—184	MR
"	13—21	FMPR	"	185—234	FMR

Aen.	I	235—260	<i>FMRV</i>	Aen.	III	533—560	<i>MP</i>
"		261—268	<i>FMR</i>	"		561—586	<i>MPV</i>
"		269—276	<i>MR</i>	"		587—659	<i>MP</i>
"		277—380	<i>MPR</i>	"		660—684	<i>FMP</i>
"		381—418	<i>GMPR</i>	"		685—689	<i>FMPR</i>
"		419—521	<i>FMPR</i>	"		690	<i>MPR</i>
"		522—585	<i>MPR</i>	"		691—716	<i>MPRV</i>
"		586—611	<i>FMPR</i>	"		717 sq.	<i>MPR</i>
"		612—653	<i>MPR</i>	"	IV	1—38	<i>FGMPR</i>
"		654—680	<i>FMPR</i>	"		39—92	<i>FMPR</i>
"		681—684	<i>MPR</i>	"		93—114	<i>(F)*MPR</i>
"		685—722	<i>GMPR</i>	"		115—121	<i>(F)*MR</i>
"		723—II 72	<i>MPR</i>	"		122—143	<i>MR</i>
"	II	73—79	<i>MP</i>	"		144—161	<i>MRV</i>
"		80—105	<i>MPV</i>	"		162—196	<i>MPRV</i>
"		106—157	<i>MP</i>	"		197—216	<i>MPR</i>
"		158—169	<i>MPV</i>	"		217—233	<i>MP</i>
"		170—183	<i>FMPV</i>	"		234—257	<i>FMP</i>
"		184—198	<i>FMP</i>	"		258—285	<i>MP</i>
"		199—253	<i>MP</i>	"		286—301	<i>FMP</i>
"		254—287	<i>FMP</i>	"		302—305	<i>AFMP</i>
"		288—309	<i>FMPV</i>	"		306—310	<i>FMP</i>
"		310—313	<i>MPV</i>	"		311—442	<i>MP</i>
"		314—436	<i>MP</i>	"		443—521	<i>FMP</i>
"		437—468	<i>FMP</i>	"		522—554	<i>MP</i>
"		469	<i>MP</i>	"		555—583	<i>FMP</i>
"		470—496	<i>MPV</i>	"		584—650	<i>MP</i>
"		497—566	<i>MP</i>	"		651—688	<i>FMP</i>
"		567—588	—	"		689—V 36	<i>MP</i>
"		589—622	<i>MP</i>	"	V	37—72	<i>MPR</i>
"		623—672	<i>MPV</i>	"		73—98	<i>MPRV</i>
"		673—699	<i>FMPV</i>	"		99—108	<i>MPR</i>
"		700—726	<i>MPV</i>	"		109—158	<i>FMPR</i>
"		727—804	<i>MP</i>	"		159—240	<i>MPR</i>
"	III	1—54	<i>FMP</i>	"		241—292	<i>MPRV</i>
"		55—78	<i>MP</i>	"		293—447	<i>MPR</i>
"		79—190	<i>FMP</i>	"		448—499	<i>MPRV</i>
"		191—216	<i>FGMP</i>	"		500—783	<i>MPR</i>
"		217—228	<i>GMP</i>	"		784—814	<i>FMPR</i>
"		229—299	<i>MP</i>	"		815—VI 25	<i>MPR</i>
"		300—341	<i>FMP</i>	"	VI	26—50	<i>FMPR</i>
"		342—456	<i>MP</i>	"		51—218	<i>MPR</i>
"		457—532	<i>GMP</i>	"		219—241	<i>FMPR</i>

* Aen. IV. 93—121 occurs in *F*, but written in a later hand.

